

МАРІЯ ПОЦЮРКО

ФІЛОСОФІЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

**МІНІСТЕРСТВО МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ**

МАРІЯ ПОЦЮРКО

ФІЛОСОФІЯ

Навчально-методичний посібник

Львів 2014

УДК 1 (072)

ББК ЮОя 79

Рекомендовано до друку вченою радою Львівського державного університету фізичної культури – протокол № 5 від 20.05.2014.

Рецензенти:

Пашук А. І. – доктор філософських наук, професор кафедри історії філософії Львівського національного університету імені Івана Франка;

Бліхар В. С. – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, політології та юридичної логіки Львівського державного університету внутрішніх справ.

Поцюрко М. Філософія : навч.-метод. посібник / М. Поцюрко.- Л.: Сполом, 2014. – 277 с.

Навчально-методичний посібник містить робочу програму, лекції, загальні положення щодо організації самостійної роботи студентів з дисципліни “Філософія”, тематику семінарів, самостійних та індивідуальних робіт та методичні вказівки до їх підготовки. Надані питання підсумкового контролю, критерії оцінювання знань студентів та перелік рекомендованої літератури.

© М. Поцюрко, 2014

© Львівський державний університет фізичної культури, 2014

ЗМІСТ

1. Типова програма нормативної дисципліни “Філософія”	5
1. 1. Предмет, основні завдання та мета навчальної дисципліни.....	5
1.2. Тематичний план та розрахунок навчального часу.....	7
1.3. Програмний матеріал за окремими темами.....	8
2. Навчально-методичне забезпечення дисципліни.....	22
Тема 1. Філософія, її зміст та проблематика.....	22
Тема 2. Філософія стародавнього світу.....	36
Тема 3. Філософія європейського середньовіччя.....	53
Тема 4. Філософія Відродження, Нового часу та німецька класична філософія.....	64
Тема 5. Некласична філософія XIX – XX ст.....	85
Тема 6. Українська філософія.....	112
Тема 7. Онтологія як філософське вчення про буття.....	133
Тема 8. Філософська теорія пізнання.....	145
Тема 9. Людина та її буття як предмет філософського осмислення.....	156
Тема 10. Соціальна філософія та філософія історії.....	174
Тема 11. Філософія культури.....	194
Тема 12. Аксиологія.....	206
Тема 13. Філософія і туризмологія.....	216
3. Плани практичних занять.....	229
4. Завдання для самостійної роботи.....	257
5. Питання до іспиту та самоконтролю.....	264
6. Система поточного та семестрового контролю.....	270
7. Рекомендована література.....	271

1. ТИПОВА ПРОГРАМА НОРМАТИВНОЇ ДИСЦИПЛІНИ “ФІЛОСОФІЯ”

1. 1. ПРЕДМЕТ, ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ТА МЕТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Предмет навчального курсу “Філософія” розкривається через: окреслення історії духовно-інтелектуального розвитку людства; виявлення ціннісного розмаїття ідей філософських шкіл, напрямків, мислителів, які намагалися вирішити важливі проблеми, що стосуються пізнання світу, буття людини, його смислу; з’ясування низки світоглядних питань, що належать до царини онтології, гносеології, аксіології, філософської антропології, соціальної філософії, етики, праксеології, натурфілософії тощо.

Філософія постає як феномен культури, дивовижний витвір людського духу, глибинна основа знань про світ. Філософська спадщина немов велика скарбниця вічно живої мудрості, яку творили великі генії людства. Її слід розкривати як невичерпне джерело духовного збагачення на шляху до вдосконалення та особистісного розвитку.

Завдання навчальної дисципліни:

- ∞ З’ясувати найважливіші філософські поняття і категорії;
- ∞ Розкрити багатогранність світоглядних та методологічних позицій основних вчень, шкіл, течій, напрямків світової та української філософії;
- ∞ Дати окреслення філософського розуміння світу, суспільства та людини, що становлять основу теоретичної підготовки майбутніх фахівців;
- ∞ Розкрити специфіку та значення філософського знання, особливість вирішення філософією проблем людства у сучасній культурі та духовному житті;
- ∞ Сприяти формуванню культури теоретичного мислення, що базується на філософських засадах;
- ∞ Забезпечення майбутніх спеціалістів у галузі туризму необхідними знаннями ціннісних життєвих орієнтирів, оволодіння свідомими засобами самовизначення людини у світі.

Засвоївши курс “Філософія”, студент повинен знати:

- ☞ основні етапи розвитку світової та української філософської думки, основні проблеми сучасної філософії;
- ☞ важливі проблеми філософії зі сфер онтології, філософської антропології, гносеології, соціальної філософії, аксіології, філософії культури, філософії історії тощо;
- ☞ структуру предмету філософії та специфіку філософського осмислення дійсності.

вміти:

- ☞ володіти поняттєво-категоріальним апаратом філософського знання;
- ☞ орієнтуватися у складній системі вчень, шкіл, напрямків філософії, їх критично аналізувати та мати власну позицію;
- ☞ творчо та осмислено аналізувати різні явища життя сучасного суспільства зіставляючи їх зі світоглядними, філософськими ідеями та використовуючи філософські поняття та категорії;
- ☞ застосовувати філософські методи дослідження у своїй професійній та суспільно-політичній діяльності;
- ☞ на основі набутих знань в галузі філософії вміти формувати власні цінності, власну світоглядну та громадянську позицію.

Отже, метою курсу є ознайомлення з філософією як основою духовної культури, форми суспільної свідомості. Вивчення дисципліни спрямоване на засвоєння великої філософської спадщини минулого, результатом якого є історико-філософська підготовка у поєднанні з орієнтацією на світоглядно-філософські проблеми сьогодення. Все це покликане до формування культури філософського мислення студента, його духовного збагачення як особистості, що усвідомлює своє місце у світі, суспільстві, бачить орієнтири, зрозуміє сенс власного життя і таким чином розширює горизонт особистісного світогляду.

1.2. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ТА РОЗРАХУНОК НАВЧАЛЬНОГО ЧАСУ

№ теми	Назви змістових модулів і тем	Кількість годин			
		Лекції	Семинари	Самостійна робота	ІНДЗ

Змістовий модуль 1. Філософія та її історія

1.	Філософія, її зміст та проблематика.	2	2	4	
2.	Філософія стародавнього світу	4	2	4	
3.	Філософія європейського середньовіччя	2	4	4	
4.	Філософія Відродження, Нового часу та німецька класична філософія	4	4	4	
5.	Некласична філософія ХІХ – ХХІ ст.	4	2	4	
6.	Українська філософія	2	4	4	
	<i>Всього за модуль I</i>	18	18	24	_

Змістовий модуль 2. Фундаментальні проблеми філософії

7.	Онтологія як філософське вчення про буття	2	2	4	
8.	Філософська теорія пізнання	2	2	4	
9.	Людина та її буття як предмет філософського осмислення	4	2	4	
10.	Соціальна філософія та філософія історії	4	2	4	
11.	Філософія культури	2	2	4	
12.	Аксіологія	2	2	4	
13.	Філософія і туризмологія	2	2	4	
	<i>Всього за модуль II</i>	18	14	28	16
	Разом	36	32	52	16

1.3. ПРОГРАМНИЙ МАТЕРІАЛ ЗА ОКРЕМИМИ ТЕМАМИ

Змістовий модуль 1. Філософія та її історія

Тема 1. Філософія, її зміст та проблематика.

Специфіка об'єкту та предмету філософії, його історична зміна. Розуміння предмету філософії в античності, середньовіччі, Новому часі, сучасній філософії. Філософія як особлива форма пізнання світу. Філософія як методологія пізнання. Філософія як знання про світ. Філософія як специфічна форма духовної культури людства. Філософія як наука про найзагальніші закони природи, суспільства і мислення. Філософування як особливий стиль мислення.

Поняття про співвідношення світогляду та філософії. Філософія як особливий різновид світогляду. Рівні світогляду: світовідчуття, світосприйняття, світоставлення. Компоненти світогляду: знання, переконання, цінності, ідеали, вірування, принципи діяльності, життєві норми. Історичні типи світогляду: міфологія, релігія, філософія. Диференціація типів світогляду за різними підходами.

Співвідношення філософії і науки. Філософія як світоглядне універсальне знання. Наука як точне, систематизоване, структуроване знання. Відмінність у розкритті світу наукою, філософією, мистецтвом та релігією та зв'язок між ними в окресленні цілісної картини буття.

Структура та функції філософського знання. Філософські дисципліни, які виникають в контексті філософського осмислення суспільства, природи, людини та її духовного життя. Предмет онтології, гносеології, натурфілософії, філософської антропології, соціальної філософії, аксіології, праксеології, філософії культури, філософії історії та ін. Функції філософії: світоглядна, методологічна, гносеологічна, аксіологічна, інтегративна та ін.

Література:

1. Каратини Р. Введение в философию / Роже Каратини. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 736 с.
2. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук / Олександр

Кульчицький – Мюнхен-Львів, 1995. – С. 24-35.

3. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию: Избр. ст., докл., выступ., интервью / Мераб Мамардашвили - М.: Прогресс. - 1999. – 415 с.

4. Нідельман Я. Серце філософії / Якоб Нідельман. – Львів, 2000. – 286 с.

5. Ортега-и-Гассет Х.Что такое философия / Хосе Ортега-и-Гассет. - М.: Наука,1991. – с. 51-191.

6. Рижак Л. Філософія як рефлексія духу / Людмила Віталіївна Рижак. – Львів, 2009. – С. 6-40.

Тема 2. Філософія стародавнього світу

Напрямки філософії стародавньої Індії: філософія індуїзму, буддизму та джайнізму; школи йога, санкхья, міманса, веданта, вайшешика, ньяя, чарвака-локаята. Філософія стародавнього Китаю: конфуціанство (етика Конфуція) даосизм (поняття “дао” в Лао-цзи).

Загальні особливості, умови формування та етапи розвитку філософії античної Греції. Натурфілософський період грецької філософії: а) проблема першопричини: мілетська школа, Геракліт, піфагорійці; б) проблема буття: елеати, Емпедокл, Анаксагор, атомізм Левкіппа і Демокріта. Класичний етап розвитку античної філософії: а) антропологічний поворот у філософії Сократа; б) онтологія (вчення про ідеї), проблема пізнання, етика та суспільно-політичні погляди Платона; г) філософське вчення Арістотеля: вчення про буття, пізнання, фізика, суспільно-політичні погляди, логіка.

Елліністична філософія: а) стоїцизм; б) епікуреїзм; в) скептицизм; г) неоплатонізм.

Література:

1. Антология мировой философии.- Т.1-4. – М., 1969-1972. - т.1 - 937с.; т.2 – 776с.; т.3 - 760с; т.4 – 712с.

2. Аристотель. Сочинения: В 4 т. - Т. 4. - М.: Мысль, 1983. - С. 376-644.

3. Асмус В.Ф. Античная философия. Изд.3, стереот. / В. Ф. Асмус. - 2005. - 408 с.

4. Кондзьолка В.В. Нариси історії античної філософії / Володимир Володимирович Кондзьолка. – Львів, 1993. – 259 с.

5. Лосев А.Ф. История античной философии. – М.: ЧеРо, 2008. – 192 с.
6. Платон. Діалоги. – К., 1995. – 394 с.
7. Рассел Б. Історія західної філософії / Бертран Рассел. – К., 1995. – С.16-258.
8. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т 1. Античность. – СПб: «Пневма», 2002,. - 880 с.
9. Татаркевич В. Історія філософії. Т.1: Антична і середньовічна філософія, / В. Татаркевич. – Л., 1997. - 456 с.

Тема 3. Філософія європейського середньовіччя

Основні риси та етапи розвитку середньовічної філософії. Християнство як світоглядна основа середньовічної філософії. Зміни у європейському світогляді при переході від античності до середньовіччя. Місце філософії у духовному житті середньовіччя.

Рання патристика (апологетика) – Юстин, Татіан, Тертуліан. Західна патристика (Аврелій Августин, Квінт Тертуліан, Ориген) та Східна (грецька) (Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Назіянин, Григорій Нісський). Аврелій Августин як один із найвизначніших представників Західної патристики. Вчення Августина про питання співвідношення розуму та віри, добра і зла, душі і тіла. Проблема богопізнання, вчення про світобудову, Бога, людину, свободну волю.

Схоластика як спроба раціонального обґрунтування істинності положень християнського віровчення (Ансельм Кентерберійський, Тома Аквінський, Альберт Великий). Вчення Т. Аквінського про буття, душу, людину, світ, свідомість і віру, сутність та існування. Проблема гармонії віри і розуму та п'ять доказів існування Бога Т. Аквінського. Теологічні проблеми схоластики та їх філософські інтерпретації: а) проблема універсалій (полеміка між номіналізмом (Росцелін, П. Абеляр) та реалізмом (А. Кентерберійський, Б. Клервоський)); б) проблема співвідношення віри та знання.

Пізня схоластика (Роджер Бекон, Дунс Скотт, Вільям Оккам).

Література:

1. Кондзьолка В. В. Історія середньовічної філософії: Навч. посіб. для студ. ВУЗів / Володимир Володимирович Кондзьолка. – Львів: Вид-во “Світ”, 2001. –

320 с.

2. Коплстон Ф. История средневековой философии / Ф. Коплстон.- М., 1997. – 512 с.

3. Пашук А. І. Нариси з історії філософії середніх віків. кадемічний курс [Текст] : підручник для студ. вищих навч. закл. / А. І. Пашук . - К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2007. - 712 с.

4. Рассел Б. Історія західної філософії / Бертран Рассел. – К., 1995. – С.16-258.

5. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Кн.2. Средневековье / Дж. Реале, Д. Антисери. – СПб: «Пневма», 2002,. - 880 с.

6. Святий Августин. Сповідь, – К.: Основи, 1996. – 320с.

7. Татаркевич В. Історія філософії. Т.1: Антична і середньовічна філософія, / В. Татаркевич, 1997. — 456 с.

Тема 4. Філософія Відродження, Нового часу та німецька класична філософія

Загальна характеристика епохи Відродження (М. Фічіно, Дж. Піко делла Мірандола, Н. Кузанський, Н. Копернік, Дж. Бруно, Г. Галілей). Антропоцентризм та ідеї гуманізму. Неоплатонізм та натурфілософія Ренесансу.

Основні напрямки філософської думки епохи Нового часу: емпіризм і раціоналізм. Філософські проблеми у Новому часі: 1. проблема методу: а) індуктивний метод Ф. Бекона; б) вчення про метод Р. Декарта; 2. проблема пізнання: а) теорія вроджених ідей Р. Декарта; б) сенсуалізм Дж. Локка; в) суб'єктивний ідеалізм Дж. Берклі; г) агностицизм Д. Юма; 3. проблема субстанції: а) дуалізм Р.Декарта; б) монізм Б.Спінози; в) плюралізм Г. Ляйбніца.

Вихідні особливості та ідеї європейського Просвітництва. Вчення про природу й пізнання, про людину та суспільство. Механіцизм та віталізм як конкуруючі концепції пояснення явищ життя. Проблема людини у філософії Просвітництва (Ш. Монтеск'є, Ф. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо). Французький матеріалізм XVIII ст. (Ж. Ламетрі, К. Гельвецій, П. Гольбах, Д. Дідро).

Німецька класична філософія: основні риси та представники. Е. Кант як засновник німецької класичної філософії: вчення про рівні та форми пізнання; аналітичні та синтетичні, апіорні та апостеріорні судження; вчення про явище та “річ-у-собі”. Етичні ідеї (категоричний імператив) Е. Канта. Філософія Г. В. Ф. Гегеля: теорія розвитку (діалектичний метод) та вчення про Абсолютну ідею.

Література:

1. Бэкон Ф. Соч.: В 2т. / Френсис Бекон. – М.,1972.
2. Гегель, Г. В. Ф. Феноменологія духу / З нім. пер. П. Таращук; наук ред. пер. Ю. Кушаков. — К: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 548 с.
3. Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения / А. Х. Горфункель. - М., 1980. – 368 с.
4. Гулыга А. В. Немецкая классическая философия/ А. В. Гулыга. - М., 1986. – 334 с.
5. Декарт Р. Соч.: В 2 т. / Рене Декарт. – М.,1989. – 654 с.
6. Кант И. Сочинения. Т.1. / Иммануил Кант. – М., 1963. – 543 с.
7. Локк Дж. Сочинения / Джон Локк. - Т. 1. – М., 1985; - 621 с., Т. 3. – М.. 1988-668 с.
8. Ляйбниц Г. В. Сочинения / Ляйбниц Г. В. - Т. 1. – М., 1982. – 636 с.
9. Спиноза Б. Избранные произведения / Бенедикт Спиноза. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 608 с.
10. Татаркевич В. Історія філософії. Т.2. Філософія Нового часу до 1980р. / Владислав Татаркевич. – Л.: Свічадо, 1997. — 352 с.

Тема 5. Некласична філософія XIX – XXI ст.

Особливості розвитку філософії некласичного періоду. Фундатори некласичної філософії та ірраціоналізму. Волюнтаризм А. Шопенгауера. С. К’єркегор як предтеча екзистенціалізму. Три стадії людського існування у філософії С. К’єркегора. “Філософія життя” Ф. Ніцше: воля до влади та імморалізм .

Загальна характеристика напрямів некласичної філософії: марксизм, позитивізм, екзистенціалізм, філософська антропологія, персоналізм, філософія

життя, феноменологія, фрейдизм, релігійні напрямки. Сцієнтистські напрямки в філософії ХХ ст.: позитивізм (М. Шлік, Б. Рассел, Л. Вітгенштейн, Е. Мах, Р. Авенаріус, Т. Кун, І. Лакатос). Антропологічні напрямки в філософії ХХ ст.: екзистенціалізм (М. Гайдегер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, А. Камю); філософська антропологія (М. Шеллер, Г. Плеснер, А. Гелен); персоналізм (Е. Муньє, М. Бердяєв); фрейдизм (З. Фрейд); феноменологія (Е. Гуссерль). Культурологічні та історіософські напрямки в філософії ХХ ст. (О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін). Релігійні напрямки ХХ ст.: неотомізм (Ж. Марітен, Е. Жильсон, Ю. Бохенський), протестантські (К. Барт, П. Тілліх, Р. Бульман).

Основні риси та ідеї постмодерної філософії. (Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, Я. Слотердайк).

Література:

1. История современной зарубежной философии. - СПб.: Лань, 1997. – 480 с.
2. Історія філософії: проблема людини. Навч.посібник / Під ред. Хамітова Н. В. – К.: КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – 296 с.
3. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму. Підручник. – К.: Знання України, 2004. – 214 с.
4. Камю А. Бунтующий человек / Альюер Камю. - М., 1990. – 416 с.
5. Кьеркегор С. Страх и трепет / Сьорен Кьеркегор. – М., 1993. – 383 с.
6. Ницше Ф. Избранные произведения: В 2 кн / Фридрих Ницше. – М.,1991.
7. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Сумерки богов. - М., 1989. – С. 319-344
8. Фрейд З. Психология бессознательного / Зигмунд Фрейд. -П., 2010. – 400 с.
9. Шопенгауер А. Избранные произведения / Артур Шопенгауер. – М., 1993. – 479 с.
10. Хайдеггер М. Время и бытие / Мартин Гайдеггер. – М., 1993. – С.391 – 406.

Тема 6. Українська філософія.

Загальна характеристика української філософії: періодизація та проблематика. Початки філософії у давньослов'янській міфології та християнській культурі Київської Русі. Загальні особливості української філософії та філософські джерела періоду Київської Русі (“Слово про закон і

благодать” Іларіона, “... Житіє” К. Філософа, “Шостиднев” Й. Болгарського, “Пчела”, “Повість временних літ” тощо).

Ідеї та представники українського Відродження. Філософські думки представників українського гуманізму (С. Оріховський, Ю. Дрогобич, П. Русин та ін.). Осторозька академія. Філософія українського бароко та Києво-Могилянська академія (Ф. Прокопович, Г. Кониський, І. Гізель). Антропологічна філософія Г. Сковороди: вчення про щастя, “споріднену працю”, “дві натури” і “три світи”.

Епоха Романтизму в українській філософії. Філософські погляди представників Кирило-Мефодієвського товариства (М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та ін.). Філософія “національної ідеї” Т. Шевченка. Загальні особливості розвитку української філософії у ХІХ- ХХ ст. (О. Потебня, П. Юркевич, М. Драгоманов, І. Франко, Л. Українка).

Література:

1. Горський В. С. Історія української філософії: навч. посібник / В. Горський. – 4-те видання, доп. – К.: Наук. думка, 2001. – 376 с.
2. Історія філософії на Україні. В 3-х томах. – К.: Наук. думка, 1987. – Т. 1. – 399 с.
3. Литвинов В. Д. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України / В. Литвинов. – К.: Наукова думка, 1984 — 151 с.
4. Хижняк Э. Києво-Могилянська академія / Хижняк Э. – [2-ге вид. перероб. і доп.]. – К.: Вища школа, 1981. – 235 с.
5. Чижевський Д. Філософія Г. Сковороди / Чижевський Д. – Харків: Прапор. – 2004. – 270 с.

Змістовий модуль 2. Фундаментальні проблеми філософії

Теми та зміст лекційних занять

Тема 7. Онтологія як філософське вчення про буття

Філософський зміст категорії буття. Специфіка постановки питання про буття. Онтологія як теорія пояснення фундаментальних властивостей, форм та способів існування Всесвіту. Онтологія і метафізика. Світ як сукупна

реальність та єдність природи, людини, матеріального світу, людського духу. Історичні етапи формування вчення про буття. Класичні та неklasичні підходи. Матеріалізм та ідеалізм. Уявлення про буття в історії філософії: Парменід, Платон, Аристотель, релігійно-філософські вчення, раціональна онтологія (монізм, дуалізм, плюралізм), екзистенціальна онтологія, феноменологія.

Структура буття: форми і рівні. Основні форми буття: буття речей; буття людини; буття соціального; буття духовного. Буття як єдність об'єктивної дійсності та дійсності людини. Поняття про матерію. Простір і час, рух, причинність та випадковість як філософські категорії, що відображають форми існування матерії. Буття у сучасній науковій картині світу.

Література:

1. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії. Онтологія людини / В. Г. Нестеренко. – К.: Абрис, 1995. – 336 с.
2. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття / М. В. Попович. - К.: Сфера, 1997. – 290 с.
3. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії від Декарта до Вітгенштайна / Р. Скратон ; пер. з англ. О. Коваленко. - К. : Основи, 1998. - 331 с.
4. Філософія. Курс лекцій: Навч. посіб. / За ред. І. В. Бичка, В. Г. Табачковського, Г. І. Горак та ін. — К.: Либідь, 1993. – 576 с.
5. Хамитов Н. Философия. Бытие. Человек. Мир. / Назиб Хамитов. - К.: КНТ, 2006. – 456 с.

Тема 8. Філософська теорія пізнання.

Пізнання як специфічна форма ставлення людини до світу. Загальні уявлення про теорію пізнання її предмет. Співвідношення гносеології та епістемології.

Проблема пізнання в історії філософії: поняття про рівні пізнання в античній філософії (“анамнезіс” Платона, теорія пізнання Аристотеля); середньовічні уявлення про рівні та форми пізнання (питання про універсалії); проблема методу пізнання у філософії Нового часу (раціоналізм та емпіризм). Оптимізм, агностицизм, скептицизм.

Суб'єкт і об'єкт пізнання. Види пізнання: життєво-досвідне, мистецьке, наукове, релігійно-містичне, екстрасенсивне. Рівні та форми пізнання, їх взаємозв'язок. Чуттєвий рівень пізнання та його форми (відчуття, сприйняття, уявлення). Раціональний рівень пізнання та його форми (поняття, судження, умовиводи). Синтезувальний рівень пізнання та його форми (експеримент, досвід, практика).

Поняття істини. Критерії істинності знань. Теорії істини: кореспондентська, прагматична, конвенційна, когерентна, регулятивна. Істина і правда.

Література:

1. Загадка человеческого понимания. – М.: Политиздат, 1991. – 351 с.
2. Мельник В. Наукова методологія та її рівні // Філософія як рефлексія духу. Хрестоматія. – Львів, 2009. – С. 257-275.
3. Петрушенко В. Л. Епістемологія як філософська теорія знання / В. Л. Петрушенко. – Львів: Вид-во держ. унів. «Львівська політехніка», 2000. – 296 с.
4. Рижак Л. В. Філософія як рефлексія духу. Хрестоматія / Л. В. Рижак. – Львів, 2009. – С. 358-390.
5. Шевченко В. І. Концепція пізнання в українській філософії / В. В. І. Шевченко. – К.: Либідь, 1993. – 188 с.

Тема 9. Людина та її буття як предмет філософського осмислення.

Буття людини як фундаментальна проблема філософії. Людина як предмет філософського осмислення. Проблема визначення сутності людини в історико-філософській думці. Антропоцентризм, теоцентризм, космоцентризм як спроба окреслити відношення людина-світ.

Співвідношення понять існування, буття та життя людини. Філософські, теологічні та наукові теорії походження людини: еволюційні, креаціоністські, інопланетна версія, антропний принцип, гіпотеза тупикової гілки еволюції. Суттєві характеристики людини. Єдність біологічного, соціального та духовного. Індивід, особа, особистість, індивідуальність.

Вихідні ознаки, структура та функції свідомості. Предметність та ідеальність свідомості. Сучасні концепції походження свідомості. Свідомість та

самосвідомість. Свідомість людини і мова як предмет філософського аналізу. Проблема життя та смерті, безсмертя та сенсу існування людини в аспекті життєвого самоутвердження.

Література:

1. Головка Б. А. Філософська антропологія: Навч. Посібник / Б. А. Головка. - К.: ІЗМН, 1997. – 239 с.
2. Горак Г. І. Смысл життя, безсмертя буття і доля людини // Філософсько-антропологічні читання'96. – 1996. –Вип. 1. – С. 47-56.
3. Бердяев Н. А. О назначении человека / Николай Бердяев. - М.: Республика, 1993. – 383 с.
4. Гуревич П. С. Философская антропология / П. С. Гуревич. – М.: Вестник, 1997. — 443 с.
5. Дельеж Р. Нариси з історії антропології / Роберт Дельеж. - К.:Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 287 с.
6. Людина в есенційних та екзистенційних вимірах.- К.: Наукова думка, 2004. – 247 с.
7. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде // Сумерки богов / Альбер Камю.– М.: Политиздат, 1990. – С. 222-319.
8. Мунье Э. Персонализм / Эмануель Мунье. – М.: Искусство, 1992. – 143 с.
9. Табачковський В. Г, Булатов М. О. Філософія. Світ людини. Курс лекцій / В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Н. В. Хамітов та ін. - К.: Либідь, 2003. – 432 с.
10. Хамітов Н. Історія філософії. Проблема людини / Хамітов Н. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 296 с.
11. Человек как философская проблема : Восток - Запад. - М.: Изд-во УДН, 1991. – 279 с.
12. Шелер М. Місце людини у космосі // Філософія [Текст] : Від витоків до сьогодення : хрестоматія : навч. Посібник за ред. Л. В. Губерського. – К.: Знання, 2009 – С. 261 –269.

Тема 10. Соціальна філософія та філософія історії.

Філософський аналіз суспільства. Поняття соціального в філософії. Основні підходи у тлумаченні соціального: субстратно-редуктивний,

інтерактивний, структурно- функціональний, менталітетно- трансцендентальний, діяльнісний.

Сутність і значення комунікації у процесі становлення людського співбуття. Суспільство як результат співбуття людей. Суспільство, народ, держава: їх сутність та природа. Грамадянське суспільство і держава як складові смислової структури суспільства.

Суспільство як система. Основні сфери суспільного життя та їх взаємозв'язок. Людина і суспільство: проблеми соціалізації та соціальної адаптації в сучасному суспільстві. Індивідуальне та соціальне в людському бутті.

Предмет і напрямки філософії історії. Розуміння історії у філософській традиції. Спрямованість та сенс історії. Проблема суб'єкту історії, її рушійних сил, чинників та факторів. Людина як суб'єкт історії. Взаємозв'язок людини та історії. Специфіка історичності людського буття. Історичність як суттєва ознака структурування буття у часі. Минуле, сьогодення, майбутнє в історичному розвитку.

Література:

1. Абачиев С. К. Социальная философия: учебник / С. К. Абачиев. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2012. — 635 с.
2. Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. — 2.вид., випр. й доп. — К. : Генеза, 1996. — 370 с.
3. Андрущенко В. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: Підручник / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. — К.: Генеза, 2006. — 656 с.
4. Дюркгейм Э. Социология ее предмет, метод, назначение : пер. с фр. — М., 1995. — С. 286-304.
5. Ильин В. В. Философия истории / В. В. Ильин. — М.: Изд-во МГУ, 2003. — 380 с.
6. Семёнов Ю. И. Философия истории / Ю. И. Семенов. — М.: Современные тетради, 2003. — 776 с.
7. Таран В. О., Зотов В. М. Соціальна філософія: навчальний посібник К.: Центр учбової літератури, 2009. — 272 с.

8. Фурс В. Социальная философия в непопулярном изложении / В. Фурс. — Вильнюс: ЕГУ, 2006. — 184 с.

Тема 11. Філософія культури.

Філософське осмислення культури. Атрибутивні ознаки та властивості культури. Поняття культури, її риси та їх характеристика. Культура як “друга природа” створена людиною.

Сутність поняття “сучасна культура”. Національна культура. Проблема співвідношення національного й загальнолюдського в культурі. Поняття елітарної та масової культури.

Структура культури. Матеріальна і духовна культура. Функції культури: пізнавальна, суспільно-перетворююча, виховна, нормативна, комунікативна, ціннісно-орієнтаційна.

Поняття цивілізації та її вихідні ознаки. Концепція культури О. Шпенглера та А. Тойнбі. Проблема співвідношення культури та цивілізації.

Література:

1. Бичко А. К. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1992. — С. 7-94.
2. Гатальська С М. Філософія культури / С. М. Гатальська. - К.: Либідь, 2005. - 328 с.
3. Горак Г. І. Культура і особа // Горак Г. І. Філософія. — К., 1997.- С. 208 -239.
4. Губман Б. Л. Западная философия культуры XX века / Б. Л. Губман. — Тверь, 1997 — 287 с.
5. Гуревич П. С. Философия культуры / П. С. Гуревич. — М., 1994. -317 с.
6. Каган М. С. Философия культуры. Становление и развитие / М. С. Каган. - СПб, изд-во "Лань", 1998, - 448 с.
7. Философия культуры. Становление и развитие. / Оформление обложки. Олексенко, С. Шапиро. — СПб.: Издательство «Лань», 1998. — 448 с.

Тема 12. Аксіологія.

Філософське осмислення питання про цінності. Аксіологія — філософська дисципліна, що вивчає сутність, типи і функції цінностей.

Суб'єкт-об'єктна природа цінностей. Цінності в структурі соціуму. Ідеал як основна форма функціонування цінностей. Цінність та оцінка. Цінності як основа моральної норми.

Розуміння цінності в історико-філософській традиції. Концепції цінностей. Об'єктивістські та суб'єктивістські ідеї. Е. Кант про природу цінностей. Аксиологічний напрям другої половини ХІХ ст. (Г. Лотце, В. Віндебрандт, Г. Ріккерт). Аксиологічна проблематика в межах феноменології, герменевтики, екзистенціалізму ХХ ст.

Види та ієрархія цінностей. Вищі та загальнолюдські цінності. Матеріальні та духовні цінності. Функції цінностей: функція конституювання сенсу життя; орієнтаційна функція; нормативна функція. Цінності пізнання, свободи, дружби, самовдосконалення в туризмі.

Література:

1. Анисимов С. Ф. Введение в аксиологию. - М., 2001. – 128 с.
2. Виндельбанд В. Что такое философия? // Виндельбанд В. Избранное: Дух и история. М: Юрист. 1995. – 687 с.
3. Ильин В. В. Аксиология / В. В. Ильин. — М.: Изд-во МГУ, 2005. — 216 с.
4. Каган М. С. Философская теория ценности / М.С. Каган. – СПб., 1997. – 205 с.
5. Риккерт Г. О системе ценностей // Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. - М., 1998. - С. 365-386.
6. Столович Л. Н., Каган М.С. Философская теория ценностей // Вопросы философии. – 1998. – № 5. – С. 155-159.

Тема 13. Філософія і туризмологія.

Предмет філософії, туризмології та філософії туризму. Філософський підхід до осмислення феномену “туризму”. Туризм як “подія”, як “зустріч”. Туризм як культурне явище та чинник духовного розвитку особистості. Філософсько-світоглядні аспекти туризму. Туризм як ефективний засіб реалізації людських цінностей пізнання, свободи, зацікавленості тощо. Важлива роль туризму у відношенні до самовдосконалення та саморозвитку особистості. Значимість туризму в плані самоосвіти та самовиховання. Значення туризму

для розвитку комунікативної культури особистості. Туризм як суспільна сфера гостинності.

Історико-філософський, антропологічний, гносеологічний, онтологічний, етичний, естетичний, аксіологічний та ін. аспекти філософського осмислення туризму. “Homo viator” як особистість, що реалізує пізнавальний потенціал.

Література:

1. Зязюн І. А. Філософія туризмології. - Туризм на порозі XXI століття: освіта, культура, екологія / І. А. Зязюн. - К, 1999. – С. 1-20.
2. Горак Г. І. Екзистенціальність людського буття у природних вимірах та природно-рекреаційні можливості туризму // Всеукраїнський круглий стіл "Філософія туризму" - К, 2002. – с.
3. Горський В. С. Подорож як феномен культури // Всеукраїнський круглий стіл "Філософія туризму" «Наукові записки КУТЕП». - К., 2002. - С.56-62.
4. Малахов В. А. Моральний та екзистенційний вимір туризму // Всеукраїнський круглий стіл "Філософія туризму". - К., 2002.
5. Попович М. В. Туризм як феномен культури // Всеукраїнський круглий стіл "Філософія туризму". К., 2002. – с.
6. Яковенко Ю. І. Соціологічний вимір туризму. - Туризм на порозі XXI століття: освіта, культура, екологія / Ю. І. Яковенко. - К., 1999. – 221 с.
7. Філософія туризму. Навчальний посібник / Авт.-розробники: Віктор Пазенок, Володимир Федорченко ; Київський ун-т туризму, економіки і права . - К. : Кондор, 2004, 2009. – 265.

2. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

ТЕМА 1. ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ ЗМІСТ ТА ПРОБЛЕМАТИКА

1. Специфіка об'єкту та предмету філософії, його історична зміна.

Можна сказати, що філософія – це квінтесенція духовного життя мислячого людства, це теоретична серцевина всієї культури народів світу. Оскільки людина споконвічно володіє допитливістю, то саме бажання зрозуміти суть загадкового, невідомого являє собою схильність до філософського роздуму. Тому філософія починається зі здивування.

Як влаштований світ в цілому? Чи є першооснови і першопричини буття і в чому вони полягають? Чи існує істина і чи можливо її пізнати? В чому призначення людини і чому її життя настільки складне і суперечливе? Чи можливою є побудова справедливого суспільства, де всі були б щасливі? На ці питання людина намагається дати відповіді ось вже більше 2,5 тис. років і саме вони складають предмет філософії.

Термін “філософія” виник приблизно в VI ст. до н.е. Ввів його відомий математик и мислитель Піфагор (прибл. 580-500 рр. до н.е.). Цей термін утворюється зі сполучення двох грецьких слів: *phileo* – любов та *sophia* – мудрість. Отже, буквально філософія – любов до мудрості, або, як казали за давніх часів на Русі, “любомудріє”. Однак це не значить, що філософія суто давньогрецький “винахід”. Вона виникла одночасно і на заході (Середземномор'я – грецька культура) і на сході (Індія, Китай) в “осьовий” період (за визначенням німецького філософа XX ст. К. Ясперса). У 800-600 рр. до н.е. відбувається різкий поворот в історії: починається процес самоусвідомлення людиною свого власного буття і світу в цілому, що призводить до виникнення більшості релігій і появи філософії. У цей час жили Конфуцій, Лао-цзи, Мо-цзи в Китаї. В Індії виникли Упанішади, жив Сіддхартха Гаутама – Будда. В Ірані Заратустра учив про світ, де йде боротьба добра зі злом. В Палестині вели свою діяльність пророки Ілля, Ісайя, Єремія. В Греції – це час Гомера, філософів Парменіда, Геракліта, Платона, історика Фукідида і механіка Архімеда. Практично в один і той же час і незалежно один

від одного в різних частинах світу з'явилися всі напрямки філософії, були розроблені основні категорії, які використовуються і зараз, закладені основи світових релігій. Це період потужного духовного піднесення в історії людства.

Для усвідомлення природи філософського знання важливо враховувати, що філософів завжди цікавили міркування про сутності, смисли, значення, цінності і оцінки. Тому типовою її ознакою є універсальність, адже вона акумулює здобутки і питання універсального, вселюдського досвіду, що втілюється у найзагальніших законах і категоріях філософської культури. Саме тому філософія є не лише однією з форм духовної культури, а й уособлює дух цієї культури, є її квінтесенцією.

Український філософ В. Шинкарук визначає філософію як “особливий різновид духовної культури, призначення якої полягає в осмисленні основ природного і соціального світу, формоутворень культури і пізнання, людини та її сутності”. Філософія, на його думку формує у сфері суспільної свідомості систему засадничих поглядів і світоглядних переконань, узагальнених уявлень і концептуальних побудов про сутність і граничні проблеми буття, людську присутність у ньому, можливості його досягнення людським розумом.

В сучасній філософській літературі здебільшого **філософія** визначається як – особлива форма пізнання світу, яка виробляє систему знань про фундаментальні принципи і основи людського буття, найзагальніші сутнісні характеристики людського ставлення до природи, суспільства і духовного життя в усіх його основних проявах. Також філософія окреслюють як узагальнене, цілісне, глобальне осмислення дійсності, що має на меті формування у мислячої людини належних орієнтирів мудрості.

Отже, філософія є вченням, яке узагальнює досвід розвитку людської духовності. Вона є системою найзагальніших теоретичних поглядів на світ, місце в ньому людини, з'ясування різноманітних форм ставлення людини до світу.

У зв'язку з цим у різних філософських працях представлені найрізноманітніші тлумачення філософії як: світогляду; методології пізнання; знання про світ; специфічної форми ідеології і культури; науки про

найзагальніші закони природи, суспільства і мислення; особливого стилю мислення – філософування.

Отже, для філософії **об'єктом** дослідження постає весь світ (Всесвіт), простір буття природи, суспільства, людини, її духовності. Зміст предмета філософії формувався історично, залежно від рівня розвитку культури. На ранніх етапах існування філософії вона містила всю сукупність знань про природу, космос і людину. Не випадково філософи античності були вченими-універсалами, вченими енциклопедистами. Радикальні зміни у визначенні предмета філософії почалися наприкінці XVI – на початку XVII ст., коли виникає експериментальне природознавство і починається процес відмежовування від філософії конкретних наук – спочатку механіки земних та небесних тіл, астрономії та математики, потім фізики, хімії, біології тощо.

Предмет філософії – не одна якась сторона суцього, а все суще у всій повноті свого змісту і смислу. Філософія націлена не на те, щоб визначити точні межі і зовнішні взаємодії між частинами і частинками світу, а на те, щоб, долаючи ці межі, зрозуміти їх внутрішній зв'язок і єдність. Тому **предметом** філософії є відношення "людина – світ". Тож філософія досліджує: природу та сутність світу; природу, сутність та призначення людини; систему "людина – світ" у цілому і стан, у якому ця система перебуває.

Таким чином, основні зусилля філософської думки, починаючи з Сократа, спрямовані на те, щоб знайти вищий початок і сенс буття, осмислити унікальність і сенс життя людини у світі, збагнути відношення людини до Бога, проблеми свідомості, ідеї душі, її смерті і безсмертя, ідеї пізнання, проблеми моральності та естетики, соціальної філософії та філософії історії, а також історії самої філософії. Такими є, кажучи гранично коротко, фундаментальні проблеми філософії, таким є її предметне самовизначення.

2. Поняття про співвідношення світогляду та філософії. Складові, рівні та історичні типи світогляду.

Філософія має подвійний характер і постає по-перше, як одна із форм світогляду, по-друге як наука або система знань. Під **світоглядом** розуміють сукупність поглядів і переконань, оцінок і норм, ідеалів і установок, які

визначають відношення людини до світу. Тому світогляд – це система поглядів на світ і місце людини в ньому. Він тлумачиться як система принципів, знань, ідеалів, цінностей, надій, вірувань, уявлень про сенс і мету життя, що визначають діяльність індивіда, соціальної групи, суспільства.

Основні питання світогляду: Що таке людина і світ? Звідки вони виникли? Що є доля? Який сенс в існуванні людини і суспільства?

Світогляд являє собою складне духовне явище, для якого характерні цілісність, єдність усіх компонентів. *Структуру світогляду* становлять і виконують у ньому важливу роль такі складові елементи: *Узагальнені знання* (до світогляду належать знання, які є життєво важливими для людини, які практично і теоретично розкривають сутність відносин між людиною і світом у кожную історичну епоху); *Переконання* (внутрішні соціально-психологічні елементи духовності, в яких виявляються інтелектуальна позиція й емоційний стан, завдяки яким сприймаються або відкидаються світоглядні знання); *Цінності* (позитивне або негативне ставлення до явищ навколишнього світу, яке ґрунтується на потребах та інтересах людей, культури певного соціуму); *Ідеали* (уявний зразок досконалості, норма, до якої слід іти як до кінцевої мети); *Вірування* (форма і спосіб сприйняття соціальної інформації, норм, цінностей та ідеалів суспільного життя); *Принципи діяльності* (визначають свідоме практичне і теоретичне ставлення соціального суб'єкта до об'єкта і до самого себе); *Життєві норми* (зразки, стандарти діяльності, що склалися історично або сформувалися як певні правила поведінки, виконання яких окремою людиною чи групою людей є необхідною умовою підпорядкування особистої діяльності суспільним вимогам).

У структурі світогляду виокремлюють такі *рівні*:

а) *світовідчуття* (світобачення) – емоційно-психологічний рівень світогляду, що засвідчує наявність у світогляді емоційно-психологічного елементу. Залежно від психічного стану людини, яка чуттєво сприймає світ, він може бути для неї “світлим” або “темним”, радісним або сумним. Відчуття світу, дійсності залежить від таких характеристик суб'єкта світогляду, як: вік, стан здоров'я, соціальне забезпечення, спосіб життя. Тому світовідчуття може

бути оптимістичним чи песимістичним;

б) **світосприйняття** (світорозуміння) – досвід формування пізнавальних уявлень про світ, який є пізнавально-розумовим образом світу. Світосприйняття визначається культурою, професією, життєвим досвідом людини: в аграрія, художника, науковця, лікаря, промисловця, педагога, бізнесмена, юриста, військовослужбовця, священнослужителя цей образ має різне змістове забарвлення. Світорозуміння означає здатність створювати синтетично-інтелектуальну картину світу, основою якої є знання, в т. ч. професійне (“професійний світогляд”), сутності речей і процесів;

в) **світоставлення** (ставлення до світу), що постає як усвідомлено-діяльнісна життєва позиція. Основними типами світоставлення є споглядально-пізнавальне (гносеологічне), оцінювально-порівняльне (аксіологічне) і практично творче (креативне). Характер ставлення до світу значною мірою залежить від ідейних переконань, соціального статусу людини. Важливу роль у цьому компоненті світогляду відіграє така психологічна якість як воля, її загартованість, тренуваність (сила духу). Завдяки цьому у світогляді своєрідно поєднуються ідеї знання, здорового глузду, життєво-практичного, повсякденного міркування, досвіду професії і досвіду життя, взаємодіють різні світоглядні принципи.

Існує кілька критеріїв *класифікації* світогляду:

- за **критерієм загальності** можна виділити такі види світогляду як: індивідуальний, груповий (професійний, національний, класовий), загальнолюдський та ін.;

- за **ступенем історичного розвитку** виокремлюють античний, середньовічний і т. д. світогляди;

- за **ступенем теоретичної “зрілості”**: *Життєво-практичний* (являє собою сукупність різноманітних світоглядних понять, ідей, поглядів, цілей соціального суб'єкта, що породжуються безпосередніми умовами життя і досвідом людей); *Теоретичний світогляд* (світоглядні проблеми усвідомлюються через розгорнуте обґрунтування, тому він існує в логічно впорядкованих системах, в основі яких лежить певний категоріальний апарат і

логічні процедури доведень та обґрунтувань).

Світогляд має історичний характер. Це означає, що індивідуальний світогляд змінюється протягом життя окремої людини, а суспільний світогляд еволюціонує з розвитком спільноти, людства. Таке розуміння світогляду породжує необхідність виділення його *історичних типів*. Протягом історії людської цивілізації сформувалися такі типи світогляду: *міфологічний, релігійний та філософський*. Звичайно ці типи світогляду не відокремлені один від одного якоюсь чіткою межею або історичною датою. У реальному, особливо сучасному, світогляді завжди можна відшукати елементи всіх його історичних форм. Проте така класифікація дає змогу виявити певну закономірність соціального функціонування та розвитку світогляду як певної реальності.

Міфологія (від грец. *Mifos* – оповідь, переказ) є найдавнішою формою духовного життя суспільства. Міфи – це фантастичні, художньо-образні оповіді про створення світу, про справи і подвиги богів і героїв, про випробування на життєвому шляху людини, про найбільш важливі явища природи і відносини людей в суспільстві. Прикладами міфів є давньовавилонський епос про героя Гільгамеша, давньогрецькі міфи про Геракла і його подвиги, про “золотий вік”, про титана Прометея, що викрав у богів вогонь і дав його людям, а також навчив їх мистецтв, ремесел, знань, умінь та ін. Багато міфів стародавніх народів зв'язувалися в художні розповіді, прикладами яких є давньогрецькі поеми “Іліада” і “Одіссея” Гомера, індійський епос “Рамаяна” та інші легенди, балади, казки, перекази. Міфи з'єднували в собі зачатки знання, релігійних, магічних і культових уявлень, елементи мистецтва. Вони формували уявлення про світ, виконували важливі виховні функції, стверджуючи у свідомості людей прийняті норми і цінності, забезпечували цілісність духовного життя суспільства і зв'язок поколінь.

Відмінними *рисами* міфології є: художньо-образна форма вираження, звернена головним чином до чуттєво-емоційного світу людини; ірраціонально-фантастичний характер, широка присутність уявлень про надприродне, чудеса, чаклунство; антропоморфізм, тобто перенесення на весь світ людських якостей і відносин; одухотворення космосу, природних сил; злитість, нерозчленованість

світорозуміння; відсутність рефлексії – абстрактних роздумів; практична спрямованість міфу на вирішення конкретних завдань (господарство, захист від стихії, хвороб і т.д.); емоційно-образна форма вираження; описовий характер.

Релігія (від лат. Religio – благочестя, святість) – світогляд, заснований на вірі в існування надприродного Абсолюту (Бога), який визнається верховним, священним початком світу, життя і моральності. Основними атрибутами розвинених релігій є віровчення (релігійна доктрина, в якій розкриваються властиві цій релігії уявлення про Бога, світ і людину), церква (релігійна організація, установа, священнослужителі, що проводять співпрацю з віруючими) і культ (система релігійних ритуалів, обрядів, таїнств). У сучасному світі існує безліч релігійних напрямків. До основних світових релігій відносяться християнство, іслам, буддизм. Поряд з ними існує безліч національних релігійних напрямків: індуїзм, синтоїзм, іудаїзм та ін. Чільну роль в релігійній свідомості займає формування особливої релігійної духовності, основою, якої є етичні цінності, ідеали способу життя і способу думки, уявлення про шляхи богопізнання і спасіння. Наприклад, у центрі християнської духовності знаходяться ідеї любові до Бога і людини до людини, справедливості, милосердя, співчуття, терпимості, совісті, обов'язку, заповіді праведного життя та ін.

Релігійній свідомості властива релігійна догматика та чітке віровчення. Релігійні віровчення розглядаються як дані згори священні смисли, що зв'язують людину з Богом. Тому, тексти (книги), що містять основи віровчення (Біблія, Коран, Тора та ін.) вважаються священними, та такими, що містять абсолютну істину, яка не підлягає сумніву і перегляду. Критичне ставлення до них або навіть сумнів розглядаються прихильниками релігії як блюзнірство, неприпустима ересь.

Характерною для релігійної свідомості є чільна роль віри і перевага її над розумом. Вся система засобів релігійного впливу на людину спрямована на розвиток у неї глибокої віри в істини Священного Писання. Докази розуму, логіка, факти дійсності відіграють підпорядковане значення. Апофеозом переваги віри над розумом в релігійній свідомості є відома формула одного з

апологетів: “Вірую, тому що абсурдно”.

Філософія – особлива форма світогляду і духовної культури. Це теоретично оформлений, системно-раціональний світогляд. Філософія на відміну від міфології та релігії заснована не на здогадках, фантазії і вірі, а на розумі. Вона будує раціональну картину буття, використовує понятійний апарат, прагне до систематичності і внутрішній єдності, намагається знайти закони і загальні принципи буття і формується у вигляді теорії (тобто спирається на докази в обґрунтуванні своїх положень).

Філософія виникла як закономірна відповідь на нові потреби духовного розвитку суспільства в епоху “осьового часу”, відрізняється від міфології та релігії такими якостями: раціональним характером пояснення дійсності (ґрунтується на універсальних наукових поняттях, відрізняється логічністю і доказовістю); рефлексивністю, тобто постійним самоаналізом, поверненням до своїх вихідних передумов, “вічних” проблем, критичним переосмисленням їх на кожному новому етапі. Філософія є рефлексивним “дзеркалом” не тільки для себе самої, але і для науки, культури, суспільства в цілому. Вона виступає як їх самовідображення, самосвідомість; вільнодумством і критичністю, спрямованими проти забобонів, сковуючого догматизму, сліпої віри в “абсолютні” авторитети. Критичний дух філософії виражений у стародавньому вислові: “піддавай все сумніву”, є одним з її стрижневих ідеалів.

3. Філософія і наука.

Специфіка предмета філософії зумовлена характеристикою відношення “людина – світ” (суб'єкт-об'єктна взаємодія). Тому філософія відображає світ опосередковано, *суб'єктивно*, залежно від тієї чи іншої точки зору або світоглядної системи і набуває характеру умоглядної рефлексії (сповненого сумнівами розмірковування) над суспільно-історичним досвідом людства в його прагненні пізнати навколишню дійсність. Оскільки філософські істини суб'єктивно зумовлені, багато вчених вважає, що філософія не має статусу науки, адже наукові істини мають бути об'єктивними, загальнообов'язковими. Не випадково англійський філософ Б. Рассел стверджує, що філософія займає *проміжне місце між теологією і наукою*.

Філософія спочатку була пранаукою, єдиним універсальним знанням – “царицею наук”, що включала усі відомі людині в даний історичний момент знання про природу, суспільство, про неї саму – в усіх напрямках. Така ситуація тривала до XVI ст. У цей період починається процес формування окремих наук (фізика, хімія, біологія тощо) зі своїм специфічним предметом. Конкретні науки “відгалужуються” від філософії. Предмет окремих наук – закони якийсь конкретної сфери буття (природа – жива або нежива, психічна організація людини тощо), предмет філософії – це закони і устрій світу в цілому, закони, які характерні не лише для частини, але для усього цілого. Філософія ґрунтується у своєму дослідженні на дані конкретних наук, а також відіграє роль методології для них.

Філософія, так само як і наука, є знанням *загального*. І філософія, і наука відображають світ у поняттях і категоріях. Інші науки, постаючи обмеженими своїми предметами, узагальнюють лише в їх межах. Для філософії ж характерна наявність *категорій*, що мають дуже широкий рівень узагальнення, таких як “закон”, “буття”, “дух”, “свідомість”, “причинність” тощо.

Наукове знання є точним, однозначним і тому загальноприйнятим для всіх людей, а філософське – *плюралістичним*. Це означає, що на ті самі питання в різних філософських школах даються неоднакові відповіді, які, що досить суттєво, мають рівноцінне значення. Інакше кажучи, у філософії не існує однозначних і загальноприйнятих положень.

Зближає науку з філософією те, що філософія, як і наука, прагне логічно обґрунтувати свої положення, довести їх, висловити в теоретичній формі. Але наукове знання об'єктивне, нейтральне щодо людських цілей і цінностей. Фізичні і хімічні формули не підлягають моральній оцінці. Філософський погляд на світ завжди *суб'єктивний*: істини філософії відбиваються крізь призму життєвих інтересів і цілей людей. Інакше кажучи, філософське мислення пов'язане з формуванням цінностей, наукове ж – реалізує вже поставлене завдання, мету або систему цінностей. Наука відповідає на питання “чому?”, а філософія – на питання “для чого, з якою метою?”.

Специфічною формою знання є закони науки як відображення об'єктивних

зв'язків, відношень, що мають усталений характер за певних обставин. Знання законів хімії, фізики, біології дає можливість людині ефективно будувати свою практичну діяльність і навіть передбачити її наслідки. На відміну від науки, особливо природознавства, філософія *не має емпіричних законів*. Не має філософія і методів пізнання на зразок експериментальних чи математичних.

Навколо проблеми науковості філософії досі тривають суперечки. Широке поширення отримали наступні точки зору:

1. Філософія – це наука про загальні закони природи, суспільства, пізнання, або: філософія – це наука про методи і форми пізнання, тобто методологія науки;

2. Філософія – це не наука, а світогляд (певний тип світогляду, відмінний, наприклад, від релігійного і міфологічного);

3. Філософія – це і наука, і світогляд, тобто філософія виконує в культурі, в духовному житті суспільства функції науки і функції світогляду.

Отже, філософія є світоглядним, універсальним знанням. Як світоглядна дисципліна вона оперує даними конкретних наук, інтегрує їх здобутки зі свого боку посиляючи їм імпульси і запити світоглядного значення. Тому, філософія і наука тісно взаємодіють: наука утворює фундамент філософії, філософія є універсальним підсумком. Отож, філософія – це така система розуміння і пояснення світу і місця людини в ньому, яка спирається на науку, конкретизується і розвивається разом з наукою, і сама робить активний вплив на розвиток науки.

4. Структура філософського знання.

Структура філософського знання охоплює основні філософські дисципліни, або основні розділи філософії. Ними є:

Онтологія (грец. *ontos* – суще, *logos* – слово, вчення) окрема галузь філософського знання, яка досліджує найбільш загальні і фундаментальні проблеми буття, сутність буття світу, основи всього сущого.

Філософія природи, або натурфілософія досліджує природне буття та природу в цілому. Вона виступає теорією розвитку – філософським вченням про

універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення.

Гносеологія (грец. gnosis – знання, logos – вчення) – теорія пізнання, що досліджує найбільш загальні проблеми пізнавальної діяльності (природа пізнання, його форми, методи, види, поняття істини, її критерії тощо).

Епістемологія (грец. episteme – знання, logos – вчення) – теорія наукового пізнання, що досліджує пізнавальне ставлення суб'єкта до об'єкта, природу і можливості пізнання людиною світу й себе самої, загальні передумови, засоби і закономірності пізнання, критерії його істинності.

Логіка – вчення про закони і форми мислення;

Соціальна філософія – окреслює закономірності розвитку суспільства, зв'язки суспільства та природи, суспільства й людської індивідуальності, розглядає найбільш загальні проблеми функціонування і розвитку суспільства.

Філософська антропологія – досліджує найбільш загальні і суттєві проблеми існування людини, аналізує людину як цілісну особистість, стратегію її життєдіяльності, прагне збагнути сенс її появи на світ.

Аксіологія (грец. axia – цінність, logos – вчення) – теорія цінностей, філософське вчення про природу цінностей, їх місце в реальності, структуру ціннісного світу, тобто про зв'язок різних цінностей між собою, із соціальними і культурними факторами і структурою особистості.

Етика – філософська теорія моралі.

Естетика – наука про чуттєве пізнання світу, про неутилітарне, споглядальне або творче відношення людини до дійсності, обґрунтовує закономірності художнього освоєння дійсності людиною, сутність і форми перетворення життя за законами краси, досліджує природу мистецтва і його роль у розвитку суспільства.

Філософія історії – окреслює закономірності історичного процесу, з'ясовує сенс і спрямованість історії людства.

Філософія культури – досліджує специфіку становлення культури, її сутність і значення, а також особливості і закономірності культурно-історичного прогресу, виміри людського буття;.

Філософія релігії – осмислення певної релігійної картини світу, причини

історичного походження релігії, її конфесійної багатоманітності та ін.;

Філософія права – з'ясовує витoki правових норм, людську потребу у правотворенні.

Історія філософії – вивчає виникнення і розвиток філософської думки, окреслює перспективи її розвитку.

Виділяють ще праксеологію, філософію мови, філософію науки і техніки, філософію туризму та ін.

Отже, філософія – складне, неоднорідне, гетерогенне утворення, в якому існує сукупність відносно самостійних дисциплін, яким притаманна своя специфіка.

5. Функції філософії.

Головне призначення філософії – допомогти людині мудро і осмислено обрати свій життєвий шлях, визначити ідеали і сенс життя, виробити надійні орієнтири розуміння дійсності, сформувати стратегію відповідальної, продуктивної діяльності. Це передбачає глибоке розуміння закономірностей буття, оволодіння науковими методами пізнання і діяльності, розуміння природи суспільства і основ існування людини у світі. Узагальнюючи цей спектр проблем, можна виділити наступні основні функції філософії :

Світоглядна функція – сприяє формуванню цілісності картини світу, уявлень про його будову, місце людини в ньому, принципів взаємодії з оточуючим світом. Філософія розширює і систематизує знання людей про світ, людину, суспільство, допомагає зрозуміти світ як єдину складну систему. Відображуючи ставлення людини до світу, погляди на мету та сенс життя, на зв'язок її інтересів і потреб із загальною системою соціальної та природної дійсності, філософія є підґрунтям соціальної орієнтації людей. Вона визначає світоглядний підхід людей до оцінки явищ і речей, осмислює і обґрунтовує світоглядні ідеали, накреслює стратегію їх досягнення.

Методологічна функція філософії полягає в тому, що вона розробляє основні методи пізнання оточуючої дійсності, виробляє загальні принципи і норми пізнавальної діяльності. Філософія зіставляє й оцінює різні способи пізнавальної діяльності, вказує на найбільш оптимальні з них. Філософська

методологія визначає напрям наукових досліджень, дає можливість орієнтуватись у нескінченному різноманітті фактів та процесів, які відбуваються в об'єктивному світі.

Гносеологічна функція має на меті правильне і достовірне пізнання оточуючої дійсності. Виявляється в розробці системи засобів, методів пояснення, вивчення і перетворення світу. Завдяки теорії філософського пізнання розкривається закономірність природних та суспільних явищ, досліджуються форми просування людського мислення до істини, шляхи і засоби її досягнення, узагальнюються результати інших наук. Оволодіння філософськими знаннями має важливе значення для розвитку культури мислення людини, для розв'язання нею різноманітних теоретичних і практичних завдань.

Аксіологічна функція полягає в оцінці речей, явищ оточуючого світу з точки зору різних цінностей – морально-релігійних, соціальних, ідеологічних тощо. Мета цієї функції – бути призмою, крізь яку слід пропускати все непотрібне, некорисне і нецінне. Філософія допомагає людині у визначенні цінностей життя, системи моральних і гуманістичних принципів та ідеалів, смислу життя. Філософія шукає відповіді на гострі питання сучасності, узагальнюючи практичний, інтелектуальний і духовний досвід людства.

Інтегративна функція полягає в об'єднанні практичного, пізнавального і ціннісного досвіду життя людей. Їх цілісне філософське осмислення – необхідна умова гармонійного і збалансованого суспільного життя. Виконуючи цю функцію, філософія в ідеалі прагне охопити, узагальнити, осмислити, оцінити не тільки інтелектуальні, духовні, життєво-практичні досягнення людства в цілому, а і його негативний історичний досвід.

Критична функція філософії в тому, щоб піддавати сумніву оточуючий світ і існуюче знання, шукати їх нові риси, якості, викривати протиріччя. Метою є – розширення меж пізнання, руйнування догм, стереотипів, забобонів і модернізація знання, збільшення його достовірності. Завдання критичного мислення – руйнувати, розхитувати догми, застарілі погляди.

Виховна функція – поширювати гуманістичні цінності та ідеали,

прививати їй людині і суспільству, сприяти закріпленню моралі, допомогти людині адаптуватися до оточуючого світу і знайти смисл життя.

Сучасна філософія набуває нової форми за рахунок розширення усіх своїх основних функцій, надання їм актуального теоретичного і практичного змісту. Це пов'язано з подальшою розробкою власне філософських проблем.

ТЕМА 2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Заняття 1.

1. Основні філософські школи Давньої Індії та Китаю.

Характеризуючи філософію стародавнього Сходу (Індія, Китай), слід зауважити наступне. По-перше, вона сформувалася в умовах деспотичних держав, де людська особистість була поглинена зовнішнім середовищем. Нерівність, жорсткий кастовий розподіл багато в чому визначали соціально-політичну та морально-етичну проблематику філософії. По-друге, великим був вплив міфології (носила зооморфний характер). Культ предків, тотемізм позначалися на недостатній раціоналізованості та системності східної філософії. По-третє, на відміну від європейської філософії східна філософія є автохтонною (первісна, споконвічна, корінна).

При всій різноманітності поглядів у давньоіндійській філософії слабо виражений особистісний компонент. Тому прийнято розглядати насамперед найбільш відомі школи. Їх можна розділити на ортодоксальні школи – *міманса*, *веданта*, *санкхья* і *йога*, і неортодоксальні – *буддизм*, *джайнізм* і *чарвака-локаята*. Їх відмінність в основному пов'язана з відношенням до священного писання брахманізму, а потім індуїзму – Вед (ортодоксальні школи визнавали авторитет Вед, неортодоксальні заперечували його). Написані у віршованій формі Веди містять питання і відповіді на них про походження світу, космічний порядок, природні процеси, наявність у людини душі, вічність світу та смертність окремої людини. Індійська філософська традиція сформувала низку основних філософсько-етичних понять, які дозволяють скласти загальне уявлення про давньоіндійські філософські повчання. Насамперед це поняття карми – закону, що визначає долю людини. Карма тісно пов'язана з вченням про сансару (ланцюга перероджень істот у світі). Звільненням або виходом із сансари є мокша. Саме шляхи виходу з мокші і відрізняють погляди різних філософських шкіл (це могли бути жертвопринесення, аскеза, практика йогів та ін.) Прагнучий до звільнення повинен слідувати встановленим нормам і драхмі (певному способу життя, життєвому шляху).

Філософія стародавнього Китаю, розвиток якої припадає на середину першого тисячоліття до н.е., сформувалася одночасно з виникненням індійської філософії. З моменту свого виникнення вона відрізнялася від індійської та західної філософії, оскільки спиралася тільки на китайські духовні традиції.

Можна виділити дві тенденції у філософській думці Китаю: містичну і матеріалістичну. У ході боротьби цих двох тенденцій розвивалися наївно матеріалістичні ідеї про п'ять першоелементів світу (метал, дерево, вода, вогонь, земля), про протилежні засади (інь і янь), про природний закон (дао) та інші.

Основними філософськими напрямками були: конфуціанство, моїзм, легізм, даосизм та ін.

Одним з перших великих китайських філософів вважається Лао-Цзи, засновник вчення даосизму. Його вчення про видимі явища природи, в основі яких знаходяться матеріальні частки – ци, підпорядковані, як і всі речі в природі, природній закономірності дао, мало велике значення для обґрунтування світу. Іншим яскравим вченням в Стародавньому Китаї вже в IV столітті до н.е. було вчення Ян Чжу про визнання закономірності природи і суспільства. Не воля неба, богів, а загальний, абсолютний закон – дао визначає існування і розвиток речей і дій людини.

Найбільш авторитетним давньокитайським філософом був **Конфуцій** (551-479 рр. до н.е.). Його вчення, опинившись домінуючим у духовному житті Китаю, домоглося в II столітті до н.е. офіційного статусу панівної ідеології. У центрі уваги конфуціанства – проблеми етики, політики, виховання людини. Небо - вища сила і гарант справедливості. Воля неба – це доля. Людині слід виконати волю Неба і прагнути пізнати її. Стрижнем поведінки людини, ритуалом визнається Закон (Лі). Принципом морального досконалості конфуціанство оголошує ідею гуманності, поваги до себе, шанування старших, розумний порядок. Головний імператив моралі Конфуція – “не роби іншим того, чого не бажаєш собі”.

2. Загальні особливості, умови формування та етапи розвитку філософії античної Греції.

Грецька антична (від лат. *antiquitas* – давнина, старовина) філософія сформувалася в VII – VI ст. до н. е. Своїм характером і спрямованістю змісту, особливо методом філософування вона відрізняється від древніх східних філософських систем і є, власне, першою в історії спробою раціонального осягнення навколишнього світу. Антична філософія характеризується узагальненням зачатків наукового знання, спостережень за явищами природи, а також досягнень наукової думки і культури народів стародавнього Сходу. Для даного конкретно-історичного типу філософського світогляду характерний космоцентризм. Макрокосмос – це природа і основні природні стихії. Людина – своєрідне повторення навколишнього світу – мікрокосмос. Вище начало, яке підкоряє собі всі людські прояви – доля.

Плідний розвиток в цей період математичних і природничо-наукових знань призводить до унікального поєднання зачатків наукового знання з міфологічною та естетичною свідомістю. Певні філософські ідеї, природно, з'являлися і до виникнення філософії як такої, їм, однак, не можна приписувати методологічну послідовність, характерну для грецької філософії.

У розвитку античної філософії можна приблизно виділити три основних етапи. Зрозуміло, можливі й інші варіанти періодизації.

Перший етап (VII – V ст. до н.е) як правило, визначається як досократівський, а філософи, що працювали в цей час, – як досократики. Філософський напрям періоду життя Сократа представляє дійсно знаменний рубіж у розвитку античного філософського мислення, який, однак, не можна пов'язувати виключно з особистістю Сократа. Потреба в новому типі знання (а значить, і філософування) викликана насамперед істотною зміною суспільних відносин. Внаслідок цього в Афінах, що стояли в авангарді розвитку античного світу, з'являється новий тип мислителів (софісти), які звертають увагу на проблематику, кажучи сьогodнішньою мовою, саме політичного життя громадянина грецького поліса. Певним чином вони замикають цей етап розвитку античної філософії, бо виступають з тематикою, яка вже типова для філософії сократівського періоду.

Другий етап (прибл. з половини V ст. та істотна частина IV ст. до н.е.) – визначається як класичний. Він характеризується впливом і діяльністю Сократа, Платона і Аристотеля. Цей період є також вершиною розвитку грецької рабовласницької демократії. Культурне, наукове та політичне життя зосереджене, зокрема, в Афінах. І хоча після поразки в Пелопоннеській війні Афіни втрачають своє виняткове становище серед грецьких міст, проте залишаються центром грецького культурного і наукового життя. Зміцнення політичного впливу Македонії та її гегемонія над грецькими містами означали кінець класичної грецької демократії.

З встановленням гегемонії Македонії і з занепадом (як економічним, так і політичним) грецьких міст пов'язаний *третій етап* у розвитку античної філософії (кінець IV ст. до н.е. – IV ст. н.е.) У переважній більшості робіт цей період визначається як елліністичний. На відміну від класичного періоду, коли виникли значні філософські системи, у цей час на арену виходить ціла низка усіляких філософських напрямків і шкіл. Багато з них виникли під впливом філософії Платона і Аристотеля, але перш за все вони детерміновані зміною суспільної ситуації в античному світі.

3. Натурфілософський період грецької філософії: а) проблема першопричини: мілетська школа, Геракліт, піфагорійці; б) проблема буття: елеати, Емпедокл, Анаксагор, атомізм Левкіппа і Демокріта.

Перший в історії філософ – *Фалес* (625-545 рр. до н. е.). Жив на іонійському узбережжі Малої Азії, в Мілеті. Головна його ідея – “все є вода”. Ця ідея – чисто філософська. Він не спирався на якісь міфологічні уявлення, а виходив виключно з того, що йому підказував розум. (Нагадаємо, філософ – це людина, для якої докази розуму – головний інструмент пояснення і розуміння). Іншими словами, Фалес намагався пояснити світ виходячи з природних причин, тобто з нього самого.

Беручи за єдине начало всіх речей воду, він першим спробував (в рамках філософського, неміфологічного мислення) вирішити проблему єдиного і множинного, звівши все різноманіття речей до води. Чуттям діалектика він розумів, що за видимим різноманіттям ховається єдність природи. Фалес не

випадково обрав воду як першооснову, її можна прийняти як осередок всіх протилежностей. Вода може бути холодною і гарячою, перетворюватися на твердий й газоподібний стан; вона не має певної форми (тобто є чимось невизначеним) і в той же час вона чуттєво визначена (її можна бачити, відчувати, нюхати і навіть чути). Крім того, вода, точніше один з двох її елементів – водень – найбільш поширена речовина у Всесвіті.

Про Фалеса відомі дві легенди, що показують його силу і дивакуватість як філософа. Перша про те, як він, передбачаючи хороший урожай оливок, орендував всі олійниці, став диктувати ціни на продукцію маслоробень і, таким чином, розбагатів. Друга легенда про те, як він, задивившись на зоряне небо, впав у яму.

Учнем Фалеса був *Анаксимандр*. Він висунув ідею архе (першопочатку, першооснови) і як такий розглядав апейрон (безмежне). Апейрон Анаксимандра – щось на зразок абстрактної матерії, субстанції.

Анаксимен, розвиваючи ідеї Фалеса і Анаксимандра, розглядав як першооснову повітря, яке, згущуючись і розріджуючись, породжує воду, землю, вогонь, тобто все різноманіття речей і явищ.

Мудреці з Мілета запалили вогонь філософської думки у Стародавній Греції. Наступні за ними філософи, висунули вчення, в яких розвивалися принципи, неявно присутні у мілетських філософів. Так, пошуки мілетцями єдиної першооснови привели Ксенофана і Парменіда до вчення про єдине і незмінне буття, а їхні спроби знайти раціональне пояснення різноманіттю речей привели Піфагора до вчення про числову закономірність, що лежить в основі всіх речей. Без мілетців не було б і Геракліта.

Геракліт (544-483 рр. до н.е.) Жив на іонійському узбережжі в Ефесі. Від його твору “Про природу” до нас дійшло 126 розрізнених фрагментів. Вони вражають своєю філософічністю, глибиною. Геракліт – автор відомої тези: “Не можна увійти в одну й ту ж річку двічі”. Згодом цю тезу було скорочено до формули “Все тече, все змінюється” (panta rei). Звідси зрозуміло, чому початком всього існуючого Геракліт вважав вогонь, щось надзвичайно мінливе,

що є причиною зміни. Він вважав, що світ не створений ніким з богів і ніким з людей, а був, є і буде вічно живим вогнем.

Геракліт був першим в історії свідомим діалектиком. (Спочатку “діалектика” означала мистецтво суперечки; згодом під цим словом стали розуміти вчення про реальні протиріччя, розвиток, становлення). За Гераклітом все пронизане протилежностями або складається з протилежностей. І ці протилежності суть одне, тобто являють собою реально існуюче протиріччя. Він стверджував також, що загальна гармонія виражається у вигляді лука і ліри. Ліра – діалектика збереження і власне гармонії. Лук – діалектика зміни, боротьби, руйнування і творення. Що з них переважає? Досі над цим питанням б'ються кращі уми людства.

Елеати – творці цікавої концепції буття. Вони жили в Елеї (Південна Італія). Їх попередником був Ксенофан. Він одним з перших деміфологізував картину світу, давши природним явищам природне пояснення. Він вважав, що боги вигадані людьми за їх власним образом. (Подорожуючи, Ксенофан зіткнувся з вражаючим фактом: люди по-різному уявляють собі своїх богів: Ефіопи говорять, що їх боги курносі і чорні; фракійці ж уявляють своїх богів блакитноокими і рудуватими. Він був, напевно, першим критиком релігії.

Парменід (540-480 рр. до н.е.) – найяскравіша постать серед елеатів. Він стверджував: “руху немає, небуття немає, існує тільки буття” (на відміну від Гераклітового: “все тече, все змінюється”). Знищення, рух, зміна – не справжні, а лише уявні. Буття єдине, не множинне. Парменід уявляв його як кулю, в якій всі єдине. Він провів чітку грань між мисленням і чуттєвим досвідом, пізнанням та оцінкою.

Піфагор (близько 580-500 рр. до н.е.) і піфагорійці – творці кількісної концепції буття. “Все – є число” – стверджував Піфагор. Все кількісно визначено, тобто будь-який предмет не тільки якісно, але і кількісно можна визначити (або інакше: кожній якості відповідає своя кількість). Це стало величким відкриттям. Вся експериментальна наука спирається на це положення. Не випадковий той факт, що саме експеримент з музичними струнами (один з перших в історії науки) привів до відкриття, яке зміцнювало

віру Піфагора у всемогутність чисел, підтверджувало принцип залежності якості від кількості.

Не можна не помітити і той недолік піфагорійського вчення, що виражається в абсолютизації кількості, числа. На основі цієї абсолютизації вирости піфагорійський математичний символізм і повна забобонів містика чисел, яка поєднувалася з вірою в переселення душ. Піфагор був засновником першої спільноти філософів-математиків-науковців – піфагорейського союзу. Цей Союз став прообразом Платонівської Академії.

Піфагор вважається винахідником терміну “філософія”. Ми можемо бути тільки любителями мудрості, а не мудрецьями (такими можуть бути тільки боги), вважає він. Таким ставленням до мудрості філософи ніби залишали “відкриті двері” для творення нового (для пізнання і винаходів).

Емпедокл з Агрігента (о. Сицилія, прибіл. 490-430 рр. до н.е.) Висунув вчення про чотири стихії, елементи світу (земля, вода, повітря, вогонь) і дві сили, що з'єднують і роз'єднують їх (любов і ворожнеча).

Анаксагор (біл. 500-428 рр. до н. е.) – перший афінський філософ. Відомий своїм вченням про гомеомерії – насінини світу, які змішуючись у різних пропорціях, утворюють все різноманіття речей і явищ. Анаксагор висунув тезу: все з усього (“Все у всьому і все з усього виділяється”).

Демокріт (460-371 рр. до н. е.) – найбільший матеріаліст, перший енциклопедичний розум Стародавньої Греції. Він вважав, що все складається з атомів (неподільних частинок) і порожнечі (остання – умова руху). Навіть думку він представляв як сукупність особливо тонких невидимих атомів. Думка, за Демокрітом, не може існувати без матеріального носія, дух не може існувати незалежно від матерії.

Софісти. Слово “софіст” не мало спочатку негативного значення. Софістом була людина, філософ, який добував засоби до існування, передаючи молодим людям певні знання, які, як тоді думали, могли бути їм корисні в практичному житті.

Найвідоміший софіст – Протагор. Він вчив за винагороду усякого, хто жадав практичного успіху і високої духовної культури. Протагор відомий

своєю тезою: “Людина є мірою всіх речей, існуючих, що вони існують, і неіснуючих, що вони не існують”. При всій своїй суперечливості, а може й завдяки їй, ця теза зіграла величезну роль у подальшому осмисленні фундаментальних філософських проблем. Напевно, сам Протагор не підозрював, яке багатство ідей містить його теза.

Заняття 2.

1. Класичний етап розвитку античної філософії:

а) антропологічний поворот у філософії Сократа;

Сократ (469-399 рр. до н.е.) – одна з найяскравіших постатей в історії філософії. Багато хто вважає його уособленням філософа. Він не записував свої думки, а виступав-розмовляв на вулицях і площах Афін. У нього було багато учнів. Найвідоміший –Платон.

Вчення Сократа знаменує собою поворот від роздумів про світ, космос, природу (об'єктивізму натурфілософів) до роздумів виключно про людину і суспільство, в якому людина живе (до суб'єктивізму антропології), від матеріалізму до ідеалізму.

З точки зору Сократа будова світу, природа речей непізнавані, знати ми можемо тільки самих себе. “Пізнай самого себе” – улюблений девіз Сократа. Вище завдання філософії не теоретичне, а практичне: мистецтво жити. Знання, за Сократом, є думка, поняття про загальне. Розкриваються поняття через визначення, а узагальнюються через індукцію. Сам Сократ дав зразки визначення та узагальнення етичних понять (наприклад, доблесті, справедливості). Визначенню поняття передувала бесіда, в ході якої співрозмовник через послідовні питання викривається в суперечностях. Розкриттям суперечностей усувається уявне знання, а неспокій, в який при цьому втягується розум, спонукає думку до пошуків справжньої істини. Свої прийоми дослідження Сократ порівнював з мистецтвом повитухи (“маєвтикою”), а його метод питань, що припускає критичне ставлення до догматичних тверджень, отримав назву сократівської “іронії”. Маєвтика (буквально повивальне мистецтво) – запропоноване Сократом мистецтво розкривати приховане в людині знання за допомогою питань.

Сократ висунув своєрідний принцип пізнавальної скромності: “я знаю, що нічого не знаю”. Відомо ще такий вислів Сократа: треба їсти, щоб жити, а не жити, щоб їсти. У цьому висловлюванні Сократа – початок ідеалізму. Ціле важливіше за частину; частина однозначно повинна підкорятися цілому. (Ціле – життя, частина – їжа).

б) онтологія (вчення про ідеї), проблема пізнання, етика та Суспільно-політичні погляди Платона;

Платон (427-347 рр. до н.е.) – один з найвідоміших філософів давнини. У цьому з ним конкурував тільки Аристотель, його ж учень. Останній багато чим був зобов'язаний Платону, хоча і критикував його. Від Аристотеля дійшов вираз: “Платон мені друг, але істина дорожча”. Твори Платона в більшості своїй написані у формі діалогу. Щасливою була їх доля, бо майже всі вони дійшли до нас.

Справжнє ім'я Платона – Арістокл. Ім'я “Платон” (Platos по грецьки означає широкий) було дано йому за атлетичну статуру (високий зріст, широкі плечі). Він був чудовим гімнастом і відрізнявся в таких видах спорту, як боротьба і верхова їзда. Є відомості, що за успіхи в боротьбі він отримав першу премію на Істмійських і Піфійських іграх. Платон поважав фізичну культуру притому, що був ідеалістом.

Він відомий насамперед своїм вченням про ідеї і вченням про ідеальну державу. У вченні про *ідеї* Платон виходив з того, що людина у своїй творчій та пізнавальній діяльності йде від ідей до речей (спочатку ідеї як зразки, потім речі, що втілюють їх). В голові людини виникає багато ідей, які не мають матеріального втілення, і невідомо, чи отримають вони це втілення коли-небудь. Ці факти інтерпретувалися ним таким чином: ідеї як такі існують незалежно від матерії в деякому особливому світі і є зразками для речей. Речі виникають на основі цих ідей. Істинним, дійсним є світ ідей, а світ речей – тінь, щось менш існуюче (тобто максимальним буттям володіють ідеї, а світ речей – щось несуттєве тобто таке, що змінюється. Людина пізнає цей світ через процес *анамнезісу* (пригадування) ідей, які в її мисленні вже наявні (вона з ними народжується).

Послідовники Платона, так звані неоплатоніки придумали цілу ієрархію понять (від найабстрактнішого, загального, що володіє найбільшим буттям, до конкретного, одиничного, що позначає конкретну річ, незначну, таку, що зникає в сенсі існування).

У теорії ідеальної держави Платон відобразив цю розумову ієрархію. Відповідно до зазначеної теорії людське суспільство в особі держави тяжіє над окремою особистістю. Особистість вважається чимось нижчим порівняно до суспільства-держави. Від Платона тягнеться нитка до тоталітарних ідеологій, в яких людина розглядається лише як частка цілого, як щось, що цілком має підкорятися.

Для пояснення своїх поглядів Платон наводив такий образ: ми, люди, перебуваємо в печері і не бачимо денного світла, як не бачимо і того, що робиться за межами печери. Але звідкись йде світло, відбиваючись на стіні і по цій стіні ходять тіні. Світ речей – це тіні, які ми безпосередньо бачимо, а світ ідей – те, що знаходиться за межами печери. Так Платон пояснював свою теорію ідей. Він мав рацію, коли відділяв ідеї від речей, духовне від матеріального і навіть протиставляв їх. Але він занадто абсолютизував це протиставлення. Для Платона спільне – важливіше, реальніше окремого, одиничного. Він майже буквально розумів спільність майна, вважаючи, що навіть дружини повинні бути спільними. Він також вважав, що люди повинні жити великими групами-комунами і керувати ними мають філософи.

Мислитель висловив багато дорогоцінних думок-ідей про поведінку людини, про любов, творчість, безсмертя, зокрема, висунув дуже перспективну теорію творчості, порівнявши її з народженням-вихованням людини, з любов'ю (діалог “Бенкет”). За Платоном любов і творчість – початки життя; все зводиться до них. Вони роблять людину безсмертною: любов – через продовження роду; творчість – завдяки відкриттям, винаходам, мистецтву, архітектурі.

Платон заснував першу філософську школу, яка називалася Академією. Вона проіснувала майже тисячу років.

в) філософське вчення Арістотеля: вчення про буття, пізнання, фізика, суспільно-політичні погляди, логіка.

Арістотель (384-322 рр. до н.е.) – давньогрецький філософ класичного періоду, учень Платона, вихователь Олександра Македонського. У своїй філософській діяльності Арістотель заснував власну філософську школу – Лікей (перипатетичну школу) і працював у ній до своєї смерті.

До найбільш відомих творів Арістотеля відносяться: “Органон”, “Фізика”, “Механіка”, “Метафізика”, “Про душу”, “Історія тварин”, “Нікомахова етика”, “Риторика”, “Політика”, “Афінська політія”, “Поетика” та ін..

Філософію Арістотель розділив на три види: теоретичну, що вивчає проблеми буття, різні сфери буття, походження всього сущого, причини різних явищ (отримала назву “перша філософія”); практичну – про діяльність людини, устрої держави; поетичну. Вважається, що фактично Арістотелем як четверта частина філософії була виділена логіка.

Розглядаючи проблему **буття**, Арістотель виступив з критикою філософії Платона, згідно з якою, навколишній світ ділився на “світ речей” і “світ чистих (безтілесних ідей)”. Помилка Платона, за Арістотелем, в тому що він відірвав “світ ідей” від реального світу і розглядав “чисті ідеї” поза всяким зв'язком з навколишньою дійсністю, яка має і свої власні характеристики – протяжність, спокій, рух та ін.. Арістотель дає своє трактування даної проблеми: не існує “чистих ідей”, не пов'язаних з навколишньою дійсністю, відображенням яких є всі речі і предмети матеріального світу; існують тільки одиничні і конкретні певні речі; дані речі називаються окремими (у перекладі – “неподільні”), тобто існує тільки конкретний стілець, що знаходиться в конкретному місці і має свої ознаки, а не “ідея стільця”, конкретний будинок, що має певні параметри, а не “ідея дому” і т.д.; окремі речі є первинною сутністю, а види і роди (стілці взагалі, будинки взагалі і т.д.) – вторинною.

Оскільки буття не є “чисті ідеї ” (“ейдоси”) та їх матеріальне відображення (“речі”), виникає питання: що таке буття? Дати відповідь на це питання Арістотель намагається через висловлювання про буття, тобто через

категорії (у перекладі з давньогрецької – загальні поняття). Арістотель виділяє 10 категорій, які відповідають на поставлене запитання (про буття), причому одна з категорій говорить про те, що таке буття, а 9 інших дають його характеристики. Даними категоріями є: сутність (субстанція); кількість; якість; відношення; місце; час; положення; стан; дія; страждання.

Інакше кажучи, за Арістотелем, буття – це сутність (субстанція), що має властивості кількості, якості, місця, часу, відношення, стану, дії і т. д.

Людина, як правило, здатна сприймати лише властивості буття, але не сутність. Також відповідно до Арістотеля категорії – це вище відображення і узагальнення навколишньої дійсності, без яких немислиме саме буття.

Важливе місце у філософії Арістотеля займають проблеми матерії. За Арістотелем, *матерія* – це потенція, обмежена формою (наприклад, мідна куля – це мідь, обмежена кулеподібністю, і т.д.). Філософ також приходить до висновків про те, що: все суще на Землі володіє потенцією (власне матерією) і формою; зміна хоча б однієї з цих якостей (або матерії, або форми) призводить до зміни сутності самого предмета; реальність – це послідовність переходу від матерії до форми і від форми до матерії; потенція (матеріал) є пасивне начало, форма – активне; вищою формою всього сущого є Бог, що має буття поза світом.

Пізнання в Арістотеля має своїм предметом буття. Основа досвіду – у відчуттях, пам'яті і звичці. Будь-яке знання починається з відчуттів: воно є те, що здатне приймати форму чуттєво сприйманих предметів без їх матерії; розум же вбачає загальне в одиничному. Однак за допомогою одних тільки відчуттів і сприймань отримати наукове знання не можна, тому що всі речі мають мінливий і перехідний характер. Формами істинно наукового знання є поняття, що осягають сутність речі.

Детально і глибоко розібравши теорію пізнання, Арістотель створив праці з *логіки*, які зберігають своє неминуще значення і понині. Тут він розробив теорію мислення і його форм: понять, суджень і умовиводів.

На його думку, завдання пізнання полягає в сходженні від простого чуттєвого сприйняття до вершин абстракції. Наукове знання є знання найбільш достовірне, логічно доказове і необхідне.

У вченні про пізнання і його види Аристотель розрізняв “діалектичне” і “аподиктичне” пізнання. Сфера першого – “думка”, що отримується з досвіду, другого – достовірне знання. Хоча думка і може отримати досить високий ступінь ймовірності за своїм змістом, досвід не є, за Аристотелем, останньою інстанцією достовірності знання, бо вищі принципи знання споглядаються розумом безпосередньо.

Мету науки Аристотель бачив в повному визначенні предмета, що досягається тільки шляхом з'єднання дедукції та індукції: 1) знання про кожен окрему властивість має бути отримане з досвіду; 2) переконання в тому, що ця властивість – істотна, повинно бути доведено умовиводом (особливою логічною процедурою – категоричним силлогізмом).

Проблема *душі і людини* у філософії Аристотеля. Носієм свідомості, за Аристотелем, є душа. Філософ виділяє три рівні душі: рослинна душа; тваринна душа; розумна душа.

Будучи носієм свідомості, душа також відає функціями організму. Рослинна душа відповідає за функції харчування, росту і розмноження. Цими ж функціями (харчування, зростання, розмноження) відає і тваринна душа, проте завдяки їй організм доповнюється функціями відчуття і бажання. І тільки розумна (людська) душа, охоплюючи всі вище перелічені функції, відає ще й функціями міркування і мислення. Саме це виділяє людину з усього навколишнього світу.

Аристотель вважає, що людина, за біологічною сутністю, є одним з видів високоорганізованих тварин. Проте відрізняється від них наявністю мислення і розуму та вродженою схильністю жити разом із собі подібними (тобто жити в колективі). Саме остання якість – потреба жити в колективі – призводить до виникнення суспільства – великого колективу людей, що займається виробництвом матеріальних благ і їх розподілом, що проживає на одній території і об'єднаний мовою, родинними і культурними зв'язками.

Регулюючим механізмом суспільства (захист від ворогів, підтримання внутрішнього порядку, сприяння економіці і т.д.) є держава.

Аристотель виділяє шість типів держави: монархія; тиранія; аристократія; крайня олігархія; охлократія (влада натовпу, крайня демократія); політія (суміш помірної олігархії і поміркованої демократії).

Подібно до Платона Аристотель виділяє “неправильні” форми держави (тиранія, крайня олігархія і охлократія) і “правильні” (монархія, аристократія і політія). Найкращою формою держави, за Аристотелем, є політія – сукупність помірної олігархії і помірної демократії, держава “середнього класу”.

2. Елліністична філософія: а) стоїцизм; б) епікуреїзм; в) скептицизм; г) неоплатонізм.

Епікур (341-270 до н. е.) – філософ-матеріаліст, послідовник Демокріта. Як і Демокріт він вважав, що все складається з атомів і порожнечі, але, на відміну від Демокріта, вказував на момент випадковості в поведінці атомів. Епікур відомий більше не як атоміст, а як практичний філософ, мораліст. Проблеми моралі Епікур розробляв у руслі так званої етики щастя (евдемонізму: від евдемонія – щастя). Він висунув теорію *атараксії* (безтурботності, незворушності), а також теорію розумних насолод (те, що називають гедонізмом). Сам Епікур не був гедоністом в справжньому сенсі слова. Він визнавав важливість насолоди, але одночасно вважав, що не потрібно переборщувати з насолодами, оскільки це веде до страждань.

Епікур високо цінував дружбу, присвятив друзям багато хороших рядків у своїх листах до них. Епікурейство (або епікуреїзм) – від імені цього філософа. Епікуреєць – людина, яка насолоджується життям. Зазвичай епікурейця протиставляють стоїкам. Проте у головній ідеї своєї практичної філософії - ідеї атараксії (безтурботності) – Епікур, мабуть, близький до стоїків.

Стоїки – опоненти епікурейців. Якщо епікурейці радіють всім радощам життя, то стоїки налаштовані на хвилю напіваскетичного, спартанського існування, готові мужньо переносити удари долі (звідси вираз – стоїчний характер). Проблеми моралі вони розробляли в руслі етики вини (згодом цей

напрям етичної думки назвали деонтологізмом. Саме вони ввели в філософсько-етичний обіг дотепер буденне слово “провина”.

Родоначальник стоїчної філософії – Зенон з Китіону (336-264 рр. до н.е.). Найвідоміший філософ-стоїк – Сенека, який жив у Римі в 1-му столітті н.е. Його твір “Моральні листи до Луцилія” досі читають мільйони людей як свого роду енциклопедію життєвої мудрості. Ось деякі з його висловлювань: “Важко привести до добра мораллю, легко прикладом”; “Без боротьби і доблесть в'яне”; “Пияцтво є добровільне божевілля”.

Скептицизм (грец. skeptomai – сумніваюся) як філософський напрямок виник в IV ст. до н.е. Засновник скептицизму Піррон з Еліди (прибл. 365 - 275 рр. до н.е.) не залишив після себе жодних творів (вважають, з принципових міркувань, як Сократ). Основні ідеї скептицизму в III ст. н. е. узагальнив і виклав у своїх численних працях (три книги “Пірронових положень”, п'ять книг “Проти догматичних філософів”, шість книг “Проти вчених”) Секст Емпірик (прибл. 200 - 250 рр. н. е.). З цих творів слідує, що скептики, як і представники стоїцизму, вважали своїм ідеалом мудреця, для якого мета життя – досягнення щастя, що розуміється як душевний спокій, незворушність і відсутність страждань. Відмінність від стоїків полягала у виборі шляху досягнення цього ідеалу. Піррон вважав, що для цього необхідно відповісти на три питання: 1) якою є справжня сутність оточуючих нас предметів і явищ?; 2) як ми повинні до них ставитися?; 3) яку користь ми можемо отримати з нашого ставлення?

Основна ідея скептицизму закладена вже у відповіді на перше питання: нічого абсолютно певного, істинного ні про одну річ сказати не можна, бо будь-яке інше висловлювання буде також мати право на істинність. Звідси випливає відповідь на друге питання: мудрець повинен утримуватися від будь-яких певних висловлювань з претензією на істину, вдаючись до обережного формулювання типу “мені здається, що ...” Відповідь на третє питання очевидна: уникаючи догматичних суджень (грец. dogma – положення, прийняте за непорушну істину), мудрець досягне тієї самої незворушності і безтурботності, до якої прагнув.

Скептицизм як гносеологічне вчення можна розглядати як предтечу новоєвропейського агностицизму, який заперечує пізнаваність світу.

Неоплатонізм – остання оригінальна школа давньогрецької філософії склався в III - VI ст. н.е. Засновником неоплатонізму вважається Плотін (прибл. 204 - 270 рр. н.е.).

Основна ідея філософії неоплатонізму полягала у прагненні погодити платонізм з аристотелізмом. Плотін розробив філософську систему, в якій розкривається діалектика походження з Єдиного (“невимовного Божественного буття”) відповідно розуму, душі, одиничних душ, одиничних тіл і т.д. аж до матерії (“небуття”, за Платоном), і зворотний процес поетапного сходження людської душі до Єдиного. Вчення про душу займає в концепції Плотіна центральне місце. Душа – не є функцією тіла, вона не речовинна. Душа – особливий вид буття, цілісний і неподільний, вона керує тілом, бореться з його бажаннями і пристрастями. Тіло для душі – не “вмістилище”, а орган, через який вона може вступати у зв'язок із зовнішнім світом. Метою життя людини є піднесення душі до Єдиного і подальше остаточне її злиття з Божеством в стані екстазу, що досягається шляхом приборкання тілесних потягів і розвитку духовних сил. (Не випадково про Плотіна кажуть, що він більшою мірою релігійний містик, ніж філософ чи вчений.)

Учень Плотіна, Порфирій (232 - між 301 і 305 рр. н.е.) керував філософською школою в Римі, був видавцем творів Плотіна, автором численних коментарів до праць Платона і Аристотеля, трактатів з практичної філософії, присвячених проблемам стриманості, досягнення добродісного життя та ін. Його твір “Проти християн” є одним з перших зразків біблійної критики (було спалено в 448 р.)

Учень Порфирія, Ямвліх в IV ст. заснував сирійську школу неоплатонізму, яка ще більше відійшла від філософської теорії до практичної, культово-містичної сторони неоплатонізму, роз'яснюючи суть і методи пророцтв, астрології, містерій, внутрішнього екстатичного сходження до Божества і т. п. У цей же період виникає пергамська школа (м. Пергам), в IV - V ст. відкривається олександрійська школа, а в V - VI ст. – Афінівська школа

неоплатонізму, найбільшим представником якої був Прокл (410-485 рр. н. е.), який очолив платонівську Академію. Прокл вважається останнім великим філософом не тільки грецького неоплатонізму, але і всієї античної філософії.

Ідеї неоплатонізму не зникли разом з крахом античного суспільства. Вступивши у складні взаємини з християнством, вони отримали велике поширення вже в період ранньої патристики і мали значний вплив на подальший розвиток релігійної філософії.

ТЕМА 3. ФІЛОСОФІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. Основні риси та етапи розвитку середньовічної філософії.

Християнство як світоглядна основа середньовічної філософії.

Середньовічною теологічною філософією називають провідний філософський напрямок, поширений в Європі в V - XV ст., який визнавав Бога як вищий існуючий початок, а весь навколишній світ – Його творінням. Теологічна філософія почала зароджуватися ще в Римській імперії у I - V ст. н. е. на основі раннього християнства, ересей і античної філософії і досягла вищого розквіту в V - XIII ст. н. е. (у період між розпадом Західної Римської імперії (476 р.) і початком епохи Відродження).

Найбільш яскравими представниками середньовічної теологічної філософії були: Тертуліан Карфагенський (60-220 рр.), Августин Блаженний (354-430 рр.), Боецій (480-524 рр.), Альберт Великий (1193-1280 рр.), Тома Аквінський (1225-1274 рр.), Ансельм Кентерберійський (1033–1109 рр.), П'єр Абеляр (1079-1142 рр.), Вільям Оккам (1285-1349 рр.) та ін.

Можна виділити наступні основні риси середньовічної теологічної філософії:

- теоцентризм (головною причиною всього суцього, вищою реальністю, основним предметом філософських досліджень був Бог);
- вивченню самого по собі космосу, природи, явищ навколишнього світу приділялося мало уваги, оскільки вони вважалися творінням Бога;
- панували догмати (істини, що не потребують доказів) про творення (всього Богом) і одкровення (Бога про Самого Себе – в Біблії);
- згладжується протиріччя між матеріалізмом та ідеалізмом;
- людина виділяється з природи і оголошується творінням Бога, що стоїть над природою (підкреслювалася божественна сутність людини);
- проголошувався принцип свободи волі людини;
- висувалася ідея про воскресіння людини з мертвих (як душі, так і тіла) в майбутньому при побожній поведінці;
- висувався догмат про порятунок навколишнього світу і людства шляхом втілення Бога в тілі людини – Ісуса Христа і прийняття Ним на Себе гріхів усього людства;
- світ вважався пізнаваним через пізнання Бога, яке може бути здійснено через віру.

Середньовічна теологічна філософія відрізнялася замкнутістю на самій собі, традиційністю, зверненням в минуле, відірваністю від реального світу, войовничістю, догматизмом, повчальністю.

Основоположними догматами середньовічної філософії і теології були догмат творення і догмат одкровення. Згідно догмату творення: Бог створив навколишній світ з нічого; творення світу є результат акту Божественної волі; світ створений завдяки всемогутності Бога; природа не може творити сама себе; єдиним творчим початком у Всесвіті є Бог; Бог вічний, постійний і всюдисущий; справжнім буттям є тільки Бог; створений Богом світ не є справжнє буття, він вторинний по відношенню до Нього; оскільки світ не володіє самодостатністю і виник з волі іншого (Бога), він непостійний, мінливий і тимчасовий; немає чіткої межі між Богом і Його творінням.

Згідно догмату одкровення: світ можна пізнати тільки пізнавши Бога; Бог недоступний для пізнання; незважаючи на те, що Бог непізнаваний, Він Сам дозволив пізнати Себе (дав інформацію про себе) через одкровення – Біблію; єдиний спосіб пізнання Бога і всього суцього – тлумачення Біблії; Бога можна пізнати лише надприродним шляхом, завдяки особливій здатності людини – вірі.

Особливе місце в середньовічній теологічній філософії займає проблема добра і зла. Проблема добра і зла вирішується виходячи з ідеї творення. Оскільки навколишній світ цілком створений Богом, Він є носієм і зосередженням добра і справедливості, тому навколишній світ спочатку наповнений добром. Зло в світ приносить диявол (сатана) – ангел, що повстав проти Бога. Оскільки зло спочатку в світі не було, воно часто маскується під добро і домагається своїх темних цілей. З огляду на це в світі йде постійна боротьба між добром і злом, але оскільки світ – творіння Бога і Бог добрий, то добро в підсумку здобуде перемогу над злом. Тому, як басимо, відносно проблеми добра і зла (як і відносно багатьох інших питань) теологічна філософія середньовіччя має оптимістичний характер.

Середньовічна теологічна філософія (на відміну від античної) практично не протиставляє матерію та ідею (форму), матеріалізм та ідеалізм. Однак те, що

давньогрецькі філософи (наприклад, Аристотель) вважали єдиною сутністю – буттям, теологічна філософія поділяє на буття (існування) – екзистенцію та сутність – есенцію. Екзистенція (буття, існування) показує, чи є річ взагалі (тобто існує чи не існує). Есенція (сутність) характеризує річ. А саме: що таке річ, яка вона, для чого вона існує.

Античні філософи бачили сутність (ознаки) та існування (факт буття) в нерозривній єдності, як єдину сутність – буття. Згідно теологічної філософії сутність може мати місце і без буття (без існування). Щоб стати існуючим (буттям), сутність повинна бути створена Богом. Інакше кажучи, безтілесна сутність (образи подібні до платонівських “чистих ідей”) перебуває у свідомості Бога і тільки актом його волі і завдяки притаманній тільки йому здатності творити стає матеріальним буттям.

Існування (буття) може бути пізнане відчуттями, досвідом (як існуюче і доступне для такого пізнання), сутність же (ознаки буття, Божественний задум) – тільки розумом. Тільки від Бога сутність і існування збігаються.

У розвитку філософії Середньовіччя можна умовно виділити такі *етапи*: апологетика (II-III ст.); патристика (III-VIII ст.); схоластика (IX - кінець XIII ст.); пізня схоластики та містика (кінець XIII-XV ст.).

2. Патристика. Аврелій Августин про питання співвідношення розуму та віри, богопізнання, вчення про світобудову та людину.

На етапі патристики (pater – отець) великий внесок у розвиток філософії внесли такі отці християнської церкви, як: Тертуліан (160-220 рр.), Оріген (бл. 185-253/254 рр.), Афанасій Великий (295-373 рр.), Григорій Богослов (Назіанзин) (329/330-390 рр.), Василій Великий (бл. 330-379 рр.), Амвросій Медіоланський (333/334-397 рр.), Григорій Нісський (335-після 394 рр.), Августин Блаженний (354–430 рр.) та ін.

Коло проблем, що цікавило представників патристики, було широким. По суті справи вся проблематика античної філософії в тій чи іншій мірі осмислювалася й отцями християнської церкви. І все ж на передньому плані залишилася проблема людини і її утвердження в світі. Однак якщо представники кінізму, епікуреїзму і стоїцизму покладали обов'язок

утвердження в світі на особистість і вбачали в її діяльності засіб для цього, то християнські філософи поставили утвердження людини у світі в залежність від Бога. Людська діяльність і свобода виявилися підпорядковані волі Всевишнього. Вольові зусилля людей і їх діяльність стали розглядатися крізь призму їх відповідності божому призначенню. Відповідальність за те, що відбувається в світі переноситься за межі світу. Відповідальність перед людьми опосередковується відповідальністю перед Богом. Саме перед Богом і доведеться відповідати грішникам.

Вирішення основної проблеми ставлення людини до зовнішнього світу, до Бога та інших людей вимагало філософського аналізу різних проблем. Суттєвою тут була проблема співвідношення *знання і віри*. Пріоритет віддавався вірі. Однак і авторитет знання був досить високий. При цьому знання часто розглядалося як засіб для зміцнення віри. Інша важлива проблема, що обговорювалася в період патристики і пізніше, – це проблема про свободу волі. При цьому одні середньовічні філософи заперечували свободу волі, інші допускали її, але обмежували можливим втручанням Бога, треті відстоювали думку про те, що люди вільні у своїх волевиявленнях, але світ не вільний від волі Бога. Люди, неповно осягаючи світ, можуть помилятися і грішити. Свобода волі розглядається як джерело гріха. Позбавити від гріха може пізнання створеного Богом світу.

Ще одне коло широко обговорюваних проблем відноситься до етики. Однією з них була проблема добра і зла в світі. Багато християнських філософів періоду патристики вважали, що зло у світі своїм джерелом має справи людей, які є реалізацією їх вільної волі, ураженої помилками. Інші мислителі бачили джерело зла в підступах диявола. Велика увага християнськими філософами періоду патристики приділялася проповіді заповідей релігійної моралі. Твори, присвячені цьому, вражають глибиною проникнення в духовний світ людини, знанням людських пристрастей і бажань. Для цих творів характерний всепроникаючий гуманізм У своїх творах отці церкви прагнули дати конкретні рекомендації тим, хто прагнув уникнути гріха і врятуватися від гніву Божого.

Зачіпалася в працях християнських філософів періоду патристики онтологічна проблематика і проблеми теорії пізнання. Християнські мислителі не сумніваються в реальності існування світу і визнають корисність його пізнання оскільки в ході пізнання проявляється велич творця .

Одним із найбільш авторитетних представників патристики був **Аврелій Августин** (Блаженний) (354-430 рр.) – християнський теолог, єпископ м. Гіппона (Північна Африка, Римська імперія). Вагома праця Августина Блаженного – “Про град Божий” – впродовж століть була поширеним релігійно-філософським трактатом, на який спиралися середньовічні теологи при вивченні та викладанні схоластики.

Іншими відомими творами Августина є: “Про прекрасне і придатне”, “Проти академіків”, “Про порядок”.

Можна виділити наступні основні положення філософії Августина Блаженного: хід історії, життя суспільства – це боротьба двох протилежних царств – Земного (грішного) і Божественного; Земне царство втілюється в державних установах, владі, армії, бюрократії, законах, імператорі; Божественне царство представлене священнослужителями – особливими людьми, наділеними благодаттю і близькими до Бога, які об'єднані в християнську Церкву; Земне царство загрузло в гріхах і язичництві і буде рано чи пізно переможене Божественним царством; у зв'язку з тим, що більшість людей грішні і далекі від Бога, світська (державна) влада необхідна і буде існувати далі, але буде підпорядкована духовній владі; королі та імператори повинні виражати волю християнської Церкви і підкорятися їй, а також безпосередньо Папі Римському; Церква – єдина сила, здатна об'єднати світ; існують бідність, залежність від інших (лихварів, землевласників і т. д.), але з ними треба змиритися і терпіти, сподіватися на краще; вище блаженство – щастя людини, яке розуміється як заглиблення в себе, вченість, розуміння істини; після смерті праведники в нагороду від Бога отримують загробне вічне життя.

Особливе місце у філософії Августина Блаженного займають роздуми про Бога: Бог існує; головними доказами існування Бога є його присутність в усьому, всемогутність і досконалість; все (матерія, душа, простір і час) – є творіннями Бога; Бог не тільки створив світ, але і продовжує творити його сьогодні, буде творити в майбутньому; знання (почуття, думки, відчуття, досвід) реальні і самодостатні, однак вище, істинне, незаперечне знання досягається тільки при пізнанні Бога.

Значення філософії Августина Блаженного в тому, що ним приділено велику увагу проблемі історії (рідкість для того часу), Церква (часто підвладна державі і переслідувана в Римській імперії) оголошена теж владою поряд з державною (а не елементом держави). Важливими є те, що Августин обґрунтовує ідею панування Церкви над державою, а Римського Папи – над монархами – головна ідея, за висунення якої та її подальше втілення в реальності католицька Церква вшанувала і обожнювала Августина Блаженного, особливо в середні століття. Також мають значення висунуті мислителем ідеї соціального конформізму (смирення з бідністю і чужою владою), величі людини, її краси, сили, досконалості, богоподібності (що також було рідкістю для того часу. Одночасно людині рекомендувалося умертвляти плоть, розвивати і підносити дух, пізнавати Бога головно через шлях віри, що ставилася вище за розум.

3. Схоластика. Вчення Т. Аквінського про буття, Бога, віру і розум, сутність та існування.

Схоластика – панівний тип середньовічної теологічної філософії, особливими рисами якого були відірваність від реальної дійсності, замкнутість, консерватизм, догматизм, повне і беззаперечне підпорядкування релігійним ідеям, схематичність, повчальність.

Назва “схоластика” походить від латинського слова *schola* (школа), оскільки даний тип філософії кілька століть викладався в школах і університетах Європи. Таким чином, схоластика представляла собою не стільки науку, що займається творчим пошуком, скільки шкільну та університетську

дисципліну, що мала на меті філософськи обґрунтувати релігійне вчення і догмати Церкви (“Філософія – служниця богослов'я”).

Для схоластики характерне сприйняття Біблії як жорсткого нормативного тексту, абсолютної істини.

Схоласти поділяли знання на два види: надприродне, що дається в одкровенні (тобто те що мав на увазі Бог, закладаючи ту чи іншу думку в Біблії); природне, що відкривається людським розумом (тобто те, що людина зуміла “розшифрувати” з тексту Біблії).

У цьому зв'язку схоласти вели численні суперечки, написали сотні філософських томів, в яких намагалися правильно зрозуміти ідеї Бога, заховані за рядками Біблії. Причому предметом даних суперечок і вишукувань ставала не сама ідея Бога, а правильність і чіткість понять, визначень, формулювань, інакше кажучи, зовнішня, формально-логічна сторона релігійного вчення

У середньовічній теологічній філософії (схоластиці) виділяються два протилежних напрямки – номіналізм і реалізм.

Реалізм – напрямок теологічної філософії, прихильники якого вважали справді існуючими (тобто справжнім буттям) не самі речі, а їх загальне поняття – універсалії. За змістом реалізм близький до вчення Платона про “чисті ідеї”, втіленням яких є реальні речі. Видатними представниками реалізму були Ансельм Кентерберійський, Гільйом із Шампо.

Номіналізм (від лат. *nomen* – ім'я) – напрям теологічної філософії, прихильники якого вважали реально існуючими лише самі конкретні речі, в той час як загальні поняття (універсалії) сприймали як імена речей. За змістом номіналізм близький до вчення Аристотеля, що спростовує “чисті ідеї” і вважає реально існуючими – матеріальні речі. Н думку номіналістів універсалії існують не до, а після речей, а речі пізнаються чуттєвим досвідом. До числа номіналістів належали Росцелін, П'єр Абеляр, Дунс Скот.

Тома Аквінський (1225-1274 рр.) – домініканський монах, великий теологічний середньовічний філософ, систематизатор схоластики, автор томізму – одного з панівних напрямів католицької Церкви. Основні твори Томи

Аквінського: “Сума теології”, “Сума філософії” (“Проти язичників”), коментарі до Біблії, коментарі до творів Арістотеля.

Тома Аквінський вважав недостатнім онтологічний доказ існування Бога (тобто “очевидний” доказ існування Бога, виведений з існування його творіння – навколишнього світу, як вважав Августин Блаженний). Тому висуває своїх п'ять раціональних доказів існування Бога: • рух: все, що рухається, спричинене до руху кимось (чимось) іншим – отже, є первинний двигун всього – Бог; • причина: все, що існує, має причину – отже, є першопричина всього – Бог; • випадковість і необхідність: випадкове залежить від необхідного – отже, первісною необхідністю є Бог; • ступеня якостей: все, що існує, має різні ступені якостей (краще, гірше, більше, менше і т. д.) – отже, має існувати вища досконалість – Бог; • мета: все в навколишньому світі має якусь мету, прямує до мети, має сенс – значить, існує якесь розумне начало, яке спрямовує все до мети, надає сенс усьому. Цим началом є – Бог.

Також Тома Аквінський досліджує проблему буття не тільки Бога, але і всього сущого. Зокрема, він: розділяє сутність (есенцію) та існування (екзистенцію). Їх поділ – одна з ключових ідей католицизму.

В якості сутності (есенції) розглядається “чиста ідея” речі або явища, сукупність ознак, рис, призначення, які існують в розумі Бога (Божественний задум). У якості існування (екзистенції) розглядається сам факт буття речі. Тома вважає, що будь-яка річ, будь-яке явище є сутність, яка знайшла існування з волі Бога (тобто “чиста ідея”, яка придбала матеріальну форму в силу акту Божественної волі). Він доводить, що буття тимчасове, тобто Бог, що дав сутності існування, може дану сутність існування і позбавити, отже, навколишній світ тимчасовий і непостійний. Сутність та існування єдині тільки в Бозі, отже, Бог – вічний, всемогутній і постійний, не залежить від інших зовнішніх факторів.

Виходячи з даних посилок, на думку Аквінського все складається з матерії і форми (ідеї). Суть будь-якої речі – єдність форми і матерії. Форма (ідея) є визначальним початком, а матерія є лише вмістилище різних форм. Форма (ідея) є одночасно мета виникнення речі. Ідея (форма) будь-якої речі

потрійна: існує в Божественному розумі, в самій речі, в сприйнятті (пам'яті) людини.

Досліджуючи проблему пізнання, Тома Аквінський приходить до висновку, що одкровення і розум (віра і знання) – не одне і те ж (як вважав Августин Блаженний), а різні поняття. Віра і розум одночасно беруть участь у процесі пізнання, тому дають істинне знання. Якщо людський розум суперечить вірі, то він дає не достеменне, неправдиве знання. Все в світі, вважає він, ділиться на те, що можна пізнати раціонально (розумом), і те, що розумом непізнаване. Розумом можна пізнати факт існування Бога, єдність Бога, безсмертя людської душі та ін.. Не піддаються ж раціональному (розумному) пізнанню проблеми створення світу, первородного гріха, трійці, а отже, можуть бути пізнані через Божественне одкровення.

Філософія і теологія – різні науки. Філософія може пояснити тільки те, що пізнається розумом, все інше (божественне одкровення) може пізнати тільки теологія.

Історичне значення філософії Томи Аквінського (насамперед для католицької Церкви) в тому, що ним були виокремлено п'ять доказів існування Бога, систематизована схоластика, закріплено поділ есенції і екзистенції (сутності та існування), що доводило всемогутність Бога і повну залежність від Нього, Його волі всього суцього. Також вагомим вкладом мислителя є доведення переваги ідеалізму над матеріалізмом, існування Божественних ідей, які передують речам, панування ідеї над матерією (а отже, Бога над навколишнім світом). Непересічне значення має висунута філософом ідея про істинність знання, отриманого розумом тільки в разі відповідності розуму вірі а також виокремлення ним сфер буття, які можуть бути пізнані тільки через одкровення. Ним були розділені філософія і теологія, причому філософія поставлена в підлегле становище стосовно теології.

Через логічно доведену низку положень теології і схоластики у 1878 вчення Томи Аквінського рішенням Папи Римського було оголошено офіційною ідеологією католицизму. В даний час набув поширення неотомізм – філософсько-релігійне вчення, засноване на ідеях Томи Аквінського.

4 . Пізня схоластика (Роджер Бекон, Дунс Скотт, Вільям Оккам).

Одними із найвідоміших представників пізньої схоластики були шотландський філософ Іоанн Дунс Скот і англійські мислителі Вільям Оккам і Роджер Бекон. Так, наприклад, *Дунс Скот* вважав, що Бог створив світ не в силу якоїсь розумної, а тому й цілком збагненої необхідності (як вважав Тома Аквінський), а в силу своєї абсолютної свободи. Тобто він міг створити світ, але міг і не робити цього, бо міг створити зовсім не таку дійсність, в якій ми зараз живемо, а зовсім іншу. Іншими словами, всі Божественні дії є повна, нічим не обмежена свобода, що реалізується абсолютно вільно і не підкоряється ніякій логічній чи раціональній необхідності. Тому Божа воля незбагненна, не підвладна ні розуму, ні осягненню.

Таке твердження звучало в містичних вченнях середньовіччя і його намагалася подолати схоластика, закликаючи до синтезу релігії та філософії. Дунс Скот, говорячи про неможливість розумного усвідомлення Божественного, тим самим відділяє віру від розуму, а релігію від філософії і тому виступає хоча і в рамках схоластики, але вже – проти неї: у вченні шотландського філософа виразно видно, як схоластика вступає в смугу кризи і занепаду.

Інший представник пізньої схоластики англієць *Вільям Оккам*, наголошував на тому, що в силу принципової різниці самих предметів і методів філософії і релігії слід жорстко розмежувати їх сфери і розглядати сфери Божественного (надприродного) і природного як абсолютно незалежні та ізольовані одна від іншої. Розум нічого не може зрозуміти в справах віри, догмати неможливо осмислити. В той же час пізнання дійсності, або навколишнього світу, цілком може бути незалежним від релігії заходом, орієнтованим виключно на розум, знання та філософію.

Фізичну реальність можна зрозуміти виходячи з неї самої, стверджував Оккам, тобто експериментальним, науковим шляхом, а також за допомогою життєвої практики осягнути і пояснити що відбувається навколо нас природними причинами, діючими в природі речей. Абсолютно не слід при поясненні навколишнього світу вдаватися до уявлень про таємні причини,

приховані якості, невідомі сили і невидимі підстави, що нібито лежать в суті світобудови і керують нею. Треба відкинути або відсікти, як бритвою, все фантастичне і надприродне при поясненні дійсності і зрозуміти її без всяких вигадок про потойбічне і містичне. Це можливо зробити, бо природне є природне, підвладне розуму і тому цілком пізнаване (цей принцип отримав назву “бритва Оккама”). А вирішальна роль у справі такого пізнання повинна належати філософії – науці про світ у цілому, про природу, що нас оточує, у всіх її проявах.

Ще один видатний представник пізньої схоластики, англієць **Роджер Бекон**, вважав філософію здатною досягнути глибокі таємниці світобудови і сміливо просуватися вперед за допомогою практичного досвіду та експериментального дослідження. Як це не дивно, але Бекон, що жив в XIII в. був майже натуралістом і багато в чому випередив сучасну йому епоху. Так, у своїх творах він описав літальні апарати, підводні машини, спосіб використання сонячної енергії та багато іншого. Сучасники називали його “дивним доктором”. Також поняття “досвідна наука” було вперше вжито в історії саме Роджером Беконом.

Ідеї зазначених представників пізньої схоластики підкреслювали тенденцію до звільнення філософії від ролі служниці релігійної віри і повернення її до досягнення природи.

ТЕМА 4. ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ, НОВОГО ЧАСУ ТА НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Заняття 1.

1. Філософія епохи Відродження.

Епоха Середньовіччя змінюється епохою Відродження (*renaissance* – *відродження*). Термін “Відродження” вперше був використаний італійським художником і архітектором Джорджо Вазарі в 1550 р. Цей термін вживається на означення відродження античної культури під впливом суттєвих перемін в соціально-економічному та духовному житті Західної Європи.

Епоха Відродження на перше місце ставить Платона. Філософія Платона спрямовується проти католицької теології та авторитету Арістотеля в схоластичному його тлумаченні, широко впливає на утвердження філософського ідеалізму в його новій, звільненій від середньовічної схоластики формі і відкрито виступає проти матеріалістичних тенденцій у філософії. В той же час вчення Платона, зокрема його етичні та естетичні погляди, використовувалися для обґрунтування непорушної єдності духовного та тілесного і спрямовувалися проти офіційного релігійного вчення про умиртвіння плоті та одвічної гріховності людини. Філософія Відродження не відмовляється також і від філософії Арістотеля, але оригінальної, очищеної від середньовічних напластунків. Прибічники арістотелізму прагнули розвивати його матеріалістичні тенденції, запозичивши багато що у натурфілософів, стихійних діалектів та етичних вчень епікурейської школи і стоїцизму.

У XV- XVI століттях у Західній Європі в надрах феодалізму починають складатися капіталістичні відносини. Прогрес науки і техніки призводить до великих відкриттів. Людський розум починає повертатися до природи, до матеріальної діяльності людини. Тому відкриття (особливо геліоцентризм Коперніка) та винаходи, які були зроблені на той час давали шлях розвитку нових галузей промисловості, спричинили якісно новий поступ у природознавстві – астрономії, механіці, географії та інших науках.

Розвиток виробництва, нові суспільні відносини вимагали нової, ініціативної людини, яка почувала б себе не часткою, представником певного соціального стану чи корпорації, а самостійною особистістю, що представляє саму себе. У зв'язку з цим формується нова самосвідомість людини, її активна життєва позиція, з'являється повага до особистої сили та таланту. Пріоритетним в ієрархії духовних цінностей стає не походження чи багатство, а особисті достоїнства та благородство. Метою життя виступає тепер не спасіння душі, а творчість, пізнання, служіння суспільству, а не Богу.

Ренесанс – одна з найяскравіших сторінок в історії культури. Він ознаменований небаченим творчим підйомом у сфері мистецтва, літератури, науки, соціально-політичної думки. Озираючись на блискучі досягнення античності, діячі Відродження створили, по суті, нову культуру. Це не могло не накласти відбиток на розвиток філософії.

2. Особливості ренесансного антропоцентризму та гуманізму, неоплатонізму та натурфілософії.

Філософія Відродження долає схоластику і в той же час успадковує багато її ознак. Середньовічний теоцентризм витісняється *антропоцентризмом*. Бог у філософських роздумах цієї епохи продовжує відігравати почесну роль “творця” світу, але поряд з ним з'являється людина. Формально вона залишається залежною від Бога (бо створена ним), але, будучи наділеною, на відміну від решти частин природи, здатністю творити і мислити, людина поруч з Богом фактично починає виконувати роль істоти, так би мовити, “рівної” з Богом, роль “другого бога”, як висловився один з провідних мислителів Відродження Микола Кузанський. Поруч з Богом, людину звеличують як творця світу культури, обожнюють як суб'єкт творчої діяльності. Людина Ренесансу долає античну споглядальність і середньовічну пасивність у відношенні до зовнішнього світу, активно стверджує себе в науці та практичній діяльності. Таким чином, філософія Відродження виводить людину зі сфери релігійної компетенції і перетворює її у вищу сенсоутворюючу цінність, в центр світоглядної перспективи. Світ постає не в його об'єктивній даності, а через призму внутрішнього світу людини.

Відкриття Ренесансом людини як головного об'єкта історії та культури призвело до *гуманізму* – нового світогляду, нового соціального ідеалу, нового методу. Філософською основою культури Відродження був гуманістичний неоплатонізм, що став засобом обґрунтуванням ідеї єдності природи і людини.

В кінці XV століття у філософії Відродження формується тенденція, яка, поступово “розмиваючи” специфічні межі людського в природі, зрештою, цілком “розчиняє” в ній людину, витісняючи гуманістично-пантеїстичні орієнтації раннього Відродження натуралістично-пантеїстичними захопленнями, а пізніше і натуралістично-деїстичними. Найбільшими представниками пантеїстичної натурфілософії були М. Кузанський, Дж. Бруно, засновник Флорентійської академії М. Фічіно, його учень і послідовник Дж. Піко Делла Мірандола.

Природа, включаючи і людину, представлялася *М. Кузанському* (1401-1464 рр.) похідною від Бога, який розглядався як вище абсолютне буття. Однак, розвиваючи ідеї пантеїзму, Кузанський фактично заперечує створення світу. Зближуючи Бога з природою, він приписує їй божественні атрибути і, перш за все, нескінченність в просторі. При цьому він робить застереження, що світ не є нескінченним у тому сенсі, в якому нескінченний Бог як “абсолютний максимум”, але все ж не можна вважати його кінечним, тому що він має межі, в які він поміщений. Він також висловив думку, що всі речі у світі пов'язані один з одним і знаходяться в безперервному русі.

Нескінченність, окреслена філософом, призводить до найважливіших змін у розумінні самого процесу пізнання. Означаючи безмежне вдосконалення людських знань, процес пізнання включає в себе, на думку Кузанського, три щаблі. Перший ступінь – відчуття – дає лише смутні образи речей. Над ними підноситься розсудок, який мислить протилежності, з яких складаються всі речі, відповідно до закону протиріччя, протиставляючи їх одне одному. Більш високим ступенем пізнання є розум. Філософ вважає найважливішою рисою розуму – здатність мислити нескінченне. А нескінченність змушує нас повністю долати всяку протилежність. У цьому зв'язку Кузанський і розвиває своє діалектичне вчення про “співпадіння протилежностей”.

Таким чином, у світорозумінні Кузанського відбилися в повній мірі протиріччя епохи Відродження: гуманістична спрямованість, енциклопедизм, наукове обдарування, середньовічний традиціоналізм.

Помітну роль у становленні натурфілософії Відродження зіграв вчений і художник *Леонардо да Вінчі* (1452-1519 рр.). Вважаючи досвід “наставником всіх наставників”, розглядаючи саму мудрість як “дочку досвіду”, Леонардо стверджував, що істина зводиться до “одного єдиного рішення”. Досвід при цьому він розуміє не як пасивне спостереження, а як активне цілеспрямоване втручання в природу (правда, відповідно до самої природи), як експеримент. І хоча Леонардо ще у гуманістичному дусі наполягає на вивищенні людини над природою, на вищості творінь людини порівняно з творіннями природи, людина у нього при цьому є лише “знаряддям природи”, хоча найвеличнішим.

Натуралістичне тлумачення філософсько-світоглядних проблем знайшло відображення у творчості таких мислителів пізнього Відродження, як М. Коперник, Д. Бруно, Г. Галілей.

М. Коперник (1473-1543 рр.), який відкрив геліоцентричну систему світу, фактично починає звільнення природознавства від теології. Його вчення про світ зміцнило і посилило переконання в здатності людського розуму досягнути істину. Мислителем, що філософськи обґрунтував вчення Коперника, був *Дж. Бруно* (1548-1600 рр.). Визнаючи первинність матерії, він розвиває думку про те що Всесвіт нескінченний і безмежний, єдиний і різноманітний, вічний і невичерпний у своїх проявах. Існують, говорив Д. Бруно, незліченні сонця і незліченні землі, які кружляють навколо своїх сонць подібно нашій планеті. Жоден з цих незліченних світів безконечного, але в той же час єдиного Всесвіту не створений Богом. Всесвіт вічний. Доводячи вічність Всесвіту, Бруно підкреслював необхідність історичного розгляду його складових частин. Ця ідея свідчить про наявність в його філософії елементів діалектики.

Осмислення світу як нескінченного призводить Бруно до думки про безмежність пізнання. Джерелом пізнання нескінченного він вважає розум. Відчуття, на його думку, не здатні сприймати нескінченність. У теорії пізнання він стоїть ближче до раціоналізму.

У розвитку натурфілософії епохи Відродження істотний внесок внесли вчені-натуралісти, які на основі експериментів висували глибокі ідеї, які сприяли розробці методології наукового пізнання. Так, *Г. Галілей* (1564-1642 рр.), який відкрив цілий ряд фундаментальних законів природи, показав вирішальну роль експерименту в науковому пізнанні. Він знайшов точку дотику дослідно-індуктивного й абстрактно-дедуктивного способів дослідження природи, що дає можливість пов'язувати абстрактне наукове мислення з конкретними сприйняттями явищ і процесів природи.

Корінний перелом у поглядах на природу супроводжувався переглядом традиційних уявлень про суспільство. Виникали перші спроби ідеологічного та теоретичного обґрунтування ідеї громадянського, причому незалежного від релігійних санкцій, суспільства. Найбільш типовою в цьому плані була політична доктрина Н. Макіавеллі (1469-1527 рр.), правова теорія Ж. Бодена (1530-1596 рр.) та соціологічні утопії Т. Мора (1478-1535 рр.) і Т. Кампанелли (1568-1639 рр.). І все ж філософія Відродження не доходить до радикальної відмови від схоластичних стереотипів світорозуміння. Подальше звільнення думки від спадщини середньовіччя випало на долю новоєвропейської філософської класики.

3. Основні напрямки філософської думки епохи Нового часу: проблема методу; проблема пізнання; проблема субстанції.

Кінець XVI століття і XVII століття в Західній Європі характеризуються кризою феодалізму і ранніми буржуазними революціями в Нідерландах і Англії. Капіталізм потребував винаходів та застосуванні машин, тому відбувався прогрес механіко-математичних наук. Виникає не тільки справжнє наукове природознавство, основою якого є органічне поєднання теорії з планомірним експериментальним дослідженням природи, а й якісно нова картина світу, що спирається на науку та її філософське осмислення.

Дослідно-експериментальне дослідження природи і тематичне осмислення його результатів спричинило вирішальний вплив на філософську думку. Об'єктом особливої уваги в Новий час стають гносеологія і методологія дослідження природи.

Філософія Нового часу, що виражала суттєві риси даної епохи, змінила не тільки ціннісні орієнтації, але і спосіб філософствування. Її прийнято називати класичною. Це поняття вживається для позначення періоду розвитку філософії, що володіє неперервністю і єдністю цінностей, які зберігали свій характер нормативності незалежно від зміни епох і субординації стосовно науки і теології. Головною установкою цього періоду є визнання розуму вищою, принаймні всередині філософії, інстанцією.

Мислителів XVII століття цікавила проблема визначення джерела людських знань, пізнавальної ролі чуттєвих і раціональних форм знання. Розбіжності в оцінці ролі цих форм пізнання породили основні напрямки новоєвропейської філософії: раціоналізм та емпіризм.

Емпіризм (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм) – напрям у філософії, який вважає основним джерелом пізнання чуттєвий досвід (“Немає нічого в розумі, чого б не було у відчуттях”). Особлива форма – сенсуалізм, що виводить всі знання з відчуттів.

Основні риси: 1) пов'язаний з номіналізмом; 2) критикує “теорію” вроджених ідей; 3) як правило, критикує категорію “субстанції” як одне з абстрактних понять; 4) приділяє помітне місце проблемам індуктивного методу.

Раціоналізм (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г.В. Ляйбніц) – протилежний до емпіризму напрямок, що підкреслює автономність розуму від відчуттів, обмеженість чуттєвого досвіду і на цій основі пріоритет розуму в пізнанні.

Основні риси: 1) пов'язаний з реалізмом; 2) визнає “вроджені ідеї” як основу істинного пізнання; 3) категорія “субстанції” – одна з основних; 4) досліджує в основному раціональні засоби пізнання, розвиває теорію дедукції.

Побудова філософських систем в Новий час значною мірою збігається з розробкою методу наукового пізнання. **Френсіс Бекон** (1561-1626 рр.) один з перших поставив перед собою завдання створення наукового методу, що дає справжнє і корисне знання. Він відкидає традиційні форми знання: схоластику, магію, аристотелівську логіку як помилкові і марні, пропонуючи грандіозний проект “Великого відновлення наук”, в рамках якого і написана його основна праця “Новий Органон” (1620 р.). Ним поставлено мету спрямованого вивчення

природи і оволодіння нею. Наука повинна приносити практичну користь. Ступінь влади людини над природою знаходиться, на думку філософа, в прямій залежності від ступеня знання законів природи.

Основним джерелом пізнання Ф. Бекон вважає чуттєвий досвід. Він досліджує основні можливі помилки на шляху досвідного пізнання. Тут можливо як передбачення природи (пов'язане з перестрибуванням від даних чуттєвого досвіду до загальних положень), так і її тлумачення (справжнє пізнання на основі постійного сходження від одиничного до загального). Він застерігає як від крайнощів емпіризму (“шлях мурашки”), так і догматизму (“шлях павука”), віддаючи перевагу збалансованому “шляху бджоли”, яка збирає з квітів солодкі соки, але не залишає їх у тому вигляді, в якому висмоктує, а переробляє їх у мед власною діяльністю.

Особливе місце у вченні Бекона займає критика “*ідолів*” пізнання. Він виділяє чотири види “ідолів”: 1) “ідоли роду” – загальні омани, породжені самою людською природою; 2) “ідоли печери” – спотворені уявлення про дійсність, характерні для окремих людей; 3) “доли площі” або “ринку”- пов'язані зі спілкуванням людей і неправильним використанням мови; 4) “ідоли театру” – хибні уявлення про світ, некритично запозичені людьми з різних філософських систем.

Основна мета науки – дослідження “форм” природних речей; при цьому форма розуміється не в аристотелівсько-схоластичному сенсі, а як сутність, закон явищ. Метод Бекона орієнтований в основному на якісне пізнання природи. Він полягає в збиранні та класифікації форм. Пошук форм здійснюється шляхом істинної індукції, яка опирається на дані органів відчуттів. Вона є єдиною істинною формою доведення і ключем до пізнання природи.

Систематизацією та розвиток основ англійського емпіризму, після Ф. Бекона взяли на себе Т. Гоббс, Дж. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм.

Розвиваючи матеріалістичне вчення про природу, англійський учений **Томас Гоббс** (1588-1679 рр.) виходить з того, що світ складається з різноманітних, протяжних тіл, що мають фігуру, величину, положення і

підпорядковані законам механічного руху. Нічого безтілесного немає. Світ – єдина матеріальна субстанція. Якісне різноманіття природи він вважав продуктом людських сприйнятів, в основі яких лежать механічні відмінності речей.

З позицій матеріалізму Т. Гоббс розробляв вчення про пізнання. Джерелом пізнання є зовнішні відчуття. Всі операції пізнання вичерпуються, згідно з його вченням, операціями відчуттів і уяви. Тіла, впливаючи на органи чуття, утворюють ідеї, мислення ж є додаванням, обчисленням ідей. Кожна ідея позначається словом, ім'ям, але загальні імена, такі як “субстанція”, не мають тілесного аналога і вимагають критичного ставлення.

Гоббс розробив оригінальне вчення про державу і право. Він зробив спробу розкласти державу як складне ціле на його основні елементи, а останні він зводив до простих законів природи. В результаті філософ приходив до думки про необхідність розрізняти два стани людського суспільства: природне і цивільне.

Започаткована Гоббсом систематизація емпіризму отримала розвиток у англійського мислителя **Джона Локка** (1632-1704 рр.). Його вчення засноване на механіці Ньютона: природа розуміється як механічна взаємодія тілесних часток. Локк – матеріаліст, в тому числі і в теорії пізнання. Навколишній світ предметів і речей визначає, на його думку, зміст відчуттів людини. У цьому зв'язку він зазначає: в розумі немає нічого, чого раніше не було б у наших відчуттях. Локк досліджує форми пізнання і розглядає питання про джерела утворення ідей, понять. Вважаючи досвід єдиним джерелом всіх ідей, Локк розрізняє два його види: зовнішній і внутрішній, який дає відповідно відчуття і рефлексивні ідеї. Зовнішній досвід дає нам уявлення про первинні якості (форма, протяжність), що належать самим речам, і вторинні якості (смак, колір), що належать суб'єкту, що пізнає. Розподіл досвіду на зовнішній і внутрішній, якостей на первинні та вторинні свідчить про відступ Локка від матеріалістичної теорії пізнання.

Локк виводить всі ідеї з чуттєвого досвіду, заперечуючи вчення Декарта про “вроджені ідеї”. Людина народжується, подібно до “чистої дошки”. Розум

сам не може виробляти ідеї і лише досвід, виховання, освіта дають йому матеріал. Розум – це поєднання простих ідей. Прості ідеї складаються в складні, особливий різновид яких – абстрактні ідеї. Серед них ідея “субстанції”. Локк заперечує її, бо вважає, що ми не можемо мати про неї ясні і виразні уявлення.

Локк розрізняє за ступенем ясності і виразності три види пізнання: чуттєве, демонстративне; інтуїтивне. А за ступенем точності достовірне і ймовірне знання, при цьому досліджує різні форми ймовірності.

Ідеї Локка отримали своєрідну інтерпретацію в філософії його співвітчизника **Джорджа Берклі** (1684-1753 рр.). Він виходить з того, що відчуття – основа пізнання, ідеї – це відчуття або результати впливу розуму на відчуття. При цьому немає принципової різниці між первинними і вторинними якостями. Усі якості (ідеї) – наші відчуття, які не мають зовнішньої причини й існують лише в розумі. Речі - це поєднання відчуттів в розумі. Нам відомі, таким чином, лише відчуття, які дає досвід. Звідси характерний висновок: існувати, значить, бути сприйнятим. Берклі долає неоднозначність філософії Локка на основі суб'єктивно-ідеалістичного сенсуалізму.

Берклі більш радикальний, порівняно з Локком в критиці абстрактних ідей, особливо ідей матеріальної субстанції. Поняття матерії, на його думку, нічого не означає і є шкідливим, оскільки видумане для виправдання безбожництва. Але сам Берклі непослідовний, оскільки не заперечує субстанції духовної. Дух, розум, “Я” людини – передумова пізнання, оскільки ідеї не існують поза духом. Ясність ідей Берклі обґрунтовує посиланням на Бога як причину пов'язаності сприймань. Наші відчуття можуть розглядатися як знаки Бога. По суті, суб'єктивний ідеалізм Берклі переростає в об'єктивний.

Слідом за Берклі з вченням про те, що метою науки є опис відчуттів як єдиної реальності, виступив **Давид Юм** (1711-1776 рр.). Він досліджує природу людини у зв'язку з аналізом природи пізнання. Юм підкреслює первинність вражень чуттєвого досвіду стосовно породжуваних на їх основі ідей. Ідеї, таким чином, не породжені безпосереднім досвідом, але вони не засновані і на якій-небудь раціональній необхідності. Поєднання ідей засновано лише на психологічній асоціації. Відповідно Юм піддає сумніву всі загальні абстрактні

поняття, зокрема ідеї і матеріальної, і духовної субстанції. Розумне “Я” для нього є просто поєднання вражень та ідей. Серед найважливіших відношень, що відіграють ключову роль в пізнанні, він виділяє відношення причинності. За Юмом, зв'язок причини і наслідку не носить необхідний характер, на ній не можна засновувати висновки, оскільки роблячи висновок від причини до наслідку, ми розмірковуємо “за звичкою”.

Юм заперечує раціональну основу пізнання. Безумовно ми можемо знати, вважає він, тільки безпосередні враження чуттєвого досвіду. Таким чином, в теорії пізнання Юм – агностик. Заперечення раціональної основи пізнання веде до ірраціоналізму в розумінні людини: моральність також не має надійних раціональних підстав, пристрасті панують над людиною, почуття страху – основа виникнення релігії. Ідеї Юма зіграли велику роль у подальшому розвитку західноєвропейської філософії.

У Франції розробкою універсального методу пізнання займався представник раціоналізму **Рене Декарт** (1596-1650 рр.). Він відіграв важливу роль у становленні математичних методів та їх застосуванні в природознавстві, що багато в чому визначило раціоналістичний характер його філософії.

Займаючись проблемою розробки нового методу пізнання, Декарт протиставляє його схоластичній логіці. При цьому новий метод – це метод і філософії, і науки. Філософ не проводить між ними межі. Він формулює основні правила методу: 1) Слід включати у свої судження тільки те, що представляється розумові настільки ясно і настільки чітко, що не дає ніякого приводу піддавати їх сумніву; 2) Ділити кожне досліджуване явище на необхідне і можливе число частин; 3) Дотримуватися певного порядку мислення, простуючи поступово від більш простого до найбільш складного; 4) складати найбільш повні переліки та огляди, що виключають упущення.

Як критерій істинності Декарт пропонує критерій інтуїтивної “ясності і виразності” ідеї, що відіграло ключову роль у західноєвропейській філософії. Саме тому, побудову своєї філософської системи Декарт почав з сумніву в істинності всіх знань, якими володіє людство. Сумніву піддаються

упередження, дані чуттєвого досвіду. Відзначаючи обмеженість останнього, Декарт вважає, що природа людського духу більш наочна, ніж тіло.

Виходячи з очевидності буття духовної істоти, Декарт формулює відому тезу “я мислю, отже, існую”. Ця теза, як самоочевидна не піддається сумніву і стає інтуїтивною основою всієї його раціоналістичної філософії. Пізнання, отже, не залежить від чуттєвого досвіду, знання дедуктивно виводиться з ряду базисних інтуїцій і аксіом, серед яких – “вроджені ідеї”.

Основна риса філософського світогляду Декарта – дуалізм. Мислитель розрізняє дві рівноправні субстанції: матеріальну і духовну. Атрибут духовної – мислення, матеріальної – протяжність. Отож, Декарт, по суті, ототожнює матерію з простором. Матерія однорідна, а тому її можна кількісно виміряти. Матеріальний світ розуміється як складна машина, результат механічної взаємодії нескінченно подільних частинок. Тварини – теж складні машини. Декарт, таким чином, розробляє механістичну картину природи.

У цю картину природи не цілком вписується людина як єдність матеріальної і духовної субстанцій. Не подолавши дуалізм, Декарт пропонує цікаве рішення: субстанції взаємодіють особливим чином в шишкоподібній залозі в мозку людини.

Філософія Декарта і його наукові ідеї вплинули на голландського мислителя **Бенедикта (Баруха) Спінозу** (1632-1677 рр.), в основі філософії якого лежить вчення про єдину субстанцію. Долаючи дуалізм Декарта, він стверджує, що є тільки одна субстанція – Бог, який розуміється як природа. Єдина субстанція володіє безліччю атрибутів, тобто невід'ємних властивостей, з яких відомі два – “мислення” і “протяжність”. Вчення Спінози про атрибути спрямоване проти дуалізму Декарта, згідно з яким протяжність і мислення утворює дві субстанції. Додання Богу атрибуту протяжності значило ототожнення Бога і природи. Спіноза виділяє також незліченні модуси (конкретні стани субстанції): в атрибуті мислення – це думки, бажання, воля, в атрибуті протяжності – тіло. Спіноза виходить з принципу повного збігу “порядку речей” і “порядку ідей”, тобто наші ідеї не можуть бути істинними або помилковими, а тільки більш-менш ясними. Звідси розрізняються три роди

пізнання: чуттєве, розумове, інтуїтивне. Чуттєве пізнання носить підлеглий, другорядний характер. У цій оцінці чуттєвого пізнання проявляється раціоналізм Спінози.

Субстанція незмінна, вічна і з необхідністю визначає все як єдину причину всього. Людина – лише мислячий автомат, який підпорядковується необхідності природи. Свобода досягається лише через пізнання необхідності, а для цього потрібно спочатку проаналізувати пристрасті і звільнитися від них – така етика Спінози.

Німецький учений **Готфрід Ляйбніц** (1646-1716 рр.), незадоволений пасивним характером субстанції в моністичному вченні Спінози, розвинув плюралістичну концепцію об'єктивного ідеалізму. У його основній роботі “Нові дослідження про людський розум” дається розгорнута критика системи емпіризму Локка і обґрунтовується теорія “вроджених ідей”. Ляйбніц будує свою філософію раціонально-дедуктивним методом. Як і інші раціоналісти, він виводить окремі явища з базових аксіом і принципів. Ляйбніц критикує недоліки механістичної картини світу і доповнює дослідження діючих механічних причин дослідженням субстанційних і цільових причин, тобто прагне синтезувати вже сформований природничо-науковий метод з елементами традиційної філософської методології. На цій основі він будує свою, онтологію – монадологію, тобто вчення про монади. В основі їх розвитку лежить сила уявлення, яку Ляйбніц називає перцепцією. Монади – духовні субстанції речей, вони безсмертні, нетотожні, їх безліч. Ляйбніц виходить з плюралізму субстанцій. Фізично монади не пов'язані, але координуються вищою монадою – Богом – у вигляді встановленої гармонії. Вчений припускає безліч можливих світів, але дійсний світ – кращий з можливих світів, бо така мета його творця. Історична цінність монадології Ляйбніца визначається наявністю в ній значних елементів діалектики (ідея про саморух монад як джерела і причини їх безперервної зміни, думка про зв'язок мікрокосму і макрокосму і т.д.), що опинилися вельми плідними для подальшого розвитку філософії.

Гносеологічна позиція Лейбніца виражена в тезі, в якій він заявив, що немає нічого в розумі, чого не було раніше в почуттях, за винятком самого розуму.

Заняття 2.

1. Вихідні особливості та ідеї європейського Просвітництва.

У XVIII столітті філософія розвивається під впливом ідей Просвітництва, найбільш яскраво ця течія заявила про себе у Франції, що дала низку видатних філософів. На становлення французького Просвітництва великий вплив відіграли філософія Декарта і Локка.

Епоха Просвітництва – ще одне світове явище, ще один злет людства. Їй, так само як і Ренесансу, відповідає становлення капіталістичних відносин в ряді країн, в яких вона і досягає своїх вершин. Безперечно, її можна розглядати як наступницю епохи Відродження на новому історичному етапі. Про це свідчать і найважливіші її характеристики: культ розуму; культ науки; культ людини; ідея прогресу, вперше осмислена в цю епоху; ідея загальної рівності; ідея освіти народних мас і надія на освічених правителів; боротьба з релігією і метафізичними вченнями, що обґрунтовують буття Бога; проблеми найкращого суспільного устрою; історичний оптимізм, віра в прогрес людства; підхід до історизму як типу мислення.

Між просвітителями, як це бувало в усі епохи, також йшла запекла ідейна боротьба. Проте філософія Просвітництва задала напрямок руху всьому людству аж до кінця тисячоліття. Сьогодні ці ідеї викликають зацікавлення. Зокрема надмірна раціоналізація, протиставлення людини природі, виділення її з цілісності Космосу, претензії на те щоб бути богом.

2. Вчення просвітників про природу й пізнання, про людину та суспільство.

У французьке Просвітництво представляють Ш.-Л. Монтеск'є, Ф. Вольтер, Е. Б. Кондільяк, Ж.-О. Ламетрі, Д. Дідро, К. - А. Гельвецій, П. Гольбах та ін.

Ш.-Л. Монтеск'є (1689-1755 рр.) в “Перських листах” критикував абсолютизм і забобони, виходив з існування об'єктивної закономірності в

природі. У роботі “Про дух законів” він прагнув виявити об’єктивні закони історії. Природні (географічні) умови, на його думку, визначають особливості психології народів, а остання, в свою чергу, обумовлює форми правління. Така концепція характеризується як “географічний детермінізм”. Монтеск’є першим обґрунтував політичну теорію поділу влади.

Ф. Вольтер (1694-1778 рр.) досліджував історію як об’єктивний процес, критикував церкву і виступав за віротерпимість. Водночас багато просвітителів були деїстами, тобто визнавали обмежену участь Бога в світі: Бог – “великий годинникар”, що запустив годинник природи, джерело руху. З точки зору Вольтера, релігія потрібна народу (якби Бога не було, його слід було б вигадати).

У другій половині 40-х років XVIII століття на історичну арену виходять більш радикальні просвітителі - матеріалісти і атеїсти. Наприклад, **Ж.-О. Ламетрі** (1709-1751 рр.) в пізнанні спирається на чуттєвий досвід, відчуття. Як лікар, він вважає людину тілесною істотою, душа якої нерозривно пов’язана з тілом (Різні стани душі завжди відповідають аналогічним станам тіла). Ламетрі долає дуалізм Декарта в розумінні людини, стверджуючи матеріальну субстанційну єдність останньої в праці “Людина-машина”.

Ламетрі першим з французьких просвітителів обґрунтував єдність матерії і руху, виділив як атрибути матерії різноманіття її форм, активність і здатність відчувати.

Д. Дідро (1713-1784 рр.) розвиває ідеї Ламетрі про єдину матеріальну природу людини, про матерію та її якості, про притаманну їй здатність до руху і відчуття. В основі всього різноманіття як неживої, так і живої природи лежить єдина матеріальна субстанція, що володіє активністю. Матерія складається з атомів, що розуміються не механічно, а скоріше як органічні молекули. Дідро вважає відчуття загальною властивістю матерії. Різниця людини і тварин не в особливій субстанції – душі, а в організації. Людина володіє особливою організацією. Здатність до чуттєвого пізнання Дідро пояснює, використовуючи “теорію вібрації”. Людина порівнюється з фортепіано, на клавішах якого грає зовнішній світ. Він критикує суб’єктивний ідеалізм як філософію “божевільного

фортепіано”. Інтерес Дідро, як і інших французьких матеріалістів, до живої природи дозволив подолати рамки механістичного матеріалізму. Дідро одним з перших вводить еволюціоністське розуміння природи, прагне пояснити розвиток у природі, посилаючись тільки на матеріальні сили.

У розвиток французького матеріалізму вніс певний внесок **К.-А. Гельвецій** (1715 -1771 рр.), що займався проблемами пізнання, етики та суспільного устрою. Здібності розуму зводяться ним до відчуттів, які складають об'єктивну основу знання. Пристрасті породжують омани. Поряд з природними пристрастями Гельвецій виділяє пристрасті, породжувані суспільством і вихованням, наприклад жадібність. Також існують пристрасті пов'язані з інтересами і потребами людей, під впливом останніх люди об'єднуються в товариства. Але матеріалістичної теорії суспільства Гельвецій не створив, вважаючи, що “думки правлять світом” і сподіваючись на політичні перетворення.

Найбільшим матеріалістом цього періоду є **П. Гольбах** (1723-1789 рр.), що виклав у роботі “Система природи” (1770 р.) своє світобачення, що являло систему матеріалістичного субстанціоналізму. Матерія – природа, на думку філософа є єдина основа. Різноманіття природи, форм руху є джерелом саморуху матерії. Форми матерії різняться організацією. Гольбах вперше запропонував визначення матерії через відношення до органів відчуттів, до свідомості (по відношенню до нас матерія взагалі є все те, що впливає яким-небудь чином на наші відчуття). Все має свою причину і підпорядковується незмінним законам, все є необхідним, а випадок – лише результат незнання причин. Він, таким чином, доводить до межі властивий французькому матеріалізму детермінізм і фаталізм. Матеріалізм Гольбаха в цілому механістичний, всі рухи зводяться ним до простих.

Таким чином, класичний раціоналізм як віра в можливість повного пізнання світу і людини за допомогою розуму став основою розвитку науки, європейського стилю мислення, проте філософія Просвітництва залишила ряд проблем невирішеними. Виникла потреба в іншому підході – діалектичному.

3. Німецька класична філософія: Е. Кант як засновник німецької класичної філософії; Філософія Г. В. Ф. Гегеля.

Наприкінці XVIII ст. в Німеччині виникає філософський рух, в якому у своєрідній формі знайшли своє відображення значні соціальні перетворення того часу, зокрема французька революція 1789 року, якісні зміни в галузі природознавства (відкриття у фізиці, хімії, біології). В історії німецької філософії почався її класичний період.

Родоначальником класичної німецької філософії є **Еммануїл Кант** (1724-1804 рр.). Філософська творчість Канта ділиться на два періоди: докритичний (до початку 70 -х років) і критичний. У перший період своєї діяльності філософ займався дослідженням питань природознавства. Особливо велике значення для науки та філософії мала гіпотеза Канта про виникнення Сонячної системи з гігантської газової туманності. У ній він висловив в узагальненому вигляді діалектичну думку про історичне виникнення і розвиток Сонячної системи. Кант висловив припущення про уповільнення обертання Землі завдяки дії припливів і відливів в океані.

З 70 -х років починається критичний період філософії Канта. Він переходить на позиції філософського дуалізму і на основі критичного аналізу пізнавальних здібностей людини розробляє нове коло проблем. Єдність системи поглядів Канта в цей період визначається тим зв'язком, який він надає постановці і вирішенню наступних питань: Що я можу знати?; Що я можу робити?; На що я можу сподіватися?; Що таке людина? Відповідь на перше питання веде до вирішення проблеми меж пізнавальних можливостей людини. Характерними рисами його теорії пізнання є агностицизм і апіоризм. Приступаючи до аналізу процесу пізнання, Кант виходив з того, що існує незалежний від свідомості людей зовнішній світ, світ “речей в собі” , який є джерелом наших відчуттів. Поряд з ним, за Кантом, існує світ явищ, який він називає природою, – це той світ, який ми бачимо, сприймаємо, в якому ми живемо і діємо. Світ явищ, або природа не існує самотійно, незалежним від людської свідомості існуванням, а виникає в результаті впливу “речі в собі” на органи чуття і являє собою не що інше, як сукупність людських уявлень.

Світ явищ, створюваних людиною, згідно з вченням Канта, абсолютно не схожий на світ “речей в собі”. Людина ж має справу лише зі світом явищ. А якщо це так, то світ “речей в собі” абсолютно не доступний їй. Людина про нього нічого не знає і не може знати, він не пізнаваний. Все, що людина знає, за Кантом, відноситься лише до світу явищ, тобто до її власних уявлень.

Світ явищ, згідно Кантом, неупорядкований, хаотичний, в ньому немає ніякої закономірності, необхідності, він існує навіть поза простором і часом. І лише людина в процесі пізнання вносить у цей хаос певний порядок, поміщає всі явища в просторові і часові рамки приписує їм необхідність, закономірність, причинно-наслідкові зв'язки. Виходить, що людина створює, творить як світ явищ (оскільки він, є не що інше, як сукупність людських відчуттів, уявлень), так і закони, які у цьому світі. Тут чітко проявляється ідеалістична позиція Канта в питанні про взаємовідносини людської свідомості та природи.

Е. Кант розробив складну гносеологічну конструкцію, включивши в процес пізнання три етапи, три шаблі. Першим йде етап чуттєвого пізнання. Він характеризується здатністю людини впорядковувати хаос відчуттів за допомогою їх суб'єктивних форм – простору і часу. Таким шляхом утворюється предмет чуттєвості, світ явищ. Другий ступінь – це сфера розсудку. Розсудок виконує функцію підведення різноманіття чуттєвого матеріалу під єдність поняття. Третій ступінь – розум, що володіє, на думку Канта, здатністю керувати діяльністю розуму, ставлячи перед ним певні цілі. Розум на відміну від розсудку породжує “трансцендентальний” ідеї, що виходять за межі досвіду. Вони висловлюють прагнення розуму до досягнення “речей в собі”. Проте розум тут безсилий. Як тільки він намагається вийти за межі досвіду, речі “біжать від нього”.

Вчення Канта має мету виправдати і обґрунтувати релігію. Людина, на думку Канта, не в змозі проникнути у світ “речей в собі”. У цьому світі знаходяться Бог, душа, вільна воля. І тому наука не в змозі і не має права судити про Бога, про душу (доводити відсутність Бога або смертність душі), бо

все це їй не доступне. Єдине, за Кантом, що може проникнути у світ “речей в собі”, в змозі відірватися від спостережуваного світу явищ і заглянути в потойбічний світ, – це релігія, що з'єднує людину з Богом, що надає в потойбічному світі вільну волю, звільняючи людину від того, що її пригнічує і переслідує в чуттєвому світі. Обмеживши сферу знання, він дає місце вірі.

Заслугою Е. Канта є те, що він першим у філософії Нового часу показав складність і суперечливість процесу пізнання. Ці його ідеї знайшли продовження і глибшу розробку у філософії Г.В.Ф. Гегеля.

Німецька класична філософія після Канта розроблялася такими видатними філософами, як *I.Г. Фіхте* (1762-1814 рр.) і Ф. Шеллінг (1775-1854 рр.). Фіхте вніс значний внесок у розробку діалектичного методу і проблеми взаємозв'язку теорії і практики. Будучи суб'єктивним ідеалістом, на відміну від Берклі, він не зводив людську свідомість до відчуттів, а розглядав її у певних співвідношеннях з абсолютним “Я” (людською свідомістю, мисленням). У розвитку людського пізнання він виділив такі своєрідні етапи: “Я” покладає себе; “Я” покладає “не- Я” (тобто зовнішній світ); “Я” покладає одночасно і себе, і “не – Я”. У цій тезі була виражена ідея діалектичного закону заперечення заперечення – поняття спадкоємності і повторення старого на новій основі в процесі розвитку. Активний діяльний характер людської свідомості і пізнання він обґрунтовує також з позиції ідеалізму, допускаючи при цьому абсолютизацію людської волі в практиці духовного освоєння світу.

Вихідним поняттям трансцендентального ідеалізму Ф. *Шеллінга* є поняття абсолютного розуму. Абсолютний розум – єдина реальність. Крім нього, стверджує Шеллінг, немає нічого. В абсолютному розумі суб'єкт і об'єкт нерозривно пов'язані, утворюють “цілісну нерозрізненість суб'єктивного та об'єктивного”. Розум перестає бути чимось суб'єктивним, а так як об'єкт можливий тільки по відношенню до мислячого суб'єкту, то розум перестає бути чимось об'єктивним. Філософія приходить до істинного “в собі” суцього, яке є тотожністю суб'єктивного і об'єктивного. У абсолюті збігаються всі протилежності і в ньому ж самому криється початок диференціації як основа

його дійсності. Самосвідомість розуму є самосвідомість Бога, бо Бог і є, за твердженням Шеллінга, розум.

Найбільш повне завершення німецький класичний ідеалізм отримав у філософській системі **Г.В.Ф. Гегеля** (1770-1831 рр.). Спираючись на діалектичні ідеї Канта, Фіхте і Шеллінга, розвиваючи їх, Гегель піддав критиці помилкові положення, що містяться в їх вченнях. Так, він відкинув кантівське вчення про непізнаваність “речі в собі”. Малюючи картину світу, Гегель вважав, що ні матерія, ні свідомість людини не можуть розглядатися як первинне, бо свідомість неможливо логічно вивести з матерії, а останню також не можна вивести з людської свідомості, яка сама повинна бути окреслена як результат всього попереднього розвитку якогось абсолютного першоначала.

Субстанційну основу світу, за Гегелем, утворює тотожність буття і мислення, тобто розуміння реального світу як прояву ідеї, поняття, духу. Цю тотожність Гегель розглядав як історичний процес самопізнання ідеєю самої себе. В “Енциклопедії філософських наук” (1817 р.) Гегель наступним чином викладає суть своєї філософської системи: в основі всіх явищ природи і суспільства лежить абсолют, духовний і розумний початок – “абсолютна ідея”, “світовий розум” або “світовий дух”. Цей початок активний і діяльний, причому діяльність його полягає в самопізнанні.

Абсолютна ідея проходить у своєму розвитку 3 етапи:

1. Розвиток ідеї в її власному лоні, в “стихії чистого мислення”. Ідея розкриває свій зміст у системі пов'язаних і таких, що переходять одна в одну логічних категорій. Закономірний рух категорій, що виражають зміст абсолютної ідеї, представлено в Логіці.

2. Розвиток ідеї у формі “інобуття” як акт відчуження, відчуження від самої себе, що значить породження природи. Природа не розвивається, а слугує лише зовнішнім проявом саморозвитку логічних категорій, що становлять її духовну сутність. Проявами абсолютної ідеї в природі Гегель вважав механіку, фізику, органіку.

3. Перехід від ідеї природи у сферу розвитку духу (розвиток ідеї в мисленні та історії). На цьому етапі абсолютна ідея як би прокидається і

знаходить своє вираження в абсолютному дусі й осягає свій зміст в різних видах людської свідомості та діяльності, в різних формах відносин людей. З досягненням цієї стадії розвиток припиняється.

Таким чином, рушійною силою розвитку духу Гегель вважав діалектичне протиріччя суб'єкта й об'єкта, думки і предмета.

Філософській системі гегелівського ідеалізму притаманні деякі особливості. По-перше, пантеїзм. Божественна думка витає не десь в небесах, вона пронизує весь світ, складаючи сутність кожної, навіть найменшої речі. По-друге, панлогізм. Об'єктивне божественне мислення є строго логічним. По-третє, діалектика. Розробляючи свою систему і показуючи, як абсолютна ідея породжує свій зміст, а потім і матеріальний світ – природу і суспільство, Гегель: представив світ у розвитку; розкрив зміст основних законів діалектики: показав, що цей розвиток здійснюється через боротьбу протилежностей, що в ході нього здійснюється заперечення одних понять іншими і повторення пройденого на вищій основі і т.д.; дав загальний діалектичний аналіз найважливіших категорій.

Класична німецька філософія знаходить своє завершення в матеріалізмі **Л. Фейєрбаха** (1804-1872 рр.). Він рішуче повстав проти ідеалізму Гегеля, показав, що гегелівська абсолютна ідея являє собою не що інше, як людський розум, відірваний від його носія – людини і перетворений на самостійну істоту, котра творить світ. Ту роль, яку виконує в гегелівській філософії абсолютна ідея, відзначає Фейєрбах, в теології виконує Бог. Тому абсолютна ідея нічим не відрізняється від Бога, а гегелівська філософія є лише різновидом теології.

Згідно Фейєрбахом, мислення не може існувати поза людиною і незалежно від неї, бо воно є властивістю мозку людини, його діяльністю, в якій духовні і матеріальні начала органічно пов'язані. Звідси мислення, духовне не первинне, як це уявляв Гегель, а вторинне, похідне від матерії, природи.

Свою філософську систему Л. Фейєрбах називав “ новою філософією ” або “ філософією майбутнього ”. Предметом цієї філософії, на його думку, має стати людина, а сама філософія – вченням про людину, або антропологією. Єдність буття і мислення для філософа має сенс лише тоді, коли підставою, суб'єктом

цієї єдності береться людина. Фейєрбах говорить про людину взагалі як про родову істоту. Він встав на захист саме природно-біологічного начала в людині, від якого більшою мірою абстрагувався німецький ідеалізм після Канта.

Матеріалістично вирішуючи питання про співвідношення матерії і свідомості, Фейєрбах стояв на точці зору пізнаваності світу і піддав різкій критиці кантівський агностицизм. Вихідним у процесі пізнання він вважав відчуття. На його думку, органи чуття дають людині всі відомості про об'єктивну реальність. Однак все це здійснюється за участю мислення: воно не тільки доповнює відчуття, пов'язуючи те, що вони сприймають роздільно, але і присутнє на стадії чуттєвого пізнання. Все це свідчить про те, що Фейєрбах розумів органічний взаємозв'язок відчуття і мислення, чуттєвого і раціонального. Філософською системою Фейєрбаха завершується класичний період існування німецької філософії.

ТЕМА 5. НЕКЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ ХІХ – ХХІ СТ.

Заняття 1.

1. Особливості розвитку філософії некласичного періоду.

У першій половині ХІХ століття розвиток Європи проходив, в цілому, по висхідній лінії. Природа корилась людині. Наука впевнено розширювала межі пізнання. Феодална роздробленість господарства, вікова відсталість в економічному і політичному житті нарешті відступали перед впевненою ходою цивілізації. Все це вселяло впевненість в розумність світу і підтверджувало, здавалося б, вагомість раціоналізму.

Система європейського раціоналізму складалася, як відомо, на ґрунті вивчення мислення і виокремлення дії його законів. Філософський раціоналізм – від Бекона до Гегеля – шукав закони “чистого розуму”, тобто розуму, очищеного від омани і здатного змінити життя людей за своїми правилами. Вважалося, що принципи розуму можуть лягти в основу моралі, політики, свободи, що на принципах розуму слід будувати досконалу державу. Історію також слід розуміти з точки зору розумності, раціональності. Гегель наголошував на тому, що все дійсне – розумне, а все розумне – дійсне.

Але кожне світло відкидає тінь. Досвід історії свідчить, що немає прогресу без регресу, як немає здоров'я без хвороби, а все живе приречене на смерть. Тому, сліпий інстинкт, воля до життя і воля до влади нерідко переважають докази розуму. Вже французька революція 1789р. явила світу парадокси історичного розуму. Революція, побудована на ідеях Просвітництва, породила безглуздий терор, розв'язаний тими, хто взявся перебудувати життя мало не всієї Європи на “принципах розуму”, хто навіть оголосив культ розуму як путівника у всіх людських вчинках і діях. Виникло й інше запитання: а чи потрібна масам істина? Чи не живуть вони швидше міфами та ілюзіями, стереотипами, ніж розумом, що вимагає завжди критичного підходу до життя, до дійсності? І справа не в тому, що масова свідомість пов'язана з міфологією, а ще й у тому, що розвиток науки і техніки став приносити вже не тільки солодкі плоди. Він не тільки полегшував життя людей, а й ніс певну загрозу,

загрозу самого життя людини. У самій філософії після Канта (з його “Критикою чистого розуму”) принципи раціоналізму стали переосмислюватися.

Саме в такій ситуації і формується філософія Артура Шопенгауера (1788-1860 рр.) – німецького мислителя, основоположника сучасного європейського ірраціоналізму, який протиставляє систему своїх поглядів насамперед раціоналізму, панлогізму Гегеля.

2. Волюнтаризм А. Шопенгауера.

Свою головну працю “Світ як воля і уявлення” (1818 р.) Шопенгауер презентує як таку, що відображає нову філософську систему, систему думок, що ніколи раніше не приходили на гадку жодній людині. Подальші публікації філософа – “Про свободу людської волі” (1839 р.), “Про обґрунтування моралі” (1840 р.), “Дві основні проблеми етики” (1841 р.) – є доповненням або популяризацією оригінальної філософської системи.

Сам Шопенгауер розумів свою філософію як спробу пояснити світ через людину, побачити світ як “макроантропос” – щось живе й осмислене. Світ – це світ людини, такий, по суті, вихідний пункт філософії Шопенгауера. Звідси і всі властивості цього світу: простір, час, причинність – лише форми нашого уявлення. Світ – це “мій світ” в тому сенсі, що я його бачу таким, яким мені його дозволяє бачити моя власна здатність пізнання. Але в твердженні – “Світ – це моє уявлення” завжди існує небезпека філософського соліпсизму (світу немає, є тільки враження про нього). Тому протилежність між об’єктивним світом і світом в людському уявленні змушує Шопенгауера шукати основу внутрішньої сутності буття в чомусь іншому.

Цю першооснову, що пояснює структурну єдність світу і людини, Шопенгауер вбачає в наявності *волі* – безконечного прагнення світу і людини до активності і зміни. Воля, як вважає філософ, є серцевиною, зерном всього окремого як і цілого. Вона проявляється в кожній діючій наосліп силі природи, але вона ж виявляється і в обдуманій діяльності людини.

Всі характеристики світу визначені волею оскільки множинність у просторі та часі речей і істот, підлеглих необхідності (силі, роздратуванню,

мотивації), становлять тільки сферу її прояву. Нижчою ступінню прояву волі є загальні сили природи – вага, непроникність і специфічні якості матерії – твердість, пружність, електрика, магнетизм тощо. У неорганічному царстві природи відсутня всяка індивідуальність, зачатки якої присутні у вищих представників особин тварин. І тільки у людини ми знаходимо довершену особистість.

Шопенгауер прагне визначити головну властивість волі як боротьбу, яка пронизує всі рівні живої і неживої природи, забезпечує перехід від одного ступеня прояву волі до іншої. Суперництво найбільш яскраво проявляється у світі тварин: тут воля є “воля до життя”, в якій виявляється повсюдне утвердження одних особин шляхом “поглинання” інших і які одночасно служать жертвою і їжею для більш сильних істот. І, нарешті, людина наочно демонструє ту ж боротьбу: природу вона розглядає як продукт для свого споживання, а іншу людину – як свого суперника.

Воля – воля до життя як до такого – безцільна, вона – “нескінченне прагнення”, а світ як воля – вічне становлення, нескінченний потік. Шопенгауєрова “воля до життя”, як світовий принцип, несвідома, не має ніякої розумної мети. Це негативне, саморуйнівне прагнення – і тому світ явищ, породжених волею не розвивається.

Світ як продукт “волі до життя”, природний світ сліпої і необхідної дії сил, інстинктів і мотивів не може бути оцінений з точки зору головного людського інтересу – свободи інакше як безнадійний.

Цими твердженнями Шопенгауєр руйнує традиційну схему світорозуміння, згідно з якою діяльність світового початку і благо людини в кінцевому збігаються. Він був першим філософом, який запропонував етику абсолютного світо- і життєзаперечення, що відображено у винайденому самим мислителем для визначення суті свого вчення терміні “песимізм” (найгірший). Він висловлює негативне ставлення до життя, в якому неможливе щастя і торжествує зла нісенітниця. За Шопенгауєром, тільки в самій людині бере початок прагнення до звільнення від підпорядкування “волі до життя”, а це звільнення і є благо.

На думку Шопенгауера, естетичне споглядання виявляє, хоча і не повністю, завершеність і цілісність світу і надприродної значимості людського життя. Перший ступінь такого споглядання – прекрасне. Завдяки спогляданню прекрасного (мистецтва) відбувається відмова людини від бесконечного потоку бажань, рабського служіння волі. Найбільш виразно естетична, неутилітарна зацікавленість людини в світі і зв'язок з ним виступають в феномені піднесеного. Піднесене – це невіддільні людині природні сили стихії, неспівмірні з її фізичними здібностями і можливостями пізнання. Одночасно піднесене – це особливий стан духу і почуття. При “зустрічі” з піднесеним людина ніби втрачає себе, бо порушується “природна скованість” і стійкість її уявлення про саму себе як про єдиний центр Всесвіту і автономний суб'єкт. Але одночасно усвідомлення залежності від чужих сліпих стихій пробуджує особливу духовну силу, і саме тому людина виявляє себе в новій якості, зустрічається зі своєю людською суттю як такою, що призначена до свободи від об'єктивних обставин.

Таким чином, відірваність, недоброзичливість і ворожа байдужість природи обертається для людини не просто негативною від неї залежністю, а й прямо протилежним ефектом – свободою. Ця свобода має своїм результатом бачення іншого, мимоволі олюдненого світу; вона стає внутрішньою сутністю людського “Я”.

Другий шлях звільнення людини від “волі до життя” – моральний досвід. На відміну від мистецтва мораль має справу не з винятковістю художнього образу, а з фактами повсякденного життя. А це життя безпосередньо відчувається і переживається як позбавлене будь-якої перспективи, як нісенітниця. Безумовно, в повсякденному житті є своя мораль, виражена в прагненні “бути як всі”. Вона орієнтована на панівні смаки і думки, готова на обман, заснована на страху покарання і надії на відплату. Власне тут Шопенгауер прагне відокремити мораль справжню від несправжньої, від того, що лише видає себе за добродієність.

За Шопенгауером, моральний сенс буття людини розкривається через співчуття у містерії перевтілення в “інше Я”. І це співчуття звільняє індивіда від тяготи турботи про власне життя і поселяє в ньому турботу про інше добро.

Причини страждань в житті у егоїзмі. Психологічно кожен відчуває і уявляє себе осередком світу, тому “хоче всього для себе”, а те, що йому суперечить, “хоче знищити”. Але тут виявляється реальна неузгодженість “мого Я” і світу. Світ обмежує наші бажання, і прагнення егоцентричної волі реалізуються не повністю. Звідси вічна тривога і в кінцевому рахунку “надзвичайна злість”, в якій воля індивіда шукає якогось полегшення. Але і злість (безкорислива насолода чужим стражданням) аж ніяк не втішає. Егоїзм, що досягає ступеня злоби, спійманий в пастку невтішної надломленості і відчаю. Розпач, в свою чергу, межує з каяттям і спокутою, що проявляється в муках совісті.

Таким чином, зла воля неефективна і безперспективна. Але призупинення дії волі (каяття, спокута) вже побічно вказує на можливість якогось іншого світу і якоїсь іншої значущості людини як особистості, яка могла б заповнити порожнечу, відчай. Можливість набуття повноти буття як справжнього “Я” відкривається у феномені співчуття.

Шопенгауер переконаний, що співчуття є первородна глибина людського “Я”, масштаб людяності. Співчуття передбачає перетворення чужого страждання у власне. Феномен співчуття знаменує собою “переворот волі”; воля відвертається від життя і врешті-решт може перетворитися в безвольність, прагнення до неучасті в житті. При цьому співчуття тільки відкриває шлях до свободи, і перш ніж наступить остаточне самозаперечення волі, необхідно “велике особисте страждання”. Звільнення від “волі до життя” можливо на шляху діяльної підтримки людиною в собі того ставлення до всього світу, яке відкрилося їй в момент морального прозріння. Послідовна боротьба за утримання придбаного сенсу життя – шлях людського подвигу.

Отже, призначення і сенс життя людини в філософії Шопенгауера полягає в естетичному і моральному звільненні від “волі до життя”. Це звільнення

можливе шляхом уникнення ілюзій про внутрішню автономію індивіда та усвідомлення надіндивідуальної значущості життя.

3. С. К'єркегор як предтеча екзистенціалізму.

Датського філософа і теолога Сьорена К'єркегора (1813 – 1855 рр.) вже за життя називали “Анти-Гегелем”. Численні праці мислителя пройняті, а навіть одухотворені антираціоналістичним (а тому й антигегелівським) духом.

Гегель, як відомо, вважав світ розумним. Більше того, він вважав його здійсненням понять, об'єктивуванням світового розуму. Але сам раціоналізм має в західній філософії довгу історію і традиції, що беруть корені не тільки з XVII століття, а й з античності (Сократа, Платона, Арістотеля). У Новий час древня віра в розум отримала нове підтвердження в досягненнях промисловості, науки і техніки, загалом оптимістичному настрої суспільної свідомості епохи раннього капіталізму. Раціоналізм – оптимістичний: хто вірить в розум, той вірить і в прогрес, в те, що завтрашній день неодмінно буде кращим за сьогоднішній. Але ось тут і ховається “ахіллесова п'ята” раціоналістичного світогляду. Адже віра в розум, в прогрес, в людину і т.п. – це теж віра! Виганяючи віру – в ім'я розуму – в передні двері, раціоналісти і просвітителі знову звертаються до неї, ввівши її через чорний вхід, але ніби не помічаючи цього.

Інший парадокс раціоналізму і новоєвропейського типу культури – повне і беззастережне підпорядкування одиничного загальному, позбавлення одиничного статусу самостійності. Закони науки – це форми загальності в природі. Фізика, хімія, біологія мають справу з множинами, зі статистичними закономірностями. І якщо філософія – це наука (і тільки наука), вона теж не може “опускатися” до турбот і тривог конкретного індивіда, як атомна наука не може, та й не повинна, перераховувати всі атоми на землі і в космосі.

Раціоналізм Нового часу, як рефлексія в науці, детермінізм і об'єктивне знання переносить в філософію, і тут мислить настільки ж масштабними категоріями: епохами, класами, формаціями, цивілізаціями, протиріччями, запереченнями і т.д. Не акцентувалася увага на саме життя, долю, слези і радощі окремої людини, приреченої на страждання і смерть. Раціоналізм –

вустами Спінози – навіть забороняв філософам, шукачам об'єктивної істини, і плакати і сміятися, він дозволяв їм, вимагав від них тільки розуміння.

Але людина не захотіла бути тільки гносеологічним суб'єктом або тільки елементом соціологічної (статистичної) множини. Вона захотіла бути вільною не в рамках, відведених і дозволених їй природою, а вільною на свій власний розсуд. І в світ вона входить не для того, щоб виконувати в ньому якісь ролі та функції, а для того, щоб жити з власної волі і за власним бажанням. Об'єктивна істина зовнішнього світу при цьому не заперечується, але вона відсувається на периферію людських інтересів і цінностей, в центр же самосвідомості та самопереживання особистості входять інші істини – значущі тільки для конкретної, даної людини. І головна з них – це та, що ця людина смертна. Тому розум не є головним джерелом, спонукою до філософствування, справжній геній філософії – страх і трепет людини перед лицем неминучої смерті. Вищі істини відкриваються людині як віра і одкровення. Одиначне є вищим за всезагальне – це і є та головна думка, яку так художньо яскраво і виразно виявляв людям Сьорен К'єркегор зі сторінок своїх численних творів.

Мова, стиль цих творів відверто протистоїть раціоналістичному світогляду. Системність викладу в них відсутня, але сила емоційного впливу на читача дуже велика, що досягається щирістю і довірливістю тону, психологічною переконливістю його образів. У 1841 р. К'єркегор захистив магістерську дисертацію “Про поняття іронії”, в якій заявив про себе як філософ-романтик. Вже в цій роботі він піддав критиці Гегеля за знеособлення індивіда, за прагнення віддати його під владу зовнішніх сил історії. Один з найбільших творів К'єркегора – “Або – або”. У ньому філософ протиставляє один одному два світогляди і два способи життя людини: естетичний та етичний. Перший з них захоплює людину, обіцяючи їй насолоду красою, другий закликає до моральності та виконання обов'язку.

Але й естетичне і етичне – це ще не найвищі стадії пізнання людиною свого існування. На шляху до бога вона повинна піднятися на найвищий ступінь – релігійний. “Естетична” людина живе переживанням хвилини, “етична” – турботою про майбутнє. Але тільки “релігійна” – відчуттям вічності.

К'єркегор наполягає на повній ірраціональності, алогічності релігійного переживання, відводячи всякі спроби (гегельянські або картезіанські) раціоналізувати релігійне почуття. Християнство, на переконання данського теолога, не залишає місця для оптимізму і надії на щастя в земному житті. З цих позицій К'єркегор критикував Реформацію за її вороже ставлення до середньовічного аскетизму.

Гегелівській об'єктивній діалектиці (діалектиці буття і діалектиці сутності) К'єркегор протиставляє свою, екзистенціальну діалектику (“діалектику існування”). На противагу гегелівській діалектиці діалектика К'єркегора виходить з екзистенційних, принципово не об'єктивованих передумов, які не можна не тільки теоретично помислити, але навіть проректи. Їх можна лише інтимно, особистісно переживати. З усіх переживань людини найголовніше – “страх”, що виражає буття особистості перед обличчям смерті. Кожен переживає очікування смерті сам, наодинці з собою. Ні поділитися з іншим, ні передати іншому таке переживання не можна – але саме тому воно відноситься до сфери справжнього, істинного існування особистості (екзистенції).

За життя К'єркегор був мало відомий. Епоха К'єркегора (40 -ті роки ХІХ ст.) погано чула і мало розуміла данського мислителя. Це був час революції, що мало відповідав на роздуми копенгагенського богослова. Та й першій половині ХХ століття, з її найбільшими соціальними потрясіннями, не завжди були близькі умонастрої екзистенціальної філософії. Але все ж в ХХ ст., між світовими війнами, коли особливо гостро відчувалася трагедія незліченних втрат, інтерес ліберальної, демократичної інтелігенції до мислителя зріс. Відбулося засудження тоталітаризму в культурі і політиці. К'єркегор стає читабельним автором. Найбільші мислителі Німеччини, Франції, Росії “відкривають” для себе свого загадкового попередника, зачитуються його книжками. К. Ясперс, М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю, Г. Марсель, Л. Шестов – кожен по-своєму відгукнувся на ідеї К'єркегора і кожен по-своєму продовжив, розвинув їх.

4. “Філософія життя” Ф. Ніцше.

Твори Ніцше (1844-1900 рр.) розпадаються на дві групи, що в загальних рисах відповідає двом етапам розвитку поглядів їх автора. Перша група включає ранні роботи, присвячені проблемам призначення людини і написані під впливом Шопенгауера. Це “Походження трагедії з духу музики” (1872 р.), “Несвоєчасні роздуми” (1874-1876 рр.), “Людське, занадто людське” (1878-1880 рр.), “Всесвітня наука”. У другій групі творів простежується відмова від ідей Шопенгауера на користь “переоцінки всіх цінностей”. Це роботи “Так казав Заратустра” (1883-1886 рр.), “По той бік добра і зла” (1886 р.), “Генеалогія моралі” (1887 р.), “Антихрист” (1888 р.) та ін. У цих роботах, наскільки дозволяє їх афористична літературна форма, викладається філософська концепція Ніцше, центральне місце в якій займають поняття “волі до влади” і “надлюдини”.

Розглядаючи, подібно до Шопенгауера, світ як продукт волі – першооснови всього існуючого, Ніцше, однак, замінив шопенгауерівський моністичний волюнтаризм (вчення єдність волі) – “плюралізмом” волю, визнанням безлічі конкуруючих, що стикаються в смертельній боротьбі “центрів” сил.

Вірний цій критичній установці Ніцше піддає сумніву думку про єдність структурної організації світу. Світ, згідно з Ніцше, не єдиний, а значить, не є буття, матерія; в кращому випадку він є вираженням дискретності волі. Воля конструює світ. Звідси і властивості світу – рух, тяжіння, відштовхування – в механічному сенсі – це ті ж “фікції”, слова, що не мають сенсу, якщо до них не приєднана воля, намір. І взагалі, на думку Ніцше, – у світі немає речей: якщо усунути поняття, які нами привносяться (числа, діяльності, руху, сили), то речей не буде, а залишаться динамічні кількості, що знаходяться в деякому відношенні з усіма іншими динамічними кількостями.

Важливо те, що Ф. Ніцше – німецький філософ, у творчості якого відображений драматизм “перехідної епохи” рубежу ХІХ - ХХ ст. Філософія мислителя представляє, з одного боку, спадщину класичних традицій європейської культури, з іншого, торжество ірраціональної духовності, цинічне

нехтування людськими цінностями, імморалізм, своєрідний “політичний екстремізм”.

Заперечення об'єктивності руху і розвитку привело Ніцше до заперечення самовдосконалення світу і людини. Виходячи з цього, він стверджує, що вислів “види представляють прогрес” – це найнерозумніше твердження в світі. Досі не підтверджено ні єдиним фактом, що вищі організми розвивалися з нижчих. За цим твердженням слідує висновок, що людина як вид не прогресує. Вона як вид не представляє прогресу порівняно з якими-небудь іншими тваринами. Весь тваринний і рослинний світ не розвивається від вищого до нижчого.

Цей критичний погляд на об'єктивність світу, розвиток світу і людини врівноважується специфічним розумінням функції волі, суть якої зводиться до “акумуляції сили”. І в цьому пункті Ніцше рішуче замінює Шопенгауєрову “волю до життя” – “волею до влади”. Життя є ні що інше, як “воля до влади”. Цим міркуванням Ніцше передбачає подальший розвиток “філософії життя”.

“Воля до влади” є критерієм значущості будь-якого явища світу; саме в цій ролі вона виступає як головний фактор в розумінні призначення людини. Незадоволений миротворчою перспективою визволення людини шляхом морального спасіння (ідеї Шопенгауєра), Ніцше вважає, що свобода повинна бути затверджена за людиною, у неї немає і не може бути надіндивідуального простору. Людина може утвердити свою свободу тільки в самотньому протистоянні світу, долаючи мораль, як колективно-егоїстичний спосіб виживання нездатних до самостійної боротьби людей.

Ніцше, таким чином, пориває з пафосом шопенгауєрової філософії, що наділяє мораль абсолютною мудрістю. Значущим стає все те, що тотожне інстинкту зростання влади, накопичення сил, впертого існування; іншими словами, все те, що сприяє самоутвердженню індивіда в боротьбі з колективною організацією та соціальною залежністю людей.

Чи сприяє пізнання як раціональна діяльність підвищенню “волі до влади”? Ні, – каже Ніцше, – бо домінування інтелекту паралізує “волю до влади”. Співчуття, як любов до ближнього, є протилежним до афектів тону, що підвищує енергію життєвого почуття. Воно пригнічує, паралізує закон

розвитку – закон селекції, а тому його слід відкинути. “Воля до влади” – основа “права сильного“, а демократизм – як “спосіб виживання слабких” – заслуговує презирства. “Право сильного” – основа влади чоловіка над жінкою, а рівність жінки у правах з чоловіком є показником занепаду.

Однак песимістичний лейтмотив філософії Ніцше логічно спрямований на певний ідеал – прообраз звільненої людини. Це “сильна людина”, аристократ вільний від моралі, цінність життя якого збігається з максимальним рівнем “волі до влади”. Це “надлюдина”, тип якої Ніцше визначає наступним чином. Це люди, які проявляють себе по відношенню один до одного поблажливими, стриманими, ніжними, гордими і доброзичливими, а по відношенню до зовнішнього світу (там, де починається чуже і чужі), вони не набагато кращі за неприборканих хижих звірів. Тут вони насолоджуються свободою від всякого соціального примусу, вони на дикому просторі винагороджують себе за напругу, створену довгим умиротворенням, яке обумовлено мирним співжиттям. Вони повертаються до невинної совісті хижого звіра як торжествуючі чудовиська, які йдуть із жахливою зміною вбивства, підпалу, насилля, погрому з гордістю і душевною рівновагою впевнені, що поети будуть надовго тепер мати тему для творчості і прославлення. В основі всіх цих рис не можна не побачити хижого звіра, чудову, жадібно шукаючу здобич і перемогу “біляву бестію”. Таким чином, ця “напівбожественна” істота перетворюється в основу ніцшеанської філософії.

Таким чином, в “філософії життя” була перервана класична філософська традиція, виражена в абстрактно-раціональному поясненні світу і людини. Це стало передвісником нової духовної традиції, в центрі якої стоять соціально-етичні та ціннісні проблеми людини.

Заняття 2.

1. Основні напрямки філософії ХХ ст.:

а) “сцієнтистські”;

Сучасна філософська думка постає як мозаїка ідей, в якості підстав якої можуть бути: ідеалізм, ірраціоналізм, суб’єктивізм, раціоналізм, науковість,

містицизм і т.д. Причина “мозаїчності” (одночасно і як характеристики свідомості сучасної людини) корениться в духовній ситуації, а не лише в гносеологічній чи соціальній сфері. Важливими у цьому плані є: прискорений розвиток науки, безперервний пошук наукової картини світу; передкризові і кризові явища, що охопили різні сторони життя суспільства; всі зростаючі загрози та ризики. Звідси зрозуміло, що практично вся філософська думка, починаючи з С. К'єркегора і Ф. Ніцше, поряд з вічними питаннями буття звертається до вивчення питань існування людини і суспільства, розвиваючи філософську антропологію.

Іншою важливою особливістю сучасного стану філософії, логічно пов'язаною зі сказаним вище, є те, що зараз поняття “школи” є чистою архаїкою, оскільки “гілки” сучасного філософського “дерева” все в більшій мірі переплітаються”. Тому при спробі віднести праці того чи іншого мислителя до певної школи (традиції) неминуче виникають проблеми. В цілому, потрібно сказати, що філософські системи в класичному сенсі сьогодні відсутні. Як правило, філософи висловлюються з приводу того, що їх цікавить, а потім дослідники їхньої спадщини інтерпретують і “вибудовують” на основі текстів того чи іншого філософа їх погляди у співвідношенні з традиційними розділами філософії, такими як онтологія, гносеологія, або окремими філософськими категоріями та поняттями, такими як, наприклад, “істина”, “реальність”, “науковість”, “метод” і т.п., тобто характеристика вчення залежить від “критики”.

Нижче ми розглянемо основні з безлічі сучасних філософських вчень.

До сцієнтистських напрямків філософії відносять *позитивізм*. Сцієнтизм проявляється як світоглядна установка на те, що наукове знання є найвищою культурною цінністю, з якою повинні узгоджувати свій зміст всі інші форми духовного освоєння буття.

Поняття “позитивізм” – (від лат. позітивус – позитивний) – означає заклик до філософів відмовитися від метафізичних абстракцій і звернутися до дослідження позитивного знання. Виникає цей напрям у 30 - 40 -х рр. XIX ст. у Франції. Його родоначальником був Огюст Конт (1798-1857 рр.), ідеї якого в

Англії запозичували і розвивали Герберт Спенсер (1820-1903 рр.) і Джон Стюарт Мілль (1806-1873 рр.).

Позитивізм бачить своє призначення в критиці ненаукового знання, основне вістря якої спрямоване проти філософії. Історія суперечки філософії з наукою, вважав Конт, показала, що всякі спроби пристосувати філософську проблематику до духу науковості свідомо приречені на провал. Тому слід відмовитися від метафізики. Наука більше не потребує філософії, яка б нею керувала. Вона має спиратися сама на себе.

Заперечуючи колишню “метафізичну” філософію, Конт проте не відмовлявся від філософії як такої. Він вважає, що для адекватного пізнання дійсності окремих наук недостатньо. Існує об'єктивна потреба розробки загальнонаукових методів пізнання, а також розкриття зв'язку між окремими науками, створення системи наукового знання. Вирішення цих завдань і є прерогативою “нової” філософії”. А для цього “стара” філософія повинна бути докорінно переосмислена, очищена від усіх метафізичних пережитків. Таким чином, позитивізм претендує на роль “філософії науки”.

Наукова картина світу, створена Контом, Спенсером, Міллем, спиралася на принцип механістичного тлумачення дійсності. Прогрес природничо-наукового знання на рубежі XIX -XX ст., пов'язаний з розвитком квантової фізики, зруйнував цю картину. У ході досліджень виявилася залежність результатів наукових дослідів від приладів і органів чуття людини. Під питанням опинилася емпірична методологія наукового пізнання. Це сприяло появі *другої стадії* у розвитку позитивізму – емпіріокритицизму (критика досвіду) Ернста Маха (1838-1916 рр.) і Ріхарда Авенаріуса (1843-1896 рр.). Його представники, на відміну від своїх попередників, відмовилися від побудови всеосяжної системи наукового знання. Вони пропонували вилучити з науки такі “метафізичні” поняття, як “субстанція”, “причинність”, “матеріальне”, “ідеальне” та ін. Основне завдання філософії емпіріокритики бачили в створенні теорії наукового знання. На практиці розробка такої теорії означала повернення філософії до традиційної гносеологічної проблематики в дусі суб'єктивного ідеалізму Джорджа Берклі і Девіда Юма.

Третій етап у розвитку позитивізму – неопозитивізм – почався в 20 -х рр. ХХ ст. Його родоначальниками були австрійський фізик-теоретик Моріц Шлік (1882-1930 рр.), філософ, логік і математик Людвіг Відгенштейн (1889-1970 рр.), а також німецький філософ і логік Рудольф Карнап (1891-1970 рр.), англійський філософ, логік і математик Бертран Рассел (1872-1970 рр.) та ін.

Неопозитивісти, як і їх попередники, боротьбу за “справжню філософію” почали з критики метафізики. Вони дорікали традиційній філософії в неясності суджень, в зайвій ускладненості мови, в оперуванні напівмістичними поняттями типу “чистий розум”, “абсолютна ідея” і т.д. До філософії, на їх думку, необхідно пред'явити ті ж суворі вимоги, що й до сучасних природознавства і математики. Вона повинна бути докорінно переосмислена.

Неопозитивізм неоднорідний: як філософська течія він складається з ряду шкіл. Історично першим і головним його варіантом є логічний позитивізм. Його представники виходять з передумови, що філософія взагалі не має предмету дослідження, тому що вона не є наукою про якусь реальність, а являє собою рід діяльності, особливий спосіб теоретизування. Головне її завдання – займатися не наукою, а логічним аналізом наукових висловлювань і узагальнень, перевіркою цих висловлювань на відповідність їх досвіду людини, позитивним даним, тобто істині.

Як критерій науковості логічний позитивізм висунув “верифікаційну концепцію знання” або *принцип верифікації* (від лат. Верітас – істина) висловлювань. Згідно з цим принципом, будь-яке висловлювання в науці підлягає дослідній перевірці на істинність. Науковий сенс мають тільки ті висловлювання, які, в кінцевому рахунку, можна зафіксувати в безпосередньому, чуттєвому досвіді індивіда.

Проте практична спроба здійснити верифікацію хоча б найпростіших наукових теорій закінчилася невдало. Поступово почала викреслюватися думка про те, що науку та наукові теорії не можна звести до фактів та логіки, що вони являють собою значно складніше утворення. Неопозитивізм же намагався

відстоювати свої позиції введенням нових ідей: або ідею послабленої верифікації, або ідею фальсифікації, або – конвенціональності.

Ідея фальсифікації пропонувала вважати, що наукове знання не є завершеним, а тому у певному конкретному виявленні воно може бути піддане певному спростуванню; ненаукове знання спростувати неможливо (К.Поппер). Конвенціоналісти вважали, що вихідні положення науки усталюються тоді, коли їх згідна прийняти переважна більшість науковців (“конвенція” – угода).

Сьогоднішнє розуміння науки, яке сформувалося багато в чому завдяки діяльності неопозитивістів, розглядає її як сукупність інтелектуальних засобів, покликаних оптимізувати наші взаємини із дійсністю, а не як картину дійсності.

Стало зрозумілим, що наука включає в свій зміст такі елементи, які не можна зіставити із фактами. Це, наприклад: ідеалізовані об'єкти (ідеальний газ та ін.), певні принципи (наприклад, принцип простоти), положення, що фіксують особливості людської інтелектуальної діяльності.

Традиції неопозитивізму розвивалися далі в межах так званої аналітичної філософії, яка існує і по сьогодні. На початку 70-х років ХХ ст. виникла течія, умовно названа *постпозитивізмом* (“після позитивізму”, або “пізній позитивізм”). Представники постпозитивізму, розглядаючи науку складним явищем, почали доводити, що вона історично розвивається, що на неї чинять впливи соціальна історія, культура, особистості вчених (Т.Кун, І.Локатос П. Фейєрабенд та ін.).

б) феноменологія;

Феноменологія – один з основних філософських напрямів ХХ ст. Феноменологія буквально значить вчення про феномени. Засновником цієї течії є німецький філософ Е. Гуссерль (1859-1938 рр.). Під феноменом у філософії звичайно розуміють явище, що досягається в чуттєвому досвіді. Е. Гуссерль же розуміє під феноменом смисли предметів, що виникають у свідомості. У своїй філософії Е. Гуссерль прагне внести повну ясність у питання про досягнення сутності речей, що реалізується за допомогою наукових понять.

Феноменологія орієнтує пізнання на безпосередній досвід свідомості, споглядання феноменів як очевидних даностей. За допомогою

феноменологічної редукції, тобто зведення поля аналізу до потоку феноменів, де тільки й можна виявити справжні сенси, Е. Гуссерль послідовно “виносить за дужки” всі дані досвіду, судження, оцінки, поки сутність не стане “чистою” та інтуїтивно усвідомлюваною, а свідомість буде мислити логічними принципами, ідеями чистої логіки.

Оперуючи феноменами, філософ має справу не тільки із зовнішнім, а й внутрішнім світом людини. Е. Гуссерль бажає мати справу неодмінно з основоположними для філософа речами. Звідси його заклик: назад до речей! СENS призому полягає в послідовному проведенні аналізу феноменів. Цей аналіз розглядається на прикладі. Припустимо, ми маємо два (або більше) феномени, акти свідомості, націлених на один і той же предмет. Вихідні феномени доповнюються конструюванням різноманіття переживань, здійснюваним завдяки уяві і фантазії людини. Це різноманіття належить одній і тій же людині, отже, воно певним чином синтезується.

У синтезованих переживаннях завжди є щось ідентичне, інваріантне, оскільки націленість свідомості на осмислювані речі не допускає довільних варіацій, а лише такі, які узгоджуються з вихідними феноменами. Вирішальний момент пізнання полягає в осягненні ідентичного, інваріантного, тобто ідеї, поняття (ейдосу).

Феноменологічний метод досить популярний у світовій філософії та науці. Вважається, що він стримує від впадання в крайнощі науку, що оперує поняттями, за якими не видно фарб, тонів, запахів життєвого світу. Це характерне для європейських наук, які знаходяться в кризі, в лещатах формалізму, сциєнтизму і техніцизму. Е. Гуссерль розглядає наукові ідеалізації (типу точки, прямої) як деякі граничні суб'єктивні творіння. Найбільш повно життєвий світ даний суб'єкту не в ідеалізації і взагалі в поняттях, а в ейдосах, що утворюють потік свідомості. Феноменологія застерігає від забуття життєвого світу. Е. Гуссерль вважає, що подолання кризи наук можливе не інакше як на основі феноменологічних рецептів.

в) антропологічні;

Екзистенціалізм, або філософія існування, – це філософський напрямок, який ставить у центр уваги людські індивідуальні смисложиттєві питання (вини і відповідальності, рішення та вибору, ставлення людини до свого покликання, свободи, відчаю, абсурду, смерті) і проявляє інтерес до проблематики науки, моралі, релігії, філософії, історії, мистецтва. Його представники: М. Гайдеггер (1899-1976 рр.), К. Ясперс (1883-1969 рр.), Ж.-П. Сартр (1905-1980 рр.), Г. Марсель (1889-1973 рр.), А. Камю (1913-1960 рр.) та ін. Екзистенціалізм ділиться на релігійний (К. Ясперс, Г. Марсель та ін.) і атеїстичний (М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр та ін.).

Філософи – екзистенціалісти об'єднані прагненням вслухатися в рухливі умонастрої і ситуативно-історичні переживання людини сучасної епохи, що зазнала глибоких потрясінь. Ця філософія звернулася до проблеми критичних, кризових ситуацій, намагаючись розглянути людину в жорстоких випробуваннях, межових ситуаціях. Головна увага приділяється духовній активності людини, що закинута в ірраціональний потік подій і радикально розчарована в історії. Новітня історія Європи загострила нестійкість, крихкість, невідворотній кінець всякого людського існування.

Центральною категорією виступає екзистенція, або існування. Під нею розуміється переживання суб'єктом свого буття в світі. Це буття, спрямоване до ніщо і усвідомлює свою кінцівку. Екзистенціалізм зводить проблему буття до людського буття.

М. Гайдеггер сутність “наявного буття” бачить в екзистенції (у німецькій мові буквально означає “тут буття”). Екзистенція, за М. Гайдеггером, визначається кінцівкою людини, тобто усвідомленням власної смертності й недосконалості. Цей стан М. Гайдеггер називає справжнім буттям людини. Для Ж.-П. Сартра людське існування є невпинне самозаперечення, тобто “буття в собі”, що протистоїть “буттю для себе” (свідомості). А. Камю у своїй філософії стверджує, що абсурд і є сама реальність. Усвідомлення безглузлого існування, коли світ не має значення, приводить або до самогубства або до надії, що дарує

людині свободу, знайти яку можна, тільки повставши проти всесвітнього абсурду.

Екзистенціалісти вважають, що людина не повинна тікати від усвідомлення своєї смертності, а тому високо цінувати все те, що нагадує індивіду про суєтності його практичних починань. Цей мотив яскраво виражений в екзистенціалістському вченні про межові ситуації.

Межові ситуації ставлять людину перед необхідністю вибору. Для релігійного екзистенціалізму головний момент вибору – “за” (шлях віри, любові, смирення) або “проти” (зречення від Бога). В атеїстичному різновиді екзистенціалізму головний момент вибору пов'язаний з формою самореалізації особистості. Ця самореалізація визначається фактом випадковості людського буття, його закиненістю в цей світ. Закиненість значить, що людина ніким не створена. Вона з'являється у світі з волі випадку, їй нема на що опертися, і вона змушена сама формувати основи своєї поведінки. Як стверджує Ж.-П. Сартр, людина сама себе вибирає.

Здатність людини творити саму себе і світ інших людей є, з точки зору екзистенціалізму, наслідком фундаментальної характеристики людського існування – її *волі*. Свобода в екзистенціалізмі – це перш за все свобода творення і вибору духовно-моральної позиції індивіда.

Таким чином, екзистенціалізм демонструє невіддільність долі людського індивіда від суспільства, від людства. Його надзавдання – створити такі історичні умови, за яких думка про світ, людину і історію не буде наповнювати її ні страхом смерті, ні болем відчаю, ні абсурдністю буття.

Людина як об'єкт філософського аналізу в її цілісності стає в центр *філософської антропології*, що вважає її особливим родом сушого. Саме тому виникає необхідність синтезувати нові знання про людину. У 20 -х рр. ХХ століття актуалізація цих проблем Ф. Ніцше, В. Дильтеєм, Е. Гуссерлем знайшла своє продовження у М. Шелера (1874-1928 рр.), Г. Плеснера (1892-1985 рр.), А. Гелена (1904-1976 рр.). Основні ідеї та методологічні установки цього напрямку відносяться до робіт М. Шелера.

Незважаючи на несхожість концепцій цих філософів, загальним для них було переконання в необхідності цілісного розгляду людини, єдиного принципу, який пояснював би і органічні особливості людини, і її душевно-емоційну сферу, і пізнавальні здібності, і культуру, і соціальність. Специфіка людини вбачалася в тому, що вона постійно переступає межі наявного, дистанціюється від безпосередньо даного як у зовнішньому світі, так і в своїй духовній діяльності.

У філософській антропології розрізняються “навколишній світ”, оточуюче середовище, тобто те, що доступне сприйняттю, і “світ”, “універсальне все”, яке в принципі відкрите для досягнення та діяльності людини і тільки людини. Людина відкрита світу, і світ відкритий людині (М. Шелер, А. Гелен), так що її внутрішнє життя не має вродженої врегульованості і безпосередності (А. Гелен), відділення інтелектуального від психічно-вітального (“духу” від “життя” – М. Шелер). Здатність поглянути на себе “з боку” (“ексцентричність” – основний термін Г. Плеснера, що зустрічається також у М. Шелера і А. Гелена), багатство фантазії (М. Шелер, А. Гелен), “неадекватні реакції” на загрозові й несподівані події (“сміх і плач” – Г.Плеснер) – все це взаємопов'язане між собою і обумовлює неможливість одностороннього “матеріалістичного” або “ідеалістичного” сприйняття людини.

Ставиться завдання “психофізично нейтрального” опису людини. Наприклад, з'ясовуючи становище людини в космосі, М. Шелер встановлює два начала (або роздвоєння однієї першооснови): нижчий енергетичний початок – “порив” і вищий – “дух”. Чуттєвий “порив” – першофеномен життя, але “дух” вміє протистояти “пориву”, залучити його до здійснення вищих цінностей, запозичуючи у нього його енергію. Енергія “пориву” може бути обернена “духом” проти самого цього “пориву” (людина як “аскет життя”).

Г.Плеснер досліджує феноменологію і логіку органічних форм, вища серед яких – людина. Виявлення неорганічного тіла відбувається по-іншому, ніж органічного, його межа не належить йому самому, воно обмежене іншим. Межа живого визначена ним самим, його образ не обмежений для його сутності. Самовизначення живого всередині ним самим поставлених меж

називається позиціональністю. Позиціональність рослини, включеної в середовище, – відкрита, у тварини, що спеціалізувала свої органи, – закрита і центрична (оскільки розділені органи опосередковуються центром). У людини позиціональність “ексцентрична”, у неї ніби є ще один центр, винесений зовні і здатний вбачати саму центричність.

На відміну від М. Шелера і Г. Плеснера А. Гелен виходить з функціональної єдності соматично-психологічної організації людини. Будучи за своєю органічною природою істотою “неповною” людина прагне до доцільної діяльності, створенню штучного середовища у вигляді культури та інститутів.

Сучасні конструкції філософської антропології окреслюють особливий метод мислення, коли людина розглядається в конкретній ситуації (історичній, соціальній, екзистенційній, психологічній та ін.) Так розробляються релігійна антропологія (Г. Хенгстенберг), педагогічна антропологія (О. Больнов), антропологія культури (Е. Ротхакер) та інші типи гуманістичної антропології. У кінцевому підсумку це свідчить про розвиток комплексного вивчення людини.

Основи психоаналізу як філософської концепції були закладені З. Фрейдом (1856-1939 рр.). Розвивають його ідеї К. Юнг, А. Адлер, К. Хорні, неофрейдисти В. Райх, Г. Маркузе, Е. Фромм та ін.

Спираючись на свій клінічний досвід діагностики та лікування істеричних і невротичних розладів психіки, З. Фрейд розробив концепцію несвідомих психічних процесів і мотивацій, перенісши її і на соціальні явища. Основною передумовою психоаналізу є виділення в психіці людини трьох рівнів: несвідомого, свідомого та надсвідомого. Розвиваючи вчення про три рівні психіки З. Фрейд висуває модель особистості, яка співвідносилася з відповідними системами психіки і включала “Воно” (несвідоме) , “Я” (свідоме) і “над-Я” (надсвідомість).

Після формування “над- Я” в результаті інтроекції¹ соціальних норм, виховних заборон і заохочень весь психічний апарат починає діяти як ціле. Поведінка людини, за З. Фрейдом, визначається інстинктом родового самозбереження (ерос, статевий інстинкт). Всі інші прагнення – тільки наслідки незадоволеності і сублімованого перемикання лібідо (сексуальної енергії) на інші сфери. Механізм сублімації виявляється основним джерелом творчості.

Головна проблема, яку намагався вирішити З. Фрейд, – це проблема конфлікту людини і суспільства. Н його думку, кожна людина прагне до задоволення своїх інстинктів і потягів (оскільки людина – частина природи), а суспільство придушує ці прагнення, що викликає вороже ставлення людини до суспільства, її культури, яка постає як чужа, ворожа людині зовнішня сила, мирне співіснування з якою для неї винятково важке. Подолати протиріччя людина може, тільки створивши більш гуманне суспільство, де вона може розкрити такі свої якості, як розум, любов, віра і ін.

Принципи та методи психоаналізу З. Фрейд використовує і для аналізу релігії і релігійності. На його думку, ці феномени виникають в силу біологічних і психологічних причин. При цьому він звертає увагу на такі функції релігії, як ілюзорний захист людини від свавілля природи і захист людини від несправедливостей культури.

На відміну від З. Фрейда, який ігнорував роль соціального фактора в поведінці людини, А. Адлер трактує різні потяги як явища соціальні за своєю природою; вони виростають з “життєвого стилю” людини як системи її цілеспрямованих прагнень.

К. Юнг (1875-1961 рр.) розробляв теорію “родового”, або колективного, шару несвідомого, яке складається із сукупності архетипів (прообразів) древніх способів розуміння і переживання світу. Архетип – це система установок і реакцій на світ давніх людей, коли світ відкривався моторошним, кошмарним, невідомим, але до якого люди пристосовувалися через пояснення та інтерпретацію.

¹ захисний механізм психіки, (від лат. intro — всередину та лат. jacio — кидаю, кладу) – процес включення зовнішнього світу у внутрішній світ людини.

Главою нового напрямку в психоаналізі – неофрейдизму – по праву вважають Е. Фромма (1900-1980 рр.), який, критикуючи ортодоксальний фрейдизм, подолав його пансексуалізм, відмовився від вчення про лібідо, сублимацію і типи індивідів, що розрізняються наявністю у них тих чи інших еротичних зон. Центральним поняттям вчення Е. Фромма стало поняття соціального характеру, в якому висловлюється сукупність фундаментальних потреб людини. Маються на увазі, по-перше, потреби, схожі з потребами тварин (потреби самозбереження, продовження роду, їжі і т. д.), і, по-друге, потреби власне людські (користолюбство, честолюбство, заздрість і т. д.) . Перші обумовлені біологічно, інші - детерміновані соціальним середовищем.

г) філософія історії та філософія культури;

У філософії ХХ ст. авторитетними та впливовими були ті течії, які намагалися осмислювати суспільство, суспільну історію та соціальні проблеми: адже у ХХ ст. історія не лише почала рухатися прискореними темпами, а й ускладнилася такою мірою, що поза філософським її охопленням як цілісного явища навряд чи могла бути вивченою із достовірністю.

На самому початку ХХ ст. була видана книга німецького філософа та культуролога О. Шпенглера (1880-1936 рр.) “Занепад Європи”, під суттєвим впливом якої перебуває по сьогодні уся європейська соціальна думка. О. Шпенглер виклав у цій книзі власну концепцію культури та історії.

В основі європейської культури, на думку автора, лежить світ античної культури із її так званім “аполонівським духом”, тобто із її прагненням до ясності, чіткості, гармонійності. Проте від епохи Відродження у ній починає домінувати так званий “фаустівський дух” – дух невизначеного прагнення до вищого, більшого, ефективного. Цей дух веде до наживи, продукування, і він, на думку О. Шпенглера, веде Європу до занепаду і загибелі. Шпенглер вважав, що Європу можна врятувати за умови, що на перший план у її розвитку вийдуть ті народи, які ще не реалізували свій творчий потенціал. Перш за все цю місію може виконати Пруссія, проте, за О.Шпенглером, мають культуротворчий потенціал і слов'янські народи. Як би там не було, але твір мислителя мав

великий резонанс; можна сказати, що після нього думка про кризовий стан європейської культури стає чи не найбільш обговорюваною.

Певні корективи у європейське розуміння культурно-історичного процесу внесла книга “Дослідження історії” англійського історика А. Тойнбі (1889 – 1975 рр.). Автор наполягав на тому, що історія постає як єдність і сукупність певного числа (21) цивілізацій. Історія людства являє собою не сукупність фактів, а прояв неперервності процесів життя, яке набуває конкретних форм як відповідь на виклик з боку умов та обставин, за яких воно здійснюється; такими конкретними формами проявів життя і постають цивілізації. В їх основі лежить продукування кращою частиною суспільства певних сенсів та цінностей, що найбільш щільно концентруються у певного типу релігіях. При цьому, як бачимо, тип цивілізації та релігія постають взаємопов'язаними явищами.

Тойнбі також вважає, що цивілізації можуть вичерпувати свій творчий потенціал, і це відбувається тоді, коли духовна еліта вироджується, а на перший план в суспільних процесах виходить ділова еліта; при цьому релігія втрачає свої духовні прагнення. На відміну від О. Шпенглера, А. Тойнбі вважав, що цивілізації перебувають між собою у більш тісних зв'язках, які можуть поставати не лише у вигляді історичного співіснування (хоча цей тип зв'язку і домінує), а й у вигляді історичного наслідування.

Згідно з А.Тойнбі, європейська цивілізація переживає кризові явища, проте задля їх подолання необхідно повернутися до найперших духовних цінностей, тобто певною мірою повернути релігії належне місце у суспільному житті через творення єдиної світової релігії.

д) релігійна філософія.

Під визначення релігійної філософії, що отримала розвиток на Заході в ХХ ст. зазвичай потрапляють такі філософські школи, як: - Персоналізм (Е. Муньє, П. Шиллінг, Ж. Лакруа, Д. Райт та ін); - Релігійний еволюціонізм (П. Тейяр де Шарден); - Неопротестантизм (Е. Трельч, А. Харнак, П. Тілліх, Р. Бультман та ін); - Неотомізм (Ж. Марітен, Е. Жильсон, Р. Гвардіні, А. Швейцер та ін.).

Релігійна філософія вже за визначенням сполучає всі проблеми з вченням про Бога як досконале буття, абсолютну реальність, чия вільна воля прослідковується в історії та культурі. Проблеми розвитку гуманізму пов'язані з історією розвитку християнської релігії. Всі питання етики, естетики, космології розглядаються крізь призму християнського вчення.

Велику роль у релігійній філософії відіграють проблеми поєднання віри і розуму, науки і релігії, можливості синтезу філософії, теології та науки при визначальному впливі теології.

Центральна проблема сучасної релігійної філософії – проблема людини. Як ставиться людина до Бога? Яка місія людини в історії, в чому сенс буття людини, сенс скорботи, зла, смерті – явищ, які, незважаючи на прогрес, існують?

Основний предмет дослідження в *персоналізмі* – творча суб'єктивність людини. Пояснити її можна тільки через її причетність до Бога. Людина завжди особистість, персону. Її суть – в її душі, яка фокусує в собі космічну енергію. Душа самосвідома, самоспрямована. Люди живуть роз'єднано, впадаючи в крайність егоїзму. Інша крайність – колективізм, де особистість нівелюється, розчиняється в масі. Персоналістичний підхід дозволяє відійти від названих крайнощів, виявити справжню сутність людини і відродити її індивідуальність. Шлях до індивідуальності лежить через розуміння себе як неповторної унікальної суб'єктивності.

Історія і суспільство розвиваються через особистість людини. Основні проблеми персоналізму – це питання свободи і морального виховання людини. Якщо особистість прагне до Бога або, що те ж саме, до добра і досконалості, вона знаходиться на правильному шляху. Моральне самовдосконалення, правильне моральне і релігійне виховання ведуть до суспільства гармонійних особистостей. Особистість стає персоною в процесі комунікації, активного діалогу з іншими людьми. Звідси важливість комунікації як “залучення” людей в перетворення світу.

Широкий відгомін в релігійній філософії ХХ ст. отримали ідеї релігійного еволюціонізму П. Тейяра де Шардена. Його концепція “*еволюційно-космічного*

християнства” базується на принципах релігійно-ідеологічного монізму, еволюціонізму і універсалізму. Субстанцією всього всесвіту П. Тейяр де Шарден вважав Бога. Основними точками процесу розвитку (космогенезу) виступають три стадії: преджиття (літосфера), життя (біосфера) і феномен людини (ноосфера). Рушійною силою цієї еволюції є цілеспрямована свідомість. Еволюція в кінцевому рахунку приймає у П. Тейяра де Шардена теологічну форму: пункт Омега (Бог) стає вершиною прогресу всього космосу.

Головні питання *неопротестантських* філософів пов'язані з пізнаваністю Бога і своєрідністю християнської віри. Але пізнання Бога пов'язане з пізнанням себе. Тому вчення про Бога виступає у формі вчення про людину.

Людина може існувати як “справжня” – віруюча і “несправжня” – невіруюча. Невіруюча людина знаходиться в “видимому світі”, її життя тривожне, проймає страхом. Вивести зі стану страху і тривоги може тільки релігія. Вона залишає людину наодинці з Богом і тим самим залучає її до вищого світу. Важливе завдання неопротестантизму – створити теологію культури, яка з позиції релігії пояснювала б всі явища життя. Бог не над світом, не поза світом, і не в приватному бутті людини, а в світі як його першооснова і глибина. Вивчення культури та історії показує нам Бога як першооснову всього існуючого.

Найбільш впливова релігійно-філософська школа – *неотомізм*. Його теоретичний фундамент складає вчення Томи Аквінського. Головні принципи його філософії збереглися без зміни: це ідея гармонійної єдності віри і знання, релігії і науки, визнання цінності двох істин – істини розуму та істини віри, думка про превалювання теології над філософією. У томістській доктрині відбувається синтез матеріалізму та ідеалізму, сцієнтистських і антропологічних вчень сучасності.

Провідна проблема томізму – доказ буття Бога і розуміння Його місця в світі – була доповнена проблемою буття людини. У результаті відбулось

зміщення акценту на проблеми людини, був створений новий її образ, відповідно до якого вона творить свій культурно-історичний світ через спонукання Бога. Людина, в розумінні неотомістів, – основний елемент буття, через неї проходить історія, що веде до вищого стану розвитку суспільства – “граду Божого”. Історія має гуманний сенс і призначення. Суспільство може прийти до стану, несхожого на всі відомі. Це буде суспільство, засноване на вищих релігійно-моральних цінностях.

2. Флософія Постмодерну.

Постмодернізм (“трансавангард”, “неоструктуралізм”, “суперструктуралізм”) розуміється і як фаза західної культури другої половини ХХ ст., як суміш соціології, літературознавства, релігієзнавства, архітектури, філософії та культурології, і як маргінальний філософський дискурс, як “постмодерністський стан” (Ж.-Ф. Ліотар), що поширився на всі сфери культури та соціуму, як постмодерновий есенціалізм і т. д. Це реакція на “монотонність” універсалістського бачення світу в модернізмі. Це і реінтерпретація авторів і течій у філософії, нове відкриття прагматизму у філософії (Р. Рорті), зміна ідей у філософії науки (Т. Кун , П. Фейєрабенд), зміщення акценту в історичній науці в бік “перервності” і “відмінності” (М. Фуко), діалог культур і філософій, відкриття “іншого” в етиці, політиці, релігії, антропології, розвиток нового типу письма.

Суперечності модернізму та постмодернізму відображені в ряді дискусій, найяскравіша з яких між Ю. Габермасом і Ж.-Ф. Ліотаром, в ній взяли участь М. Фуко , Ж. Дерріда , Р. Рорті та ін Так чи інакше більшість погодилася, що об'єктивність науки, універсальність моралі і права, автономність мистецтва, прогрес науки обернулися системою універсального гноблення і відчуження людини в ім'я її звільнення.

В методологічному плані постмодерністська філософія спирається на принципи плюралізму та релятивізму, згідно з якими в реальній дійсності постулюється “множинність порядків”, між якими неможливе встановлення будь-якої ієрархії. Даний підхід поширюється на теорії, парадигми, концепції

або інтерпретації того чи іншого. Кожна з них є однією з можливих і допустимих, їх пізнавальні можливості в рівній мірі є відносними.

Відповідно до принципу плюралізму прихильники постмодерністської філософії не розглядають навколишній світ як єдине ціле, наділене об'єднуючим центром. Світ у них розпадається на безліч фрагментів, між якими відсутні стійкі зв'язки.

Постмодерна філософія відмовляється від категорії буття, яке в колишній філософії значило якийсь “останній фундамент”, діставшись до якого думка набуває безперечну достовірність. Колишнє буття поступається місцем мові, оголошеної єдиним буттям, яке може бути пізнане.

Постмодернізм дуже скептично ставиться до поняття істини, переглядає колишнє розуміння знання і пізнання. Він рішуче відкидає сцієнтизм і перегукується з агностицизмом².

Не менш скептично дивиться він на людину як суб'єкт діяльності і пізнання, заперечує колишній антропоцентризм і гуманізм.

Постмодерна філософія висловлює розчарування в раціоналізмі, а також у розроблених на його основі ідеалах і цінностях. Постмодернізм у філософії зближує її з наукою і літературою, посилює тенденцію до естетизації філософської думки.

² напрям у філософії, що заперечує можливість об'єктивного пізнання суб'єктом навколишньої дійсності за допомогою власного досвіду.

ТЕМА 6. УКРАЇНЬСЬКА ФІЛОСОФІЯ.

1. Загальна характеристика української філософії: періодизація та проблематика.

Як зазначає дослідник української філософської думки В. С. Горський щодо слов'янських народів, у тому числі і українського, процес становлення філософського теоретичного знання розпочинається лише з XIV ст. й триває аж до XIX ст. Проте історія культури українського, як і інших слов'янських народів, є більш давньою. І серед різноманітних витворів її чимало таких, що містять глибокі роздуми з приводу граничних основ людського буття, сенсу життя, сутності людини й навколишнього світу. Йдеться, насамперед, про філософські ідеї, незалежно від того, чи вони входять до певної філософської системи і обґрунтовуються відповідно до канонів філософської науки, чи становлять глибинне світоглядне підґрунтя літературно-мистецької, політичної, релігійної, наукової діяльності тощо.

Аналіз історії філософії в контексті культури України передбачає її періодизацію, що ґрунтується на врахуванні зміни історичних типів національної культури. З огляду на це в розвитку української філософії вчені виділяють принаймні три головних періоди, що відзначались своєрідністю існування української філософської думки впродовж її багатовікової історії.

Перший період історії української філософії припадає на час існування Київської Русі. Саме у межах киево-руської культури склався притаманний українській духовній традиції тип мислення, що не схильний до абстрактного, відірваного від життя філософського теоретизування. Цей період охоплює час, починаючи з XI ст. (найбільш ранньою оригінальною пам'яткою цієї доби, що збереглась до наших днів, мабуть, слід вважати “Слово про закон та благодать” Іларіона), й триває до XIV-XV ст.

Філософська думка цього періоду є адекватним відображенням греко-слов'янського, християнського типу культури з притаманним йому акцентом на проблему “людина – Бог”, крізь призму якої здійснюється осмислення граничних підстав людського існування. Для неї притаманне переважання

питань, пов'язаних з усвідомленням сутності людини та проблем, дотичних до філософії історії. Розвиваючись в щільному зв'язку з релігією, філософія існує як сукупність ідей, що утворювали підґрунтя світогляду та віддзеркалювались у всьому масиві продуктів культурної творчості (джерелом історико-філософського аналізу у цьому сенсі виступають насамперед оригінальні та перекладні пам'ятки писемної культури, а також невербальні джерела – витвори монументального живопису, архітектури тощо). Притаманним для цього періоду є й розташування центрів філософської творчості, якими є спочатку Київ, а потім Галич. Отже, протягом розглядуваного періоду рух філософської активності на тлі української культури здійснюється у напрямі від центру на захід.

Другий період пов'язаний з часом козаччини, супроводжується значним розвитком культури, що припадає на період XVI-XVIII ст. У XVI ст. в Україні запроваджується масове книгодрукування, розгортається діяльність Острозького центру. На XVII ст. припадає час діяльності братств, заснування Києво-Могилянської академії.

Характеризуючи українську культуру цієї доби, яка складалась у сфері філософії у результаті освоєння ідей західноєвропейського Ренесансу та Реформації, що переосмислювались на ґрунті традиційної вітчизняної киево-руської традиції, дослідники, починаючи з Д.Чижевського, визначають її як культуру бароко. Саме культура бароко зумовлює спрямування найхарактерніших рис духовно-змістовної визначеності української філософії цієї доби.

У колі проблематики, що розробляється в цей період, акцент переноситься на проблему “людина- Всесвіт”. Поряд із питаннями етики і філософії історії чільне місце відводиться діалектиці, логіці, метафізиці, натурфілософії.

Цього часу у складі культури українського народу відбувається формування професійної філософії як специфічної сфери теоретичного мислення. Найвиразнішим виявом цього є філософія професорів Києво-Могилянської академії.

Вершиною досягнення у галузі філософської думки в Україні цього часу є, безумовно, філософія Григорія Сковороди. Аналіз її, а разом з тим продуктів політичної культури, що відбивали зростання національної самосвідомості українського народу (Конституція Пилипа Орлика — 1710 р.) закладають ґрунт для переходу до третього періоду історії української філософії.

Третій період, що хронологічно охоплює ХІХ - першу третину ХХ ст. позначений насамперед визначальною роллю, що її відіграє у філософському житті та течія, яка формується в межах культури романтизму.

Саме завдяки їй коло проблем, що утворюють серцевинну сутність філософії, збагачується постановкою проблеми “людина – нація”, що започатковує розробку філософії національної ідеї. Поряд із історією філософської культури, історією філософської теорії історія філософії національної ідеї певним чином завершує процес становлення української національної культури та філософії як її духовної квінтесенції.

У межах романтичного типу культури протягом ХІХ ст. значною мірою розвивається і професійно-філософське знання, найбільш яскраво репрезентоване в філософії П.Юркевича. Але особливості розвитку філософії України у розглядуваний період визначає здебільшого не професійна філософія. Вони, передусім, зумовлюються зв'язком філософії із художньою літературою. Така особливість пояснюється знов-таки переважанням романтичного стилю мислення, згідно з яким саме мова, а за нею й словесна творчість, письменство розглядаються як головна етнодиференціююча ознака, що бере на себе системно-організуючу функцію в культурі загалом. Істотні результати цього періоду здобуваються також на ґрунті взаємодії філософії з наукою, політичною та релігійною думкою.

2. Початки філософії у давньослов'янській міфології та християнській культурі Київської Русі.

Українська культура посідає вагоме місце в історії людської цивілізації. Ще з давніх часів український народ був високорозвиненою спільнотою,

свідченням тому – трипільська культура³ – Культура набула найбільшого розквіту між 5500 та 2750 роками до н. е., розташовувалась між Карпатами та річкою Дніпро на території сучасних України, Молдови та Румунії, займаючи територію загальною площею понад 35 тис. км²). Геніальна пам'ятка українського народу V-IX ст. “Велесова книга”, відображає філософський світогляд давнього періоду. У ній показано, що український народ вірить передусім у свої власні сили і здібності. “А йдемо куди – знаємо: по землі на гори і в луку моря”⁴. Праця розглядається як повеління богів: “Йдемо до полів наших трудитися, як боги веліли кожному чоловікові...” (с. 18). Виявляється висока повага до життя людини: “Маємо істинну віру, що не потребує людської жертви” (с. 39). “Велесова книга” свідчить, що український народ пройнятий любов'ю до життя, до власної землі, відважний і сміливий у реалізації цієї любові: “... Ми відважні, коли боремося за життя...” (с. 41). Ця любов пов'язана з рішучістю і оптимізмом: “І одсічемо старе життя наше од нового, як січуть, рубають дрова в домах огнищан простих” (с. 47).

Якісно нового змісту набуває філософська думка у Київській Русі. Становлення філософії Русі відбувалось у процесі розв'язання суперечностей між слов'янським міфологічним світоглядом та християнством. Нагадаємо, що у 988 р. на Русі впроваджується християнство. У зв'язку з цим світоглядна культура Русі акцентує увагу на таких важливих проблемах, як протистояння духу і природи, душі і тіла, духовного і тілесного, Бога і Диявола та ін. При цьому в центр названої піраміди проблем ставиться людина в етико-моральному світлі, її почуття і розуміння світу. Розвиток філософської думки у Київській Русі в межах християнського віровчення яскраво демонструють літописи та твори церковно-богословського характеру: проповіді, повчання та ін.

На початку XII ст. з'явилася “Повість временних літ, автором якої за традицією вважають ченця Печерського монастиря Нестора. “Повість временних літ” постає не тільки як літературний твір, а й як одна із пам'яток філософської думки. Вже тут ми можемо знайти терміни “філософ” та

³ **Трипільська культура** – археологічна культура часів енеоліту, назва якої походить від назви тоді села Трипілля на Київщині.

⁴ Велесова книга. – К., 1994. — С. 26.

“філософствувати” (мається на увазі “промова філософа” перед князем Володимиром). Філософське звучання мають “Слово про закон і благодать” (автор митрополит Іларіон), “Посланіє” (автор Климент Смолятич), “Златоуст” (автор Кирило Туровський), “Слово о полку Ігоревім” та інші твори.

Отже, загалом, філософська думка Київської Русі мала християнський характер, у ній переважала етична проблематика: філософська картина світу, пізнання, людина, людські вчинки, суспільство розглядалося крізь призму вічного конфлікту добра і зла, в соціальній філософії домінували патріотичні ідеї єдності всіх руських земель, зміцнення і централізації держави для відсічі іноземним загарбникам, необхідність розвитку культури та освіти. Із становленням феодального ладу українська філософія набуває патристичного характеру. Проповідувалась перевага віри над знанням, вищою метою пізнання проголошувався Бог, а єдиним методом пізнання – божественне одкровення. Людина тлумачилась як істота, опоганена "первородним гріхом", тіло якої є вічним джерелом гріха, а душа визнавалася безсмертною.

3. Ідеї та представники українського Відродження.

У XIV—XVI ст. філософію України оригінально представляли *єреси*. Філософські ідеї єретиків проявлялися у світоглядній оцінці діяльності церковної ієрархії, ченців. Єретики пропагували *критичне ставлення* до окремих православних догматів, церковних обрядів, розвивали думку про *свободу волі*, умовою реалізації якої вони вважали поширення освіти. Всупереч філософським ідеям єретиків використовувалась схоластична філософія. Розвитку схоластики протидіяли гуманістичні ідеї, які почали поширюватись в Україні в XVI ст. До ранніх українських гуманістів належали Юрій Дрогобич (1450-1494 рр.), Павло Русин (1470-1517 рр.) із Кросна, Лукаш із Нового Міста, Станіслав Оріховський (1513-1566 рр.) та інші.

Ю.Дрогобич у своїх поглядах на людину, світ, історію звеличував силу знання та людського *розуму*. Він вважав, що людина здатна пізнати світ, і ця здатність зумовлюється наявністю в природі непохитних законів. Мислитель твердив, що історія не є реалізацією наперед визначеного Божого промислу, а

постає людською драмою в дії, де головне місце належить природним силам безвідносно до велінь Бога.

Філософія українських гуманістів мала яскраво виражені риси *антропоцентризму*. Так, *С.Оріховський*, на відміну від томістської точки зору, вважав, що кожна людина має самодостатню цінність, і від неї самої залежить, чи стане вона гідною високого призначення, чи перетвориться на тварину. Однією з основних чеснот людини він вважав самопізнання, що допомагає людині досягнути внутрішнього, духовного оновлення, морального вдосконалення. Шлях до безсмертного життя треба торувати, живучи розважно, чесно й побожно на землі.

Він одним з перших у європейській філософській думці став заперечувати божественне походження влади й держави, виступав проти підкорення світської влади релігійній, стверджував, що королівська влада дана не Богом, виникла внаслідок договору між людьми. Він вважав, що природне право стоїть вище від людських законів, тому останні в разі необхідності можна змінювати. Мир, злагода й спокій у державі будуть тоді, коли люди житимуть у згоді з законами природи.

Мислителі-гуманісти проявляли живий інтерес до світової історії та історичного минулого українського народу. Вони вважали історію вчителькою життя і радили вчитися на історичних прикладах, особливо на діяннях великих особистостей. Вивчення історії – засіб пробудження гордості народу за своє минуле, розвитку патріотичних почуттів, любові до Вітчизни.

Важливу роль у розвитку філософської культури України відіграла **Острозька академія** – перша українська школа вищого типу. В Острозькій академії вивчали сім так званих вільних наук, філософія як окрема дисципліна в Острозькій академії ще не значилась, але читався курс логіки, яка називалась тоді діалектикою.

В Острозькій академії був сконцентрований значний інтелектуальний потенціал. Це сприяло інтенсифікації взаємообміну ідеями, духовному взаємозбагаченню інтелектуальної еліти. У цьому взаємообміні й взаємозбагаченні народжувалась особлива філософія, в основі якої лежала ідея

обґрунтування необхідності збереження й розвитку старослов'янської мови, вимога абсолютної точності при перекладах з грецької мови на старослов'янську священних і богослужбових книг. Особливе місце належало вірі в чудодійну силу старослов'янської мови. Твори *Герасима Смотрицького* (?-1954 рр.), *Йова Княгиницького*, *Івана Вишенського* (бл. 1538-після 1620 рр.) показували, що осягнення Божественної істини в процесі здобуття навичок розрізнення численних смислових відтінків слів, проникнення в їхню приховану духовну сутність є одночасно й процесом становлення людини як особистості, її самотворенням.

Особливого значення в процесі духовного становлення людини надавали тодішні українські мислителі *самопізнанню*. Іван Вишенський, зокрема, вважав, що завдяки самопізнанню людина стає спроможною подолати свою земну форму й увійти у внутрішній духовний контакт із вищим буттям. Внаслідок цього, осяяний небесним світлом, людський розум проникає в приховану сутність вагомого повчального слова Біблії. Осягнення істини через самопізнання ґрунтувалося на переконаності в нерозривному зв'язку між розумом окремої людини і Богом, у безпосередньому контакті людського мислення і буття.

На основі ідеї протиставлення Бога і світу, Бога й людини даними мислителями формується уявлення про нікчемність, гріховність людської природи, граничне приниження й нівелювання її пізнавальних здібностей. Однак при цьому вони вірять в силу людського пізнання, яка, на їхню думку, залежала від щирості, наполегливості й волі кожної людини. На основі цієї віри *Христофор Філалет* закликає український народ розглядати свій власний, внутрішній потенціал як основу саморозвитку, обґрунтовує ідею свободи совісті, право людини на свою віру й церкву. Острозький культно-освітній центр своєю діяльністю зробив значний внесок у розвиток філософської думки України. В ньому культивувалось розуміння філософії як мудрості з характерними пошуками істини на шляху містичного єднання з Богом. Тут обстоювалась життєздатність традицій слов'янської писемності, розвивалися реформаційні та ренесансно-гуманістичні ідеї.

У кінці XVI і на початку XVII ст. в Україні та Білорусі виникали і розвивались релігійно-національні організації православного населення міст – **братства**. Братства були *виразниками національного протесту* українського і білоруського народів проти політики національного і релігійного пригноблення українців і білорусів з боку польсько-шляхетських правлячих кіл та католицької церкви.

Виступаючи проти наступу католицизму, братчики прагнули подолати його тим ідейним арсеналом, котрий був наявний у православному богослов'ї та в попередній українській культурній традиції. Але для цієї традиції ще не властиве було виділення філософії в окрему форму суспільної свідомості.

Визначний діяч Львівської, а потім і Київської братських шкіл **Ісайя Копинський** (?-1640) у своєму творі “Алфавіт духовний” досліджує з філософської точки зору проблему людини. Він розглядає людину з позицій піднесення в ній морального, розумного й духовного начал, які розкриваються в процесі самопізнання. Пізнаючи себе, людина розкриває свою *двонатурність*, те, що вона тілесна і духовна, зовнішня і внутрішня. І перед нею виникає дилема, чому віддати перевагу: минущому, суперечливому, тлінному світові, з яким вона пов'язана тілом, чи своєму внутрішньому єству, розуму, безсмертному духові, яким вона подібна до Бога. Копинський радить людині обрати другий шлях, що, на його думку, веде до пізнання Бога, єднання з ним, досягнення блаженства не лише на небі, а й на землі.

Кирило Транквіліон-Ставроецький (?-1646), розглядаючи проблему “Бог – світ”, створює вчення про чотири світи. Перший – це світ невидимих духовних сутностей, що належать до небесної ієрархії; другий – макрокосм, світ видимих тілесних речей, у якому живе людина; третій – сама людина, мікрокосм; четвертий – поєднання злих людей і грішників із дияволом, який певною мірою є самостійним творчим началом зла. Розрізняючи чотири світи, Транквіліон показує, що не весь світ – зло. Він наголошує на красі й доброті тілесного світу, в тому числі тіла й тілесних почуттів людини.

На відміну від своїх попередників, Транквіліон надає проблемі душі й тіла не лише морального, а й гносеологічно-природознавчого звучання. Без тіла й вегетативних процесів людина не може жити, а її душа – відчувати, розуміти, набувати й виявляти добродетелі, тому тіло – друг душі. Мислитель наближається до визнання гармонії душі й тіла.

Помітним представником братського руху є *Мелетій Смотрицький* (бл. 1578-1633 рр.), який, на відміну від попередників, надає суспільно-громадянського спрямування своїм працям. Проблема людини, її душа, критика морально-соціальних вад тогочасного суспільства набувають у нього підпорядкованого значення. Закликаючи до людяності й звертаючись до сумління та самопізнання людини, М.Смотрицький надає самопізнанню не стільки морального, як громадсько-патріотичного звучання. Він долає заборону застосування логіки до теології. Він вперше звертається в своїх творах до *логіко-дедуктивного* виведення логічних операцій і методів, розроблених західноєвропейською схоластиком і вдосконалених пізніше розвитком філософії.

Касіян Сакович (1578-1647 рр.). Найбільш яскраво його філософські пошуки відображені в написаних ним посібниках для братських шкіл: “Аристотелівські проблеми, або питання про природу людини” та “Трактат про душу”. Приділяючи велику увагу проблемі самопізнання, Сакович спрямовує її розв'язання не на досягнення Бога через моральне вдосконалення й духовність, а на тілесну природу людини та її душу, пов'язану з відчуттям і мозком. Життєдіяльність людини як біологічного єства К.Сакович пояснює законами природи й ідеєю природного провидіння, яке заступає Боже втручання у природні справи. Пізнання тілесної природи людини на думку К.Саковича, потрібне для того, щоб вивчивши закони і властивості власної природи, вона жила згідно з ними, управляла собою, уникала того, що їй шкодить. Душа розглядається в її відношенні до тіла. Сакович більше схиляється до аристотелізму, ближчого до природничого й раціоналістичного тлумачення душі, проте надає перевагу думці про її божественне походження.

В цілому філософія братчиків своїм розвитком спонукала до нових творчих шукань, які й відбилися у філософії видатних діячів Києво–Могилянської академії, що виникла в 1632 році на базі братської школи Київського богоявленського братства.

4. Філософія бароко.

Низка дослідників зазначає, що на Україні стиль бароко починає розвиватись у братських школах і досягає свого розквіту у Києво-Могилянській академії. Для українського бароко характерним було поєднання окремих рис античної культури із середньовічною, яке широко уживалося з ідеями Відродження і Реформації, а пізніше і Нового часу. Українській бароковій ментальності були властиві театральність і реальне життя, емоційна наснаженість і холодний розсудок, балансування між щирою та формальною трагедійністю світосприймання, раціоналізм та ірраціоналізм, зміна божественних символів світською ієрархією (що значило секуляризацію).

У Києво-Могилянській академії, заснованій *Петром Могилою* (1596-1647 рр.), вперше в Україні *філософію* викладали окремо від теології. Філософські курси, які тут читалися, були значною мірою схоластичними. Це не було повторенням схоластики Заходу, а швидше використанням на українському ґрунті західної філософії у поєднанні із досягненнями прогресивної наукової думки. Видатні професори Києво-Могилянської академії розуміли філософію як систему дисциплін чи наук, покликаних віднайти істину, причини речей, даних людині Богом, дослідити життя й добродетель. Істину вони ототожнювали з вищим буттям, тобто з Богом, якого називали також творящою природою.

Професор академії *Інокентій Гізель* (бл. 1600-1683 рр.), зокрема, описує процес пізнання відповідно до поширеної у схоластиці теорії образів (речі зовнішнього світу, діючи на органи чуття, посилають їм чуттєві образи). Згодом деякі професори академії заперечили теорію образів. Так, *Георгій Кониський* (1717-1795 рр.) вважав, що відчуття виникають в органах чуття внаслідок модифікації анімальних духів, яка відбувається або в результаті безпосередньої дії об'єктів, або спричиняється субстанціональними потоками. Ця концепція

мала на меті усунення зайвих проміжних ланок між об'єктом і суб'єктом сприйняття. Саме тому, здобуття істини мислилося викладачами Києво-Могилянської академії як результат складного процесу пізнання, здійснюваного на двох рівнях – чуттєвому та раціональному. При цьому важливим джерелом пізнання вони, на відміну від своїх вітчизняних попередників, вважали чуттєвий досвід. Наприклад *Теофан Прокопович* (1681-1736 рр.) визнаючи важливу роль чуттєвого досвіду в пізнанні істини, надавав не меншого значення в її осягненні спогляданню. У його курсі філософії, на відміну від курсу І. Гізеля, вже відчутні елементи емпіризму. Предметом істинного пізнання Т. Прокопович вважає те загальне, що повторюється, тотожне в речах, що відтворюється в поняттях. Сутність методу пізнання він визначає як віднайдення невідомого через відоме. Розробкою такого методу має займатися логіка. Істинне пізнання Прокопович характеризує як певне, очевидне й вірогідне.

Георгій Щербацький (1725-?) визначає філософію у дусі картезіанського раціоналізму. Дослідний інтерес філософії при цьому спрямований на пізнання насамперед навколишнього світу й людини. Він спирається на людський розум і керується єдиним методом. Спираючись на вчення Декарта, Г.Щербацький усуває традиційне розрізнення розуму й душі і (чуттєвого та розумового).

Згідно з вченням філософів Києво-Могилянської академії *про матерію і форму*, в основі всього існуючого в світі лежить певний субстрат, що завдяки привнесенню форми перетворюється у ту чи іншу річ. *Рух* розумівся як зміна певного кінцевого стану: природний рух – до відповідного даному тілу стану спокою, а вимушений – до цільового прагнення рушія. На зміну теорії цілісності руху, згідно з якою рух уявлявся як цілеспрямований процес, здійснюваний між двома кінцевими межами, у філософських курсах академії з'являється механістичне розуміння руху як взаємного переміщення ототожнюваних з матерією тіл, що відбувається за встановленими Богом законами. При цьому якісна визначеність матерії і руху поступається місцем їхнім кількісним характеристикам. Обґрунтовується ідея невіддільності

простору і часу від природних тіл, існування порожнечі заперечується. *Час* розглядається як тривалість кожної речі.

Висловлювались оригінальні думки щодо етичних проблем. *Етика* поділялась ними на теоретичну й практичну. *Теоретична етика* займалася обґрунтуванням ролі людини в світі, розглядала проблеми сенсу життя, свободи волі, міри відповідальності за свої вчинки. *Практична* – вказувала на шляхи й способи влаштування особистої долі, досягнення щастя, розробляла систему виховання відповідно до уявлень про досконалу людину. Сенс життя вбачався у творчій праці, спрямованій на власне й громадське добро. Можливість досягнення людиною щастя перебуває у стані компромісного поєднання задоволення прагнень і потреб різних частин душі, тобто тілесних і духовних. Так, на думку Т. Прокоповича, необхідною умовою щастя є здобуття певного рівня матеріального добробуту, оскільки бідність і нестатки із щастям несумісні. Здобуття такого рівня він пов'язує з сумлінною працею, яку вважає обов'язком щодо себе, сім'ї, суспільства й держави. В основі праці, на думку вченого, лежить вигода, користь. Останню він зближує з добродієністю і в такий спосіб дає їй позитивну моральну оцінку.

Значну увагу приділяли вчені Києво-Могилянської академії проблемі взаємозв'язку *волі й розуму*. Визнаючи свободу волі, вони надавали пріоритетного значення переважно розумові. Останній, на їхню думку, здійснює вплив на волю, даючи їй різні варіанти вибору між добром і злом. При цьому вони наголошували на необхідності гармонізації раціонального й вольового моментів у людині, що сприяло б здійсненню нею такого життєвого шляху, який привів би її до мети, тобто блага, щастя. Також вчені Києво-Могилянської академії зробили значний внесок у розвиток філософії права.

5. Антропологічна філософія Г. Сковороди.

Видатний український філософ Г. С. Сковорода (1722-1794 рр.) був вихованцем Києво-Могилянської академії. Сковорода вважав найважливішою з усіх наук науку про людину та її щастя. Роздуми Г. Сковороди мають релігійно-філософський характер, вони спираються на головні

християнсько-світоглядні категорії: любов, віру, щастя, смерть та ін. Філософ шукає відповідь на питання, ким є людина, який зміст її життя, які основні грані людської діяльності.

Г. Сковорода закликав почати філософське освоєння *світу* з простого: пізнати віру та любов у всій їхній повноті, бо це і є пізнання людини. Поділяючи світ на *істинне та тлінне*, Сковорода віддає перевагу Вічності, Богу. Він вважає, що розуміння віри та любові складається у повсякденній необхідності цих понять. Людина без віри не може піднятися до найвищих вершин. Але прозрівши, здобувши віру людина усвідомлює, що не може існувати у світі поза єдністю віри і любові.

Але є й інший аспект проблеми. Любов та віра дають змогу людині вийти за межі свого тлінного звичайного “Я”. Скрізь любов та віру та розум людина пізнає себе. “Пізнай себе”, як відомо, не вперше з'являється у філософії. Пріоритет у цьому плані, звичайно ж, належить Сократу. Новим у Г.Сковороди є те, що він вказує на необхідність пізнання природи людини у таких її виявах як віра, надія і любов. Антиподами любові та віри у Г.Сковороди є поняття суму, туги, нудьги, страху. Вони роблять душу людини приреченою на розслаблення, позбавляють її здоров'я. Тому Сковорода наполягає на тому, що запорука здоров'я душі – її радість, кураж.

Таким чином, Г.Сковорода намагається сконструювати життєвий простір людини не тільки за допомогою раціонально визначених філософських понять, а й за допомогою того, з чим повсякденно має справу людина і що одночасно має для неї вирішальне значення.

На ґрунті об'єднання любові та віри у пізнанні людиною самої себе складається категорія “*щастя*”. Щастя міститься в нас самих, осягаючи себе, ми знаходимо духовний мир, спокій. Щастя легко досягається, якщо людина йшла шляхом любові та віри. Його досягнення залежить тільки від самої людини, її серця. Всі люди створені для щастя, але не всі отримують його, вважає мислитель. Ті, хто задовільнився багатством, почестями, владою та іншими зовнішніми атрибутами земного існування, роблять величезну помилку. Вони отримують не щастя, а його

привид, який у кінцевому рахунку перетворюється на прах. Г.Сковорода своїм власним життям підтверджує, що заклик “Пізнай себе” – це не тільки вираження необхідності пізнання людської екзистенції, а й вказівка основного шляху цього пізнання. Сковорода вказує, що здібності дає людині Бог, що царство Боже всередині людини. Прислухаючись до цього внутрішнього голосу, людина має обрати собі заняття не тільки не шкідливе для суспільства, а й таке, яке приносить їй внутрішнє задоволення і душевний спокій. Всі заняття добрі лише тоді, коли виконуються у відповідності з внутрішньою схильністю, за спорідненістю.

Таким чином, філософ наполягає на тому, що життя людини має бути радісним, і зробити його таким може тільки вона сама. Г.Сковорода мислить щастя досяжним для всіх. Щастя є простим і за змістом, і за формою. На підставі такого розуміння щастя Г.Сковорода проповідував простоту життя, бідність (але це не був аскетизм, а так би мовити розумна достатність), вдоволення, яке випливає із спілкування людини з природою.

Людина як мікрокосм містить у собі два начала – тлінне і нетлінне, які поєднуються: у тлінному відображається нетлінне. Над тлінним стоїть дух. До нього й зводив Сковорода сутність життя. Плоть не має істинного значення для людини. Залишаючись тільки плоттю, не намагаючись вийти за її межі, людина губить свою схожість до образу та подібності Бога і в кінцевому підсумку перетворюється в прах. Філософ вважає, що наше зовнішнє тіло саме по собі не працює, воно перебуває у рабстві нашої Думки. Плоть іде слідом за всіма рухами мислі. Мисль, думка – це головна точка, тому її Сковорода часто називає серцем. Доки плоть та кров будуть панувати над серцем, доки людина не визнає їхньої злиденності, шлях до істини закритий, вважає філософ.

6. Романтизм. Філософські погляди представників Кирило-Методіївського товариства. Філософія “національної ідеї” Т. Шевченка. Філософські погляди М. Гоголя.

Для долі української філософії романтична тенденція відіграє важливу роль. Саме завдяки їй коло проблем, що утворюють серцевинну сутність філософії збагачується постановкою проблеми “*людина — нація*”, що

започатковує розробку *філософії національної ідеї*. Поряд із історією філософської культури, історією філософської теорії, історія філософії національної ідеї певним чином завершує процес становлення української національної культури та філософії як її духовної квінтесенції. Під філософією національної ідеї розуміють всі форми рефлексії над ідеєю нації. Національна ідея являє собою аналіз нації, етнічної спільності як сутності, що визначає обрій світу, в межах якого здійснюється самовизначення людини. Разом з тим нація виступає як суб'єкт всесвітньо-історичного процесу. Тому, розвиток філософії національної ідеї передбачає подвійне бачення світоглядно-філософського питання співвідношення людини й світу, яке, з одного боку, знаходить свій вияв через проблему “Я і нація”, а з іншого – “нація і світ”. Таким чином, зміст філософії національної ідеї утворює рефлексія над сутністю і сенсом існування рідного народу, усвідомлення етносом своєї окремішності.

Національна ідея виникає тоді, коли народ помічає свою єдність, свої традиції, власну історію, розглядаючи їх як ґрунт для самовизначення. Щодо українського народу, то глибинний ґрунт цієї ідеї було закладено ще в культурі Київської Русі, але теоретично усвідомлення й розробка української ідеї, як і взагалі національної ідеї в історії європейських народів, розпочинаються, по суті, в XIX ст.

В Україні розробку філософії української національної ідеї започатковують члени **Кирило-Мефодіївського товариства** – таємної політичної організації, що була створена в Києві в грудні 1845 р. і проіснувала до березня 1847 р., коли її було знищено царським урядом. У Політичній програмі товариства проголошувалась боротьба за соціальне і національне визволення слов'янських народів, в їх числі й українського.

Цікавими є ідеї одного із засновників Кирило-Мефодіївського товариства **Миколи Костомарова** (1817-1885 рр.). Він є автором головного ідеологічного документа товариства “Книги буття українського народу”. У центрі концепції головна, з огляду на філософію національної ідеї, проблема “Україна і світ”, що одержує своє обґрунтування на основі традицій тогочасного романтизму,

сполученого з ідеями християнської філософії, яка від давнини визначала спрямування української культури.

Згідно з цією концепцією, історія є накреслений Богом шлях людства до *спасіння*. Щастя як бажаний результат людської історії можливе при дотриманні двох передумов, які відповідають первісному Божому задумові: *всі народи* і племена повинні жити на основі рівності, свободи, що панує як всередині кожного народу, так і у відносинах їх один до одного. Другою необхідною передумовою є віра й любов до єдиного, істинного Бога.

Ще одним представником КирилоМефодіївського товариства був **Пантелеймон Куліш** (1819-1897 рр.) – одна з яскравих постатей національного відродження України. Оригінальний мислитель, громадський діяч, організатор чималої низки українських видань (зб. “Записки о Южной Руси”, альманах “Хата”, “Основа”), етнограф, публіцист, автор поетичних збірок, оповідань, першого українського роману “Чорна рада”, перекладач українською мовою творів Шекспіра.

У його світогляді є і відданість ідеалам романтизму, і симпатії до позитивізму, від щирого слідування ідеалам православ'я він еволюціонує до ідеї створення єдиної для всіх людей світу природної релігії. Незмінним є й той ідейний стрижень, що визначає увесь зміст діяльності П.Куліша, що його утворює проблема національної культури. Місію всього свого життя він вбачав в піднесенні українського народу до національного самоусвідомлення.

Після Г.Сковороди вперше з новою силою зазвучала філософія українського духу у творчості **Т.Г.Шевченка** (1814-1861 рр.). Ця філософія глибоко індивідуальна, особиста і, разом з тим, ґрунтується на **національній ідеї** українського народу, його ментальності. Саме з любові та віри в Україну виникає шевченківська філософія пробудження людської гідності, сили протесту і боротьби. Улюблений герой Шевченкових поезій і картин – народний лицар, повстанець-гайдамака, козак-запорожець, що виступає оборонцем рідного краю, носієм народної правди і честі. Гнів мислителя спрямований передовсім проти різних утискувачів, що прийшли на територію України, проте його філософський подвиг полягає в тому, що він зумів серед

мертвої тиші, ненависті, підозри посіяти надію. Життя цієї надії починається з оспівування свободи народу. Шевченко показує, що нездоланність людського духу виявляється і в тому, що безстрашних співців свободи народжують найпохмуріші часи. Вінець Шевченкової творчості оспіваний в “Кобзарі” – уславлення свободи, першої й неодмінної передумови людського поступу, добробуту й щастя.

Поезія Т.Шевченка багато черпає свої джерела з фольклору, в якому синтезувались в єдине ціле безпосередні враження життя і символіка народної пісні, бурхлива уява народної міфології і надбання світової культури. В ній крізь людський біль, крізь індивідуальне проступає вселюдське, досвід минувшини мудро перегукується із сьогоденням, із сучасним життям. Таким чином, філософія Т.Шевченка синтезує індивідуальний, народний і вселюдський досвід минулих поколінь і пророкує таким чином майбутнє.

Загальновідомим є внесок *М.В.Гоголя* (1809-1852 рр.) у розвиток української літератури та філософії. Він є творцем неперевершеного за його часу цілісного образу України та її народу. В його працях присутнє художнє окреслення найістотніших рис українського національного характеру, що поєднує “простодушнє” начало з началом героїчним і героїчно-трагедійним. Це відкривало прагнення до розвитку національної самосвідомості в українського читача, любов до України та її народу.

Всією своєю творчістю М. Гоголь проголошує любов до людини, до народу. Божественність Христа для нього полягає в тому, що він любив кожна людину “просто так” і, показавши всім, що це можливо, тим самим змусив повірити йому. Християнство для нього – це любов до людини. Ціною своєї життєвої і творчої драми він відкрив для нашої культури невловимий момент рівноваги соціально-патріотичного служіння і повагу, співчуття, любов до конкретної людини в її неповторному життєвому світі. Виражаючи тенденції, притаманні українській духовній традиції, виявляється і його заклик до самовдосконалення, пізнання духовної сутності людини, орієнтації на вдосконалення розуму, переваги морального над політичним, науковим.

7. Загальні особливості розвитку української філософії у XIX-XX ст.

Значний вплив на розвиток філософії в Україні мала творчість українського вченого зі світовим ім'ям, визнаного фахівця в галузі загального мовознавства, фольклору, етнографії **О.О.Потебні** (1835-1891 рр.). Потебня першим із українських філософів дав глибокий і всебічний аналіз проблеми взаємозв'язку *мови і мислення*. Він показав, що мислення формується за допомогою мови, яка пов'язана не тільки з мисленням, а й з психікою в цілому. Характерною особливістю дослідницької практики Потебні є історичний підхід до дослідження питань співвідношення мови і мислення. Творчо опрацювавши деякі ідеї німецьких вчених В.Гумбольдта і Г.Штейнталя, Потебня став засновником “психологічного напрямку” у вітчизняному мовознавстві. У слові він вбачав індивідуальний творчий акт і вважав кожне вживання слова і кожну його видозміну особливим явищем. Мислитель розглядав мову як діяльність, як живий, безперервний процес творчості народу.

Потебня був не тільки мовознавцем, а й творцем “лінгвістичної поетики”, яка мала величезне філософське значення. Тут він наближався до трактування творчості як мислення художніми образами. Потебня завжди підкреслював високу культуру стародавніх слов'ян, виступав проти теорії запозичення, стверджуючи, що джерелом народної творчості є самобутня культура народу.

Одним із визначних українських філософів був і **П.Д.Юркевич** (1827-1874 рр.). За вічно змінними явищами природи, які сприймаються нашими органами чуття, він як філософ намагався (в дусі платонізму) знайти незмінну ідею об'єкта; в цій ідеї мислення і буття тотожні. Істина відкривається не тільки мисленням, а й “серцем”, оскільки пошук істини пов'язаний з релігійними і моральними прагненнями людини. У цьому процесі сходження до істини знання пов'язане з вірою, яка є більш могутнім фактором, ніж просто емпіричний зміст мислення. Без любові, говорив Юркевич, не можна пізнати Бога; найвища сходинка в процесі сходження до абсолютного, тобто до Бога, є вже містичним спогляданням.

Значний вклад у розвиток філософії України зробили видатні **вчені-природознавці** другої половини XIX-початку XX ст. Основними центрами розвитку прогресивних світоглядних ідей у природознавстві були такі визнані наукові установи, як Київський, Харківський і Новоросійський (Одеський) університети. Низка всесвітньо відомих вчених, таких як М.П. Авенаріус, М.С.Ващенко-Захарченко, Д.О.Граве, Г.Г.Де-Метц, В.П.Єрмаков, Й.Й.Косоногоє, Т.Ф.Осиповський, М.В. Петроградський, С.М.Реформатський, О.М.Сєверцов та ін., сконцентрували світоглядно-філософську увагу на обґрунтуванні положень про об'єктивне, незалежне від свідомості людей існування світу. Вони обґрунтували прогресивні погляди на рух, простір і час як форми існування матерії, пропагували ідею єдності світу, яка передбачала розуміння людини як невіддільної від усієї природи істоти і одночасно – як окрему особистість.

Одна із центральних ідей: **світ** не є продуктом людської свідомості, навпаки, – людина є продукт цього світу. Звідси розуміння необхідності вивчення законів природи як однієї із основних умов покращення життя людини і людства в цілому. Життя людини на Землі постає як найвища цінність. Однак, ціннісне усвідомлення природи людини, її творчої діяльності перебуває у певній залежності від соціальних факторів. Особливо важливим у цьому плані є обґрунтування окремими природодослідниками гуманістичної природи людини і необхідності її емансипації.

Великий внесок у розвиток української філософії другої половини XIX – початку XX ст. зробили М.П.Драгоманов (1841-1895 рр.), І.Я. Франко (1856-1916 рр.) та Леся Українка (1871-1913 рр.).

М.П.Драгоманов розглядав *історичний процес* у всій його різноманітності як результат дії багатьох факторів, різних комбінацій суспільних сил; визнавав велику роль філософії в історичному процесі, підкреслюючи, що без філософії, без глибоких теоретичних узагальнень неможливе не тільки з'ясування основних законів історичного розвитку, а й розумна організація всіх суспільних і державних порядків.

При розгляді соціальних питань Драгоманов користувався порівняльно-історичним методом, який передбачав врахування не тільки фактору часу, а й усіх суспільних умов, за яких відбувається розвиток того або іншого явища.

І.Я.Франко перший в українській (і один з перших у європейській) літературі всебічно розробляє тему праці і трудової моралі. Вже в першому своєму філософському трактаті “Поезія і її становисько в наших кременах” Франко говорить, що духовне ледарство, то злочин проти гуманності. Ставлячи в центр своєї філософії людину, І.Франко формулює головний закон людяності, суть якого в тому, що неробство – зло, а праця – добро. Праця у розумінні Франка – єдине, що здатне творити і вдосконалювати людську душу, вселяти в неї почуття гідності й правди. Однак в таку духовну силу може обернутися лише така праця, в якій живе громадянська свідомість, яка не тільки виправдовує, а й визначає мету й сенс людського покликання на землі.

Але жити лише для праці неможливо, вважає Франко. Крім праці є внутрішнє благо людини, її творче натхнення, її пісня, здатна, бодай на певний час, відривати душу від земного, колючого, брудного і переносити її до надії та віри у завтрашній день. У Франковій творчості постійно виступають дві взаємозалежні сили, які володіють істотою людини і природою суспільства. Це пісня і праця, дух і матерія, книга і хліб.

Одна з основних філософських ідей І.Франка – думка про те, що найбільшою цінністю на землі є не просто людина, а “правдивий живий чоловік”. Така людина – носій духу, а той дух є “вічний революціонер”. Філософія І.Франка замішана на почуттях і розумінні благородності людського духу. “Дух, що тіло рве до бою”, дух любові й справедливості, знання й громадянської самопожертви, віри в щасливу майбутність – це дух істинно франківський, каменярський. Проте Франко зазначає, що, на жаль, людина цілком природно підламує свої “крила духовності”, втрачає потяг до ідеалу, стає жертвою песимізму й збайдужіння.

Франківська філософія породжує досить важливу і актуальну ідею: людина носить вічність у своїй уяві, в ілюзіях і думках, у муках свого сумління,

а тому в сфері духу панує, власне, та найдорожча різнорідність, яка робить людей несхожими, цікавими і цим дає людям основу для їхньої єдності. Філософія Франка – це також заповідь любові до Батьківщини й до людства. В цілому його творчість – це яскраве втілення філософії українського духу початку ХХ ст., основи якої заклали Г.Сковорода і Т.Шевченко.

Оригінальність філософії *Лесі Українки* полягає насамперед в оспівуванні ліризму української душі і драми її реалізації. Грунтуючись на Біблії, філософських ідеях Г.Сковороди і Т.Шевченка, Леся Українка будує філософію синтезу вічних проблем і сучасних запитів. Письменниця закликала українську громадськість позбавитися інертності, малюючи в різючих образах жахливі картини поразки, що є наслідком байдужості до голосу правди.

Отже, як загальний підсумок можемо сказати, що українська філософія є особливим, оригінальним явищем. Її особливість визначається домінантою етико-морального спрямування, з акцентом на антропологічній проблематиці, що з'ясовує питання про людину та її внутрішній світ, який перебуває в органічній єдності з умовами її самореалізації. Це не просто людина, а передусім людина Землі, яка критерієм істини має свою власну діяльність, розглядає своє буття через єдність чуттєвого і раціонального. Тому, українська філософія – це оригінальна система, в основі якої постає філософський дух українського народу як органічна єдність віри, надії і любові у вічному прагненні до втілення їх у свободі.

ТЕМА 7. ОНТОЛОГІЯ ЯК ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО БУТТЯ

1. Філософський зміст категорії буття.

Філософське осмислення оточуючої нас реальності починається із з'ясування того, чим фактично вона є, яка її сутність, як вона змінюється та від чого залежить. Вирішення даного питання виводить нас на таку важливу філософську категорію як буття. Під ним потрібно розуміти реально, об'єктивно існуючу дійсність.

Якщо міфологічне чи повсякденне трактування буття розуміє його як просте існування, “наявність” нескінченної множинності речей та процесів, то філософії властиво шукати у бутті певну міцну основу багатоманітного світу явищ. Очевидно, що поняття буття є доволі широким, оскільки фактично включає весь спектр сутнісного. Під буттям ми розуміємо як узагальнену картину оточуючого світу, так і індивідуальний прояв природи в одиничних предметах та явищах.

Поняття буття по-різному розуміється і трактується різних концепціях і на різних рівнях мислення. В одних під буттям розуміють конкретне, речове, матеріальне буття. В інших під ним розуміють буття духовного або ж ідеального порядку. Навколо поняття буття філософи завжди проводили гострі дискусії, суперечки, і вони тривають досі, оскільки “буття” – найбільш узагальнене поняття у філософії.

Буття охоплює в собі все те, що існувало, існує і буде існувати, тобто об'єктивну і суб'єктивну реальності. Природа, людина, думки, ідеї, суспільство однаково існують. Різні за формами свого існування, вони, насамперед, завдяки своєму існуванню, утворюють цілісне, єдине буття.

Часто буття визначається як нескінченне, існуюче в просторі і в часі, як об'єктивна реальність, природа що існує незалежно від нашої свідомості. Обмеженість даного визначення полягає в тому, що в ньому охоплено лише природне буття, а ідеальні, віртуальні і духовні його форми залишаються поза рамками. Насправді ж буття – більш широке і гранично узагальнене поняття, ніж природне, чи матеріальне, буття.

Наприклад, у Філософському енциклопедичному словнику дають наступне визначення: “Буття – філософська категорія, що означає реальність, існуючу об'єктивно, поза і незалежно від свідомості людини”. Тут буття ототожнюється з поняттям об'єктивної реальності. Насправді ж категорія буття, виступаючи гранично загальною абстракцією, об'єднує за ознакою існування найрізноманітніші явища, предмети і процеси: природні об'єкти, їх властивості, зв'язки і відносини, людські колективи та окремих людей, соціальні інститути, стани людської свідомості і т.д. Вона відображає не тільки предмети, не тільки об'єктивну реальність, а й явища духу, суб'єктивну реальність.

Основними сферами буття є: природа, суспільство і свідомість. Для цих сфер буття спільним є факт їхнього існування. Буття є все те, що існує: це і матеріальні речі, і процеси, і властивості, і зв'язки, і відносини. Навіть результати бурхливої фантазії, казки, міфи існують як духовна реальність. Навіть у матеріалістичних концепціях стверджується, що дух і матерія мають, принаймні, те спільне, що вони існують (Д. Діцген). Але вони, природно, і відрізняються один від одного.

Для того щоб мати більш чітке уявлення про буття, необхідно зіставити поняття “буття” з поняттям “існування” і “реальність”. Серед цих понять найбільш загальним є поняття буття. Антиномією буття виступає поняття небуття. Неіснуюча частина буття є небуттям. Але при цьому зіставленні “існування” буде більш загальним, ніж “буття”, оскільки воно охоплює і небуття. Є поняття “не-існування”, яке іноді застосовується як потенційне буття, а іноді як минуле і майбутнє стану буття. Тут видно, що “буття” в тимчасовому розрізі ширше, ніж “існування”. Є поняття “реальність”, яке охоплює зміст існуючої частини буття. Реальність за своїм змістом поділяється на види, наприклад, реальність фізична (що охоплює фізичне буття), хімічна, біологічна, соціальна, духовна і т. д. Реальність охоплює і групи співіснуючих явищ, що знаходяться, по відношенню до майбутнього, в потенційній реальності або ж в реальній можливості.

2. Історичні етапи формування вчення про буття. Класичні та некласичні підходи.

Починаючи з античних часів, питання про сутність буття та його значення для людини і суспільства було центром філософських систем. Продовжуючи традиції давньогрецької міфології античні філософи поставили питання про те, звідки виникло все реально існуюче. Відповідаючи на нього, вони висунули в якості першопочатку реальну, природну стихію, котра окрім номінального мала і символічне значення, що дало можливість сформувати натурфілософську картину світу, яка єднала в собі певні елементи наукового знання, зокрема результати емпіричних спостережень, логіку, специфічне тлумачення різноманітних фактів дійсності. Питання про першопричину (архе) природи, базуючись на висновках про її суть, свідчили про виділення тогочасними філософами природи у вигляді цілісного об'єкта для споглядання та роздумів та впевненості у можливості її пізнання.

Проте такого роду філософська традиція була порушена у XVIII столітті, коли під впливом скептицизму Д.Юма та трансцендентальної філософії Е. Канта саме поняття буття було витіснено на периферію філософської думки. І у системі І.Фіхте, і тим паче у системі Г.Гегеля цим проблемам відводиться доволі скромне місце. Саме Г.Гегель вважав, що для людської думки не може бути нічого менш значимого за своїм змістом, ніж буття. Виведення поняття буття за межі філософського дискурсу, применшення а відтак і заперечення значення онтології як науки про його сутнісні характеристики стало результатом активного впливу ідей гегелівського ідеалізму, неокантіанства та неопозитивізму кінця XVIII – початку XIX століття.

У класичній філософії важливою онтологічною проблемою була проблема “буття – небуття”, особливо питання трансформації першого у друге. З часом визначилась картина трактування даної проблеми, відповідно до якої буття розглядалось як те, що має форму організації, є суцільним та єдиним, а небуття – виступає як безструктурний хаос.

Емпіричний досвід людства виявив низку онтологічних протилежностей. Перша з них стосується зв'язку постійного та змінного і полягає у трактуванні

питання про наявність незмінної сутності предметів та явищ, котра в історичному їх розвитку зберігається як константа. В історії філософської думки точки зору про наявність такої сутності, складові частини якої народжуються та помирають притримувався Платон та його послідовники в Середньовіччі та Новому часі. Негативно відносились до такого роду думки представники середньовічного номіналізму та логічні позитивісти, котрі вважали, що реальними можуть бути тільки окремо взяті речі.

Другою онтологічною протилежністю є протилежність між родами буття – тілом та духом. Вона породжує появу двоякого трактування буття та призводить до визнання одночасної наявності протилежних реальностей – матеріальної та ідеальної. Такі думки були підкріплені християнством, активним захисником їх зокрема у XIII ст. виступав Тома Аквінський, а у XVII ст. – Рене Декарт.

Матеріалістична концепція буття у своїй крайній формі зуміла заперечити факт існування духовності, яку вважає реакцією на фізичні дії, емоцію – скороченням внутрішніх органів, а саме мислення – змінами у тканині мозку або функцією мовленнєвого апарату,

В XX ст. відчувається тенденція повернення до питань пов'язаних з буттям, що простежується у працях М.Шелера, М.Гартмана, М.Гайдегера та інших. Актуалізація значення онтології була пов'язана з тим, що саме її категорії могли відкрити шлях до розуміння питання про нову парадигму пояснення світу, котра лежить біля основ сучасної європейської цивілізації. Серед вказаних вище філософів доволі оригінальне трактування сутності буття належало М.Гайдеггеру, котрий ставить питання про сутнісні характеристики реальності і зводить їх до поняття часу.

Поруч з М.Гайдеггером доволі цікавим трактуванням процесів буття відрізняється філософська концепція німецького філософа М.Гартмана, котрий формує засади нової онтології, що стала підставою онтологічних висновків філософських шкіл другої половини XX століття. В першу чергу філософ різко виступив проти існуючої до цього часу позиції, що онтологічні питання на відміну від гносеологічних не є актуальними, піддав критиці неокантіанців,

твердячи, що гносеологічні питання не можна вирішити без вирішення питань про буття. Позитивне методологічне значення мала критика “гносеологізму” і визнання первинності буття по відношенню до пізнання.

Окреслюючи засади нової онтології, М.Гартман прагне відобразити багатоманітність реального світу на основі виявлення певних характерних його ознак, котрі зберігаються за будь-яких умов та становлять сутність буття як реальності. Будова реального світу на його думку – це існування низки нашарувань, кожне з яких є вираженням цілісного порядку сутності і має свої закони та принципи. Виділяються такі шари: фізично-матеріальний, органічно-живий, душевний, історико-духовний.

Гартман у своїй новій онтології переконливо доводить єдність світу на основі тісної взаємодії шарів буття, а також формулює основний онтологічний закон світового взаємозв'язку, котрий, на його думку полягає у наступному: а) нижчі шари буття виступають сильнішими, носіями основних його сутностей та не можуть бути зняті більш високими шарами буття; б) хоча вищі шари буття є слабшими, вони виступають самостійними та мають необмежений простір для впливу на нижчі шари.

Гартманівська нова онтологія у середині ХХ століття стала видатним досягненням філософської думки в Західній Європі.

Суперечки філософів стосовно питання про реальність, котрі велись навколо поняття буття, виникають тоді, коли з'являється сумнів, що породжує потребу для роздумів. Саме тоді, коли виникали питання про існування світу “там” і “всюди”, коли констатувалось існування світу “тепер”, філософи ставили питання про минуле та майбутнє, котре неминуче виходило на онтологічну проблематику.

У цих суперечках, розкриваючи сутність буття як реального, філософи завжди виходили з того, що оточуючий нас світ як ціле існує вічно і лише переходить з однієї форми свого існування у іншу, зберігаючи основні свої сутнісні характеристики та властивості. В той же час окремі речі, стани природи, врешті-решт люди за своїм характером та суттю є кінцевими, перехідними. І саме ця суперечність єдності буття як поєднання неперехідного

та перехідного, безконечного та кінцевого і становить зміст буття як філософської категорії.

Зазначимо, що сучасна філософська думка виходить з трактування буття як єдиної системи, основні частини котрої є взаємопов'язаними, одночасно будучи виявом певної цілісності та єдності. Поруч із цим ми помічаємо, що реальний світ виступає як розділений, дискретний і має доволі чітко визначену структуру, в основі котрої виступають своєрідні три шари реальності – буття природи, буття соціального, буття ідеального.

3. Структура буття: форми і рівні. Буття як єдність об'єктивної дійсності та дійсності людини.

При класифікації виділяються чотири відмінні, але взаємозв'язані основні форми буття: по-перше, буття речей, процесів (воно поділяється на буття речей, процесів природи, буття природи як цілого, буття речей і процесів, створених людиною); по-друге, буття людини (поділяється на буття людини у світі речей і суто людське буття); по-третє, буття духовного (ідеального), де розрізняються індивідуалізоване духовне і об'єктивоване (позаіндивідуальне) духовне; по-четверте, буття соціального, яке містить індивідуальне буття (буття окремої людини в суспільстві і в процесі історії) і буття суспільства.

Рівневий підхід до класифікації буття визначає: по-перше, матеріально-предметну реальність; по-друге, об'єктивно-ідеальне буття (цінності культури, принципи і категорії наукового знання, що мають загальне значення, та ін.); по-третє, буття особистості.

1. *Матеріально-предметне буття.* Це світ чуттєво сприйманих об'єктів, які впливають на свідомість, мислення через органи почуттів. Тут буття представлене як світ чуттєвих образів у його конкретно-предметному вираженні. Це світ речей, конкретних ситуацій, світ діяльності щодо створення предметів, перш за все, у трудовій, економічній, побутовій сферах буття. У матеріалістичної філософії – це світ матерії, об'єктивної реальності.

2. *Об'єктивно-духовне буття.* Це духовне життя людини в її соціальності: світ думок, наукових теорій, пізнання, світ духовних цінностей, світ філософії, світ емоцій, переживань, світ відносин та ін., реально існуючих як

загальнолюдська культура, як суспільна свідомість, як менталітет тієї чи іншої нації, суспільства.

3. *Громадсько-історичне буття.* Включає в себе як матеріальні, так і духовні елементи буття. Це реальні відносини в історичному часі: реформи, революції, війни, “переселення” народів, зміна влади і форм держави, поява і зникнення на карті нових країн, міст, цивілізацій і т.д.

4. *Суб'єктивно-особистісне буття.* Воно включає в себе також матеріальний і духовний елементи, але це життєдіяльність вже конкретного індивіда з його неповторним індивідуальним досвідом, конкретними особистісними проявами буття, що відбуваються тільки з даною людиною, і тим вже відрізняються від загальної течії життя.

Можна виділити три види буття – об'єктивний, об'єктивно-суб'єктивний і суб'єктивний. Це три види реальності буття. Об'єктивна реальність охоплює все, що існує в даний момент незалежно від діяльності-свідомості людей. Всесвіт, який ми знаємо, Сонячна система і наша планета Земля, нежива і жива природа, суспільство в цілому і кожна окрема людина як біосоціальна істота, – все це є об'єктивна реальність. Діяльність свідомості в широкому розумінні визначимо як об'єктивно-суб'єктивну реальність. Це свідомо, цілеспрямована діяльність, яка спирається на певні знання, вміння, навички, досвід, знаряддя праці, засоби виробництва і результатом якої є матеріальні і духовні блага, позитивний саморозвиток людей, а також виробництво та інше. І суб'єктивний вид буття пов'язаний з існуванням людини.

Актуальне й потенційне буття. Сучасна наука стверджує, що об'єктивна реальність є лише певною, відомою нам даною тут і тепер, актуальною, діючою частиною буття. Світ весь відразу нам не даний. Існує і така частина буття, яка перетворюється на справжнє. Це потенційна форма дійсності, дійсність в зародковій формі, яка є потенційним буттям.

Реальне і віртуальне буття. Загальновідома і, безсумнівно, існуюча частина буття називається реальним буттям, саме воно і визначається як наявне буття. Але є й частина буття, існування якого являє собою можливість, або ж можливі світи. Таке буття називається віртуальним (лат. *Virtualis* - можливий).

4. Поняття про матерію.

Як ми вже зазначали, існують два відомі нам і принципово відмінні статуси буттєвих процесів: матеріальне (або матеріально-чуттєве) та духовне буття. Матеріальне буття характеризується множинністю, подільністю, просторовістю, наявністю маси, опору матеріалу та силових взаємодій. Духовне буття позапросторове, самоконцентроване, рефлексивне, тобто прозоре для себе самого, ідеальне, цілісне, динамічне.

Вперше поняття матерія (hyle), зустрічається в Платона. Матерія в його розумінні якийсь позбавлений якостей субстрат (матеріал), з якого утворюються тіла різної величини і обрисів; вона без форми, невизначена, пасивна. Надалі матерія, як правило, ототожнювалася з конкретною речовиною або атомами. У міру розвитку науки і філософії поняття матерії поступово втрачає чуттєво-конкретні риси і стає все більш абстрактним. Воно покликане охопити безмежне розмаїття всього реально існуючого і того, що не зводиться до свідомості.

В діалектико-матеріалістичній філософії матерія визначається як об'єктивна реальність, дана нам у відчуттях, що існує незалежно від людської свідомості і відображається нею. Матерія – це єдино існуюча субстанція. Вона вічна і нескінченна, нестворена, знищенна, невичерпна і знаходиться в постійному русі, здатна до самоорганізації та відображення. Вона є – *causa sui*, причина самої себе. Всі ці властивості (субстанційність, невичерпність, незнищенність, рух, вічність) невіддільні від матерії і тому називаються її атрибутами. Невіддільні від матерії так само і її форми – простір і час.

На відміну від матеріалістів ідеалісти заперечують матерію як об'єктивну реальність. Для суб'єктивних ідеалістів (Берклі, Мах) матерія – це “комплекс відчуттів”, для об'єктивних ідеалістів (Платон, Гегель) – це породження духу, “інобуття” ідеї.

За сучасними науковими даними матерія – це складна система. В її структурі можна виділити два великих основних рівні (принцип поділу – наявність життя): неорганічна матерія (нежива природа) і органічна матерія (жива природа).

Неорганічна природа включає наступні структурні рівні:

1. Елементарні частинки – дрібні частки фізичної матерії (фотони, протони, нейтрино тощо), кожна з яких має свою античастинку. В даний час відомо більш як 300 елементарних частинок, в тому числі і так звані “віртуальні частинки”, існуючі в проміжних станах дуже короткий час. Характерна особливість елементарних частинок – здатність до взаємних перетворень.
2. Атом – дрібна частка хімічного елемента, яка зберігає його властивості. Він складається з ядра та електронної оболонки. Ядро атома складається з протонів і нейтронів.
3. Хімічний елемент – сукупність атомів з однаковим зарядом ядра. Відомо 107 хімічних елементів (19 отримані штучно), з яких складаються всі речовини неживої і живої природи.
4. Молекула – найменша частка речовини, що володіє всіма її хімічними властивостями. Складається з атомів, з'єднаних хімічними зв'язками.
5. Планети – найбільш масивні тіла Сонячної системи, що рухаються по еліптичних орбітах навколо Сонця.
6. Планетні системи.
7. Зірки – газові (плазмові) кулі, що світяться та подібні до Сонця: у них закладена велика частина речовини Всесвіту. Утворюються з газо-пилового середовища (головним чином з водню і гелію).
8. Галактики – гігантські до сотень млрд. зірок) зоряні системи, зокрема, наша Галактика (Чумацький шлях), містить більше 100 млрд. зірок.
9. Система галактик.

Органічна природа (біосфера, життя) має такі рівні (види самоорганізації):

1. Доклітинний рівень – дезонуклеїнові кислоти, РНК, білки. Останні – високомолекулярні органічні речовини, побудовані з 20 амінокислот, складають (поряд з нуклеїновими кислотами) основу життєдіяльності всіх організмів.
2. Клітина – елементарна жива система, основа будови і життєдіяльності всіх рослин і тварин.
3. Багатоклітинні організми рослинного і тваринного світу – окремі особини або їх сукупність.
4. Популяція – сукупність особин одного виду, які тривалий час займають певний простір і відтворюють себе протягом великої кількості поколінь.
5. Біоценоз – сукупність рослин, тварин і мікроорганізмів, що населяють дану ділянку суші або водоймища.
6. Біогеоценоз (екосистема) – однорідна ділянка земної поверхні, єдиний

природний комплекс, утворений живими організмами і середовищем їх проживання.

За розмірами матерія ділиться на три рівні:

1. Макросвіт – сукупність об'єктів, розмірність яких співвідносна з масштабом людського досвіду: просторові величини виражаються в міліметрах, сантиметрах, кілометрах, а час – у секундах, хвилинах, годинах, роках.

2. Мікросвіт – світ гранично малих мікрооб'єктів, що безпосередньо не спостерігаються і просторова розмірність яких обчислюється до 10^{-8} - до 16^{-16} см, а час життя від нескінченності до 10^{-24} сек.

3. Мегасвіт – світ величезних космічних масштабів і швидкостей, відстань в якому вимірюється світловими роками (а швидкість світла 3000000 км/с), а час існування космічних об'єктів – мільйонами і мільярдами років.

Рух. Світ знаходиться в постійному русі: у нього немає перерви для спокою. Рух – це спосіб існування суцього. Бути – значить бути в русі, зміні. Немає в світі незмінних речей, властивостей і відносин. Світ складається і розкладається, він ніколи не буває чимось закінченим. Рух суцього є саморух в тому сенсі, що тенденція, імпульс до зміни стану притаманні самій реальності: вона є причина самої себе. Рух абсолютно, незаперечно і загально, проявляється у вигляді конкретних його форм.

Якщо абсолютність руху обумовлена його загальністю, то відносність – конкретною формою його прояву. Форми і види руху різноманітні. Вони відповідають рівням структурної організації суцього. Кожній формі руху притаманний визначений носій – субстанція. Так, елементарні частинки є носіями різноманітних процесів взаємоперетворень, елементи атомного ядра – носіями ядерної форми руху, елементи атома – носіями внутрішньоатомної форми руху, елементи молекул і молекулярних сполук – носіями хімічної форми руху, і т.д. аж до соціальної форми, яка в ряду відомих форм руху є вищою.

Рух будь-якої речі здійснюється тільки у відношенні до деякої іншої речі. Поняття руху окремого тіла – нісенітниця. Для вивчення руху будь-якого

об'єкта потрібно знайти систему відліку – інший об'єкт, по відношенню до якого можна розглядати рух, що нас цікавить.

У нескінченному потоці руху суцього, що ніколи не зупиняться завжди присутні моменти стійкості, що проявляються насамперед у збереженні стану руху, а також у формі рівноваги явищ і відносного спокою. Як би не змінювався предмет, поки він існує, він зберігає свою визначеність. Річка не перестає бути річкою через те, що вона тече: буття річки і полягає в її плинності. Набути абсолютний спокій означає перестати існувати. Все те, що відносно знаходиться в стані спокою неминуче причетне до якого-небудь руху і в кінцевому рахунку – до безконечних форм його прояву у всесвіті. Спокій завжди має тільки видимий і відносний характер.

Простір і час. Усі тіла мають певну протяжність – довжину, ширину, висоту. Вони різним чином розташовані один щодо одного, складають частини тієї чи іншої системи. Простір є форма координації співіснуючих об'єктів, станів матерії. Він полягає в тому, що об'єкти розташовані за межами один одного (поряд, збоку, внизу, вгорі, всередині, ззаду, спереду і т.д.) і знаходяться в певних кількісних відношеннях. Порядок співіснування цих об'єктів та їх станів утворює структуру простору.

Явища характеризуються тривалістю існування, послідовністю етапів розвитку. Процеси відбуваються або одночасно, або один раніше чи пізніше іншого; такі, наприклад, взаємини між днем і ніччю, зимою і весною, літа і осені. Все це значить що тіла існують і рухаються в часі. Час – це форма координації змінюваних об'єктів та їх станів. Він полягає в тому, що кожний стан представляє собою послідовну ланку процесу і знаходиться в визначених кількісних відношеннях з іншими станами. Порядок зміни цих об'єктів і станів утворює структуру часу.

Простір і час – це загальні форми існування, координації об'єктів. Загальність цих форм буття полягає в тому, що вони – форми буття всіх предметів і процесів, які були, є і будуть в нескінченному світі. Не тільки події зовнішнього світу, але й всі почуття, думки відбуваються в просторі і часі. У світі все є протяжним і триває. Простір і час володіють своїми особливостями.

Простір має три виміри: довжину, ширину і висоту, а час лише один напрямок від минулого через теперішнє до майбутнього.

Простір і час існують об'єктивно, їх існування незалежне від свідомості. Їх властивості і закономірності також об'єктивні, і не є породженням завжди суб'єктивної думки людини.

ТЕМА 8. ФІЛОСОФСЬКА ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ.

1. Проблема пізнання у філософії. Співвідношення гносеології та епістемології.

Одним із найбільш важливих розділів філософії є гносеологія (теорія пізнання). У цьому розділі вивчається природа пізнання і його можливості, відношення знання до реальності, виявляються умови достовірності та істинності пізнання.

Термін гносеологія походить від грецьких слів γνῶσις (гнозис) – знання, і λόγος (логос) – вчення. слово, і значить “вчення про пізнання”.

Інколи цей розділ філософії іменують “епістемологія” (давньогрец. “епістема” – знання, наука), але здебільшого епістемологію розглядають або як теорію знання, або як дослідження лише наукового знання.

Гносеологія була більше характерною для часів класичної філософії, оскільки розглядала пізнання з позиції відстороненого спостереження, а епістемологія – це більше явище некласичної філософії.

Для нашої філософської традиції епістемологічні студії були не характерними, проте сьогодні саме епістемологія виходить на перший план в дослідженні проблем знання та пізнання.

Оскільки предметом філософії є загальне в системі відносин “людина – світ”, то гносеологія, як розділ філософії, вивчає загальне, що характеризує пізнавальну діяльність людини. Особливе значення для гносеології має питання “Чи можливо пізнати світ?”.

Основними категоріями і поняттями гносеології в межах філософії є наступні: знання, свідомість, істина, явище, сутність, суб'єкт, об'єкт, чуттєве, раціональне, віра, інтуїція і т. д.

Людство завжди прагнуло до набуття нових знань. Оволодіння таємницями буття є виразом вищих прагнень творчої активності розуму, що становить гордість людства. За тисячоліття свого розвитку воно пройшло тривалий і тернистий шлях пізнання від примітивного і обмеженого до все більш глибокого і всебічного проникнення в сутність навколишнього світу. На

цьому шляху було відкрито незліченну кількість фактів, властивостей і законів природи, суспільного життя і самої людини, одна іншу змінювали наукові картини світу. Розвиток наукового знання відбувався одночасно з розвитком виробництва, з розквітом мистецтв, художньої творчості. Тому, знання утворює складну систему, яка виступає у вигляді соціальної пам'яті, багатства її передаються від покоління до покоління, від народу до народу за допомогою механізму соціальної спадковості, культури.

У зв'язку з цим *теорія пізнання* є загальна теорія, що пояснює саму природу пізнавальної діяльності людини, в якій би галузі науки, мистецтва чи життєвої практики вона не здійснювалася. Теорія пізнання розвивалася разом з філософією протягом всієї її всесвітньої історії.

Перше питання, з яким стикається теорія пізнання, це питання про пізнаваність світу: чи здатна людина дізнатися, яким насправді є навколишній світ? На перший погляд це питання може здатися безглуздим, бо досвід на кожному кроці переконує нас у тому, що оточуючі нас предмети такі, якими ми їх собі уявляємо. Однак той же повсякденний досвід говорить нам, що іноді ми здатні помилятися. Але якщо часом ми помиляємося в своїх уявленнях про речі та явища, то природно виникає питання: а чи можемо ми взагалі бути впевненими у своїх знаннях про світ? Практично всі філософи схилилися до того, що людина здатна отримати істинне знання про світ. Хоча ще представники античного скептицизму заперечували можливість досягнення достовірного знання і вважали, що люди змушені задовольнятися мінливими і суб'єктивними думками. У Новий час Д. Юм та І. Кант розробили вчення, що отримало назву “агностицизм”, згідно з яким людина здатна пізнавати лише свої чуттєві сприйняття, але оскільки неможливо співвіднести світ чуттєвого сприйняття із зовнішнім світом, то ми ніколи не дізнаємося, який світ насправді, тобто світ сам по собі непізнаваний. В ХХ ст. елементи агностицизму чітко проявилися і в поглядах логічних позитивістів, і в концепції К. Поппера, який вважав, що справжнє знання недосяжне і єдине, на що ми здатні, – це виявити і відкинути брехню в своїх уявленнях про світ.

Від вирішення питання про пізнаваність світу значною мірою залежить і розуміння природи людського знання. **Знання** є результат процесу пізнання, виражений в мові в поняттях, твердженнях, теоріях. Але що вони собою представляють в їх відношенні до реальності? Філософи, що визнають пізнаваність світу, витлумачують знання як образ, модель, опис речей і явищ. Звичайно, картина світу, створена людиною, містить спотворення, помилки, вона ніколи не буває повною і завершеною, проте це – відображення, що припускає деяку схожість з відображуванним. В ХХ ст. цю позицію захищали марксизм і науковий реалізм. Агностицизм же знайшов вираження: в теорії символів Г. Гельмгольца, згідно з якою знання є не образ, а символ реальності, що не має з нею ніякої схожості; в конвенціоналізмі А. Пуанкаре, з точки зору якого всі теорії є не більше ніж зручними угодами; в інструменталізмі, що витлумачує знання як інструмент для обчислень і передбачень і т.п.

Головними пізнавальними здібностями людини є відчуття і розум. Однією з найважливіших проблем теорії пізнання стало питання про їх роль в отриманні знання. Різні вирішення цієї проблеми призвели до розколу філософів 17-18 ст. на два конфліктуючих напрямки – емпіризм (сенсуалізм) і раціоналізм. Емпіризм (Дж. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм.) виходить з того очевидного факту, що наше пізнання зовнішнього світу починається з чуттєвого сприйняття: вступаючи в контакт з оточуючими речами і явищами, ми з допомогою органів відчуттів отримуємо відчуття і сприйняття. Потім ми комбінуємо ці сприйняття, класифікуємо, узагальнюємо їх, знаходимо засоби їх вираження – все це робить розум. Але він нічого не може додати до того, що вже містилося в чуттєвому сприйнятті. У розумі немає нічого, чого вже не було б у відчуттях. Правда, розум своєю діяльністю здатний спотворити чуттєвий образ – це джерело похибок і помилок.

У свою чергу, раціоналізм (Р. Декарт, Г.В. Ляйбніц) вказує на ту суттєву обставину, що загальні і необхідні істини, наприклад істини математики, не можуть бути отримані з чуттєвого досвіду, що досвід нас часто обманює, що людина – зовсім не чиста дошка, на якій лише фіксуються зовнішні впливи. Але раз необхідне і загальне знання існує, значить емпіризм помилковий. Проте,

звідки ж, якщо не з досвіду, беруться необхідні та загальні істини? На це питання і сьогодні надзвичайно важко відповісти. Представники раціоналізму були змушені визнати такі істини вродженими (Лейбніц) і апіорними (Кант). Хоча до теперішнього часу виявилася історична обмеженість як емпіризму, так і раціоналізму. Досі філософи, які розглядають проблеми теорії пізнання, тяжіють або до емпіристської традиції, напр. позитивізм, або до раціоналістичної, напр. неокантіанство.

3. Види пізнання.

Теорія пізнання вивчає загальне в пізнавальній діяльності людини незалежно від того, яка сама ця діяльність: повсякденна або професійна, художня чи наукова. Тому некоректно ототожнювати гносеологію тільки з теорією наукового пізнання (епістемологією).

Зазвичай виділяють наступні види пізнання: повсякденне, наукове, художнє, релігійне, містичне, езотеричне та ін. Кожен з них має свою специфіку, але в той же час вони об'єднані загальними гносеологічними категоріями: істини, знання, віри та ін. Кожна з форм незамінна і необхідна для того, щоб людина могла повноцінно пізнавати світ, розуміти його і жити в ньому.

Буденне пізнання супроводжує людину протягом усього її життя. Однак, незважаючи на відносну простоту повсякденного пізнання, існує кілька різних його трактувань. Головне розходження в трактуваннях пов'язано з розумінням того, якою є свідомість новонародженого: або це “чиста дошка” (*Tabula Rasa*), або в ній вже присутні “вроджені ідеї” (трансцендентальна єдність апперцепції). Так І. Кант представляє свідомість людини, як свідомість, яка завжди сприймає світ крізь “призму” вроджених, апіорних форм розуму: простору, часу і причинно-наслідкових зв'язків. За Кантом, своє сприйняття світу ми вбудовуємо в ці категорії, неначе в прокрустове ложе.

Наукове пізнання має специфічні пізнавальні процедури та операції, способи утворення абстракцій, понять, особливий стиль наукового мислення. Все це дозволяє пов'язувати теоретичний і емпіричний рівні пізнання.

Художнє пізнання – вперше було заявлено як форма пізнання в німецькій класичній філософії, і в першу чергу в філософії мистецтва Шеллінга. Мистецтву доступно те, що не доступно науці – людина, її внутрішній світ, почуття, переживання, емоції. Наука здатна описати ці явища в загальному. Але існують конкретні переживання конкретної людини. Художник (у широкому сенсі слова) відрізняється від звичайної людини тим, що він здатний у творі мистецтва висловити сутність цих переживань, ідею самого почуття. Тому твір мистецтва стає зрозумілим і близьким великому числу людей, які долучаються через нього до істини, і в той же час збагачують цю істину своїм особистим досвідом інтерпретації, переживання. Таким чином, художник і суб'єкт сприйняття (читач, слухач, глядач) вступають через твір мистецтва в діалог, в процесі якого всякий раз народжується нова, збагачена особистим та історичним досвідом істина.

Релігійне пізнання. Через віру людина долучається до світу трансцендентного, високого, ідеального, абсолютного, до якого прагне світ “реальний”. Відрізняється тим, що основним способом пізнання є віра, яка, втім, не заперечує можливості розумного осмислення багатьох явищ.

4. Рівні та форми пізнання, їх взаємозв'язок.

За давньою усталеною традицією філософія виділяє два основні джерела знання та пізнавального процесу: відчуття та мислення. Але їх взаємодія у процесі пізнання виявляється досить складною. Зокрема, визнано, що людські відчуття ніколи не бувають “чистим чуттям”, бо їх неодмінно певним чином “завантажують” розум, мислення, міркування, тобто у людини не існує простого біопсихічного відчуття, воно визначено предметно, ціннісно, інтелектуально.

Співвідношення мислення і відчуття розглядають у гносеології через учення про рівні та форми пізнання.

Першим, вихідним рівнем пізнання, поза яким неможливе формування знання, є **чуттєве пізнання** (сьогодні частіше вживається термін “перцептивний досвід”): це фіксація окремих властивостей та ознак речей органами відчуття людини відповідно до їх внутрішніх можливостей.

Чуттєвий рівень пізнання ще не творить знання (тому, наприклад,

побачити річ – ще не значить її пізнати або зрозуміти), але дає пізнанню такий його компонент, поза яким пізнання неможливе. Навіть у занадто раціоналізованих концепціях гносеології чуттєвий рівень розглядають принаймні як імпульс до пізнання. Чуттєве пізнання здійснюється у таких формах: - *відчуття* фіксують окремі властивості речей (холодне, світле, гладке та ін.); - *сприйняття* постають поєднанням відчуттів та створенням певного образу або певної проекції речей; - *уявлення* є відтворенням образу без безпосереднього контакту з річчю.

Слід наголосити, що вже на рівні відчуття у діяльність чуття втручаються розумові операції, бо з'єднувати елементи відчуття у сприйнятті можна по-різному. Основне ж полягає у тому, що чуттєве пізнання не може задовольнити людину, бо воно має цілу низку очевидних недоліків: відчуття мають свої межі, тобто далеко не все ми можемо бачити, відчувати й т.ін.; відчуття мінливі, нестійкі, відносні; самі відчуття не дають нам надійного критерію для розмежування суттєвого та несуттєвого.

Названі недоліки надолужуються подальшим рівнем пізнання: **раціонально-логічним** (або абстрактним) мисленням. Форми абстрактного мислення досить чітко виражають його особливості: - *поняття* – це слова (терміни), що фіксують суттєві характеристики предметів; - *судження* – це речення, які зв'язують між собою поняття; - *умовиводи* – сукупність речень (суджень), пов'язаних між собою законами логічного виведення. Згадаємо, що є два основні типи умовиводів: індуктивний (рух думки від часткового до загального) та дедуктивний (рух думки від загального до часткового).

Зауважимо, перш за все, що при переході до абстрактного мислення (раціонального пізнання) відбувається зміна об'єкту пізнання: якщо чуттєве пізнання фіксує окремі ознаки та властивості предметів, то абстрактне мислення постає спрямованим на виявлення та дослідження зв'язків, функцій та відношень між речами (або всередині окремих речей). Завдяки тому, що абстрактне мислення відділяє певні прояви речей від самих речей і розглядає їх окремо, завдяки тому, що на перший план виходить дослідження зв'язків, функцій та відношень, абстрактне мислення фіксує суттєві (стійкі, сталі)

характеристики та ознаки цілих класів предметів.

Тому абстрактне мислення виходить за межі як окремих предметів, так і певних органів чуття. Воно, рухаючись з усвідомленням власних актів, є стабільним, упорядкованим, а отже, таким, що здатне відділяти суттєве від несуттєвого. Але водночас воно також має певні недоліки. В основі їх лежить те, що надає абстрактному мисленню переваги: дистанціювання від наявної реальності. Через це, положення абстрактного мислення не можуть бути безпосередньо застосовані до реальних речей, подій, явищ. Коли ми, наприклад, кажемо “стіл”, “дерево”, то вказуємо не на якісь конкретні столи або дерева, а на “столи” та “дерева” як такі; тобто ці поняття фіксують дещо суттєве, притаманне будь-яким столам та деревам (зокрема й таким, яких ми ще ніколи не бачили). Тут і виникає проблема застосування понять, теорій; наприклад, одна річ вивчити теорію медицини, а інша – лікувати реальних хворих.

Отже, розгляд перших двох рівнів пізнання засвідчує: кожен із них є необхідним, але недостатнім для пізнання в цілому, кожен має переваги, але й недоліки.

Постає досить очевидне завдання: поєднати їх, тобто поєднати поняття і теорії з наочно даним, із тим, що надано нам у відчуттях. Звідси – подальший рівень пізнання – синтезувальний, на якому умовиводи, поняття та концепції абстрактного мислення втілюються у реальність і набувають не лише інтелектуального, а й реального вигляду. Особливості третього рівня пізнання виразно проявляються у його формах: *досвід* – особисте свідоме виявлення умов та обставин як співпадіння, так і неспівпадіння розумового конструювання з реальним ходом речей і процесів; *експеримент* – дослідження певних, спеціально виділених властивостей, параметрів та характеристик речей у спеціально організованих умовах з обґрунтованим дозуванням дій чинників, факторів і т. ін.; *практика* – свідомо фіксований досвід застосування теорій, учень, концепцій у реальному історичному житті певних соціальних груп, суспільств, цивілізацій і т. ін.

У філософських дослідженнях не завжди виділяють названий третій рівень пізнання, хоча ніхто не заперечує і не зможе заперечити значення

експерименту, досвіду та практики у здійсненні синтезу знань, у підвищенні рівня їх надійності та у виведенні пізнання і діяльності людини на нові обрії. Більше того, саме звернення до синтезувального рівня пізнання дозволяє зрозуміти його процесуальність: в процесі дослідів, експериментів, практики ми не лише приводимо у відповідність між собою чуттєві враження та розумові конструкції, а й отримуємо нові чуттєві враження, здобуваємо нові відчуття; від них ми за вже розглянутою схемою переходимо до нових понять та узагальнень, а, відтак – знову до синтезів і т. ін.

Отже, пізнання розвивається від відчуттів, через абстрактне мислення до їх синтезу, у процесі якого людина знову отримує чуттєві враження, переходить до нових міркувань і т. ін.. тобто процес пізнання розвивається спіралеподібно, він еволюціонує, нарощується, маючи певну внутрішню динаміку.

Багаторівневий характер пізнання дуже часто набуває спрощеного, однобічного тлумачення. Так, за надмірного акцентування ролі відчуттів формується позиція сенсуалізму. Надмірне акцентування на ролі абстрактного мислення приводить раціоналізму.

Нарешті, перебільшення ролі досвіду може привести до позиції емпіризму (виправдане лише те знання, яке ґрунтується на наявному в нашому досвіді), а ролі практики — до прагматизму (слід вважати виправданим лише таке знання, яке є корисне). Але кожен із зазначених аспектів пізнання виправдовує себе тільки тоді, коли він входить у цілісний пізнавальний процес, виконуючи свої особливі функції.

Отже, багаторівневність пізнання дозволяє побачити, як у його процесі задіяні сутнісні сили людини та її різні інтелектуальні здібності, побачити знання як складне утворення, що передбачає і пряме відношення до дійсності, і інтелектуальне конструювання, і підведення своїх змістових складових під смислову цілісність.

5. Істина та її критерії. Теорії істини. Істина і правда.

Більшість проблем філософської теорії пізнання так чи інакше концентруються навколо проблеми істини, конкретизують і доповнюють її.

Істина є найважливішим світоглядним поняттям, перебуваючи в одному ряду з поняттями Добро, Краса, справедливість, сенс життя.

Проблема істини досить складна. Згадаймо атомістичну концепцію Демокріта: “Усі тіла складаються з атомів, атоми неподільні”. Вона була безперечною протягом майже двох з половиною тисячоліть. Тепер вона постає не як істина, а як неповне знання. Але, швидше за все, такою ж помилкою є значна частина існуючих нині наукових теорій, які можуть бути спростовані з плином часу. В силу подібних колізій в історії філософії склалися кілька розумінь, способів тлумачення істини.

1. **Онтологічна теорія.** “Істина – це те, що є”. Тут важливою є сама наявність речі. До якогось часу істина може бути прихована, невідома людині, але в певний момент часу вона відкривається (алетейя – відкритість) людині, і вона запам'ятовує її в словах, у визначеннях, у творах мистецтва. Таким чином, відкрита одній людині істина стає надбанням усіх. Однак подібна позиція не критична до випадків різного сприйняття і розуміння одних і тих же речей. Тому склалося інше розуміння істини.

2. **Гносеологічна теорія.** “Істина – це відповідність знань дійсності”. Це класична гносеологічна концепція. Однак і в цьому випадку виникає багато проблем, розбіжностей, оскільки часто здійснюється спроба порівняння незрівнянного: ідеального з реальним – матеріальним. Тим більше, що багато складних явищ, таких як “любов”, “свобода” та ін. – взагалі важко перевірити на відповідність дійсності. Тому, на деякий час проблему спростили і перейшли до іншого розуміння істини.

3. **Позитивістська теорія.** “Істина – це досвідна підтвердженість”. У позитивізмі розгляду піддавалося тільки те, що реально могло бути перевірено на практиці, все інше було визнано “метафізикою”, що виходить за межі інтересів “справжньої (позитивістської) філософії”. Зрозуміло, що подібна позиція залишає поза полем уваги найважливіші для людини процеси, явища, сутності (наприклад, як перевірити стан щастя?).

4. **Прагматична теорія.** “Істина – це корисність знання, його ефективність”. За цими критеріями як істинне визнавалося те, що в даний

момент часу дає ефект, приносить свого роду “прибуток”. Однією з головних сфер застосування такого підходу стала політика.

5. Конвенціональна теорія. (основоположник – Ж. А Пуанкаре). “Істина – це угода”. За цим визначенням, у разі виникнення розбіжностей, потрібно просто домовитися між собою, що вважати істиною. Зрозуміло, що подібна позиція може бути застосовна лише в досить вузьких сферах діяльності, і лише на певний час.

Швидше за все поняття істини об'єднує в собі всі ці підходи: це і те що є насправді, і відповідність наших знань тому, що є насправді, але в той же час це і певна угода, договір про прийняття даної істини. Істина одночасно: суб'єктивна і об'єктивна, абстрактна і конкретна, відносна і абсолютна.

У зв'язку з поняттям істини виділяють **заблудження** – ненавмисне спотворення знання, тимчасовий стан знання в пошуку істини, а також **брехню** – навмисне спотворення вірного.

У пізнавальній діяльності людей велике значення має віра, впевненість, переконання. У процесі пізнання суб'єкт не віддаляється від світу, а стає до нього ближче, об'єднується з ним. Тому пізнавальні відносини – це не відносини безособовості та байдужості, а відносини зацікавленості. Тому в самому пізнавальному процесі присутні моменти вольового вибору переконання і віри.

По суті справи віра – відправна точка всякого пізнання і його мета . Вона допомагає подолати розрив між знанням і незнанням. У процесі пізнання людина завжди стає перед вибором – між більш переконливим і менш переконливим поясненням. Тому необхідна віра в свої можливості – для мобілізації духовних сил при нестачі інформації або відсутності точних доказів. І якщо предметом переконання є логічно обґрунтоване і досвідно підтверджене знання, то віра має в якості предмета гіпотетичні положення.

Сучасні дослідження наукового пізнання доводять, що і в науці позиція дослідника, його уподобання, світоглядні принципи і навіть темперамент можуть суттєво впливати на результати його пізнавальних дій. У зв'язку з цим поряд із поняттям істини в оцінці пізнання використовується ще й поняття

правди. За загальним визначенням, *правда* – це істина, поєднана з життєвою позицією людини, пошуком, досвідом, здобутками та втратами. Якщо істина як ідеал науки передбачає відсторонене, об'єктивне окреслення того, що є, і таким, яким воно є, то правда синтетична, завжди чиясь, а не абстрактна. Правду не можна вилучити з реалій життя, з усієї гами людських почуттів, прагнень, страждань та сподівань. Тому мистецьке пізнання, як і творчість узагалі, ми оцінюємо не за допомогою поняття істини, а через правду, бо дійсність тут постає в окресленнях людського ставлення до неї.

Отже, правда характеризує знання і пізнання як людську, цілісну, особистісну позицію щодо світу і буття. Через це правдивість характеризує щирість відношення до знань, відомостей, інформації.

ТЕМА 9. ЛЮДИНА ТА ЇЇ БУТТЯ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ.

Заняття 1.

1. Буття людини як фундаментальна проблема філософії.

У ХХ столітті світ остаточно втрачає якість монолітності, стає мозаїчним, людині все важче пов'язати себе з певною, стійкою системою зовнішніх обставин. Основоположник філософської антропології Макс Шелер (1874-1928 рр.) писав, що наша епоха виявилася за велику історію свого розвитку першою, коли людина стала цілком і повністю “проблематичною”, коли вона більше не знає, хто вона така, одночасно також знає, що не знає цього.

Людина стає проблемою для самої себе, коли задає собі питання про сенс власного існування, межі свого буття, про відмінність від собі подібних, від усіх живих істот. Лише аналізуючи основи власного життя, людина дійсно стає людиною. Сократівське “пізнай самого себе” – це не заклик до вирішення якогось, нехай і непростого завдання, що має відповідь, а установка на постійне задавання цього питання, на утримування його в обрії всього свого життя.

Проблема людини не є суто теоретичною проблемою, для роздумів над якою викроюється час на дозвіллі; це практична, життєва проблема. Опиняючись у критичній ситуації, людина щоразу “вибирає” себе, вирішує питання про сенс свого існування. Як тільки вона перестає роздумувати про це, то перестає бути людиною, перетворюється на річ, застигає в певних межах, зростається з певною соціальною роллю, навіки витісняється зі світу вільного вибору. Таким чином, проблема людини як практична проблема завжди стояла і стоятиме перед кожним з нас: в певні моменти життя людина проблематизує своє існування, визначає сенс свого життя, обирає напрямок життєвого шляху.

Однак, хоча вибирає завжди сама людина, існує своєрідна “майстерність” проблематизації людиною свого власного існування – філософія. Саме філософія організовує “простір вибору” людиною самої себе, вона наче пропонує напрацьовані філософською думкою протягом століть різні системи ціннісних координат людяності.

Філософія залишає остаточний вибір “образу людяності” за самою людиною. Тому вона не може диктувати людині, якою вона має бути. Філософія не може бути зведена і до науки про суще – до простої констатації того, якою людина є “насправді”. Філософія як роздуми людини про себе є формою теоретичного знання про можливе. Щоправда, філософи часто піддавалися спокусі дати остаточну відповідь на вічні філософські питання, починали говорити не з позицій можливого, але з позицій належного і сущого. У цьому випадку філософія з техніки вільного вибору перетворювалася на форму особистого смисложиттєвого вибору філософа . Філософ як носій теоретичного “чистого” розуму і філософ як носій “практичного” розуму зливалися в одне.

М. Шелер висунув п'ять “ідеальних типів” філософського самосприйняття людини, які і складають “простір вибору” себе, наданий всією історією філософії окремій людині. Шелер не пов'язує їх просто з етапами філософської думки. Всі вони мають право на існування і в наш час, всі вони знаходять відгук у душі людини і сьогодні.

Перша “ідея людини”, на думку Шеллера, це ідея яка є сутності існування людини бачить релігійну віру (юдео-християнський тип). Справжня історія людської душі з цієї точки зору – це її божественне походження, гріхопадіння і майбутній порятунок. Християнство з його вченням про богосинівство приписує людині “метакозмичне” значення, піднімаючи її над природою. Але міцна божественна основа людського буття вступає в протиріччя із земною формою людського існування. Звідси – відчуття надлому, страх первородного гріха, обтяженість людини природним, страх перед усім земним.

Другий ідеальний тип – тип гомо сапієнс, людини як носія розуму. Логос, свідомість, дух підносять людину над всім сущим вже у греків періоду класики. Людина несе в собі божественний активний початок, якого немає в природі. Це начало в людині споріднене до Божественного Логосу, воно не змінюється залежно від обставин, епохи. Ці вчення, на думку Шелера, могли бути як теїстичними (що розглядають Бога поза межами світу) , так і пантеїстичними, що, розчиняють Бога у світі. Арістотель, Платон, середньовічні філософи, Кант,

Гегель, філософія Просвітництва – ось віхи руху цієї ідеї людини. Сплітаючись з першим, християнсько-юдейським образом людини, ця ідея настільки опановує масовою свідомістю, що стає сама собою зрозумілою, людина до себе починає ставитися тільки як до рупора розуму, тотожного моральності і красі.

Третя “ідея людини” – це уявлення про людину як про homo Faber – “людину творчу”, що розвивається у рамках натуралізму, позитивізму, прагматизму. Здатність до мислення не особливо характерна для людини, вважають прихильники цього вчення про людину. Між людиною і твариною існують тільки кількісні відмінності. Дух – це пасивний “наслідок”, що супроводжує бажання людини, її інстинктивні потяги. Розум виконує лише технічну, пристосувальницьку функцію. Істина і брехня, добро і зло, краса і потворне – це знаки користі чи шкоди речі, події для людини; ніякого особливого змісту вони в собі не несуть. Людина – це істота, що користується знаками, що використовує знаряддя, це “істота”, що володіє таким технічним, підсобним засобом, як інтелект. Ця “ідея людини” об’єднує повністю або частково різні філософські школи: сенсуалізм Демокріта і Епікура, позитивізм Ф. Бекона, Д. Юма, Дж. Ст. Мілля, О. Конта, Г. Спенсера, еволюційні вчення Ч. Дарвіна і Ж. Б. Ламарка. На цю ідею спираються “великі психологи” Т. Гоббс, Н. Маккіавеллі, Л. Фейєрбах, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, З. Фрейд, К. Маркс. У людині немає прагнення до самовдосконалення; все, що здається таким, – це лише втеча від задоволення потягу. Існує три основних системи потягів, яким відповідають три типи людини. В основі першої системи лежить потяг до продовження роду, в основі другої – потяг до влади, третя ставить питання про потяг до їжі. Першу систему потягів поставив у центр своєї концепції З. Фрейд, другу – Н. Маккіавеллі і Ф. Ніцше; третя система потягів стала вихідним пунктом концепції К. Маркса .

Четверта “ідея людини” знаходиться в опозиції до всіх попередніх, оскільки її представники говорять і про прогресуючу гомо сапієнс, гомо фабер, і про деградуючу людину, яка все-таки прагне знайти порятунок в “Адамі” християнства, і про людину, як істоту, як повна пристрастей, але прагне до

духовності. Четверта ідея людини передбачає неминучу деградацію людини і вбачає в ній її сутність. Прихильники цієї “ідеї людини” (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, Т. Лессінг, Ф. Тьонніс, О. Шпенглер, Е. Гартман, частково А. Бергсон і деякі психоаналітики) різко розділяють культуру, розум, світ знаків (сурогати життя) і саме життя, почуття, потяги. Людина деградує від “природного” життя, якому відповідають символ, традиція, політеїзм, магія, – до “розумної” організації життя, якій відповідають позитивна наука, монотеїзм, держава, право. Природне замінюється штучним, організм – бездушним механізмом.

П'ятий “ідеальний тип” людини Шеллер складно назвав “постуляторним атеїзмом серйозності і відповідальності”. Це погляд на людину як на вільну, моральну істоту – “особистість”. Така істота може виникнути тільки як незапланована заздалегідь, тобто випадково, без допомоги всемогутньої істоти – Бога. Саме абсурдність, “мовчання” світу є передумовою людської свободи; світ не повинен бути споріднений з людиною. Свобода людини не повинна ні на що спиратися – ні на колективну єдність, ні на Бога, ні на прогрес. Шеллер називає прихильником цієї позиції М. Гартмана (1882 – 1950 рр.), засновника критичної онтології. Повною мірою ці ідеї можна віднести і до філософії екзистенціалізму.

У п'яти ідеальних типах людини, виділених М. Шеллером, втілено прагнення вловити субстанцію людяності, яка розуміється або як сукупність природних якостей, або як розум, або як зв'язок з божественною першопричиною. Людина включена або в прогресивну лінію розвитку, або – в регресивну. Зіткнення у свідомості людини ХХ століття різних “ідей людини” призвело до актуалізації проблеми людини як теоретичної та практичної проблеми.

2. Проблема походження людини.

Таємниця походження свідомості є таємницею походження людини, яка до кінця не розгадана. Єдності в розумінні цього питання немає, звідси безліч різних теорій антропогенезу.

Представники концепції *абіогенезу* наполягають на спонтанному виникненні життя з неживої природи внаслідок різних причин – теплового стресу, сильного геомагнітного випромінювання і т.д.

Прихильники концепції *панспермії* вважають, що життя зародилося не на Землі, а привнесене з Космосу – чи то випадково, чи то після відвідин землі інопланетянами.

Продовжує існувати і навіть успішно розвиватися і *креаціоністська* концепція походження людини в акті божественного творення.

Матеріалістична теорія походження людини – *еволюційна*. Тут теж є розбіжності і поділ:

1) трудова теорія (Ч. Дарвін) – найважливішою умовою виникнення людини в ході еволюції є спільна трудова діяльність, опосередкована мовою;

2) людина – результат “генетичної помилки”, збою еволюційної програми розвитку природи;

3) людина виникла в результаті біфуркації, потужного якісного стрибка в природі, в ході якого з'явилася свідомість і абсолютно новий вид тварини – *homo sapiens*.

Згідно з трудовою теорією, зміна кліматичних умов на планеті (різке похолодання) призвело до необхідності пристосування теплолюбних і травоїдних приматів до нових умов існування. Відбувся перехід на м'ясну їжу, що потребувало виготовлення і використання знарядь праці. Колективний характер полювання привів до виникнення системи мовних знаків (спочатку у вигляді жестів і звуків, а потім – до мови). З приматами стали відбуватися і морфологічні зміни: вони випростались, що дозволило звільнити передні кінцівки для більш активних дій з предметами; змінилася будова кисті; об'єм мозку збільшився. Саме трудова діяльність приводить до якісної зміни приматів. Активно діюча рука вчила голову думати, і прогресуюча трудова діяльність людей вела до вдосконалення їх свідомості. При цьому для формування свідомості важливі два моменти, характерні для створення знарядь праці: в кінці процесу праці виходить результат, який вже на початку цього процесу був в уяві (в голові) людини, тобто ідеально; регулярне використання

знарядь праці і їх систематичне виготовлення припускає акумуляцію (збереження) досвіду, способів їх виготовлення, роботи з ними, і відповідно, передачі цього досвіду від покоління до покоління. Праця, мова, колективна діяльність приводить до виникнення свідомості і людини, вважають представники еволюційної теорії.

3. Суттєві характеристики людини. Єдність біологічного, соціального та духовного.

Людина – представник *Homo sapiens*, генетично пов'язана з іншими формами живого, наділена розумом, рефлексією, мовою, здатністю створювати знаряддя праці. Людина – це жива система, що є єдністю трьох складових: біологічного (анатомо-фізіологічні задатки, тип нервової системи, статеві та вікові особливості тощо); психічного (почуття, уява, пам'ять, мислення, воля, характер і т.д.); соціального (світогляд, ціннісні установки, знання та вміння і т.д.).

Вона істота цілісна – поєднує в собі фізичне, психічне та духовне начало; універсальна – здатна до будь-якого виду діяльності; унікальна – відкрита світу, неповторна, вільна, творча, що прагне до самовдосконалення. Якщо щодо двох останніх характеристик сумнівів у вчених не виникає, то щодо цілісності велися і ведуться запеклі суперечки.

Індивідуальна людина – частина живої природи, вона неповторна в силу своїх біологічних особливостей (генетичного коду, ваги, зросту, темпераменту і т.д.). Проте стати людиною вона може тільки в суспільстві: будучи відірваною від суспільства, наприклад, в дитячому віці, людська істота розвивається як біологічна особина, безповоротно втрачає здатність стати повноцінною людиною (оволодіти мовою, навичками спілкування, навчитися праці, інтелектуальна діяльність теж для неї недоступна). Безсумнівно, людина за своєю природою і біологічна, і соціальна істота. Але яке співвідношення цих двох начал, чи є одне з них визначальним – це предмет наукових дискусій. Існує два основних підходи у вирішенні цієї проблеми: біологічний і соціологічний. Кожен з яких, абсолютизує якусь одну (біологічну чи соціальну) природу людини.

Прихильники біологізаторських концепцій прагнуть пояснити сутність людини, виходячи тільки з її біологічного начала, і цілком ігнорують вплив суспільства або власний вибір особистості. Так, Т. Мальтус (XVIII ст.) запропонував розглядати суспільне життя як арену боротьби окремих людей за своє існування, де перемагають найсильніші, а слабкі приречені на загибель (за аналогією з тваринним світом). Соціал-дарвінізм на рубежі XIX -XX ст. продовжує цю ідею, озброївшись вченням Ч. Дарвіна про природний добір і еволюцію. Соціобіологія у XX ст. робить акцент на генетичній спадковості. Поведінка людини так само, як і тварини, генетично визначена і ніхто не може подолати вплив своєї спадковості, якою б вона не була – поганою або хорошою (суспільство тут теж не помічник). Расистські концепції, заявляють про перевагу одних людей над іншими за ознакою приналежності до “вищих” або “нижчих” рас, що яскраво проявилось у фашистській ідеології що закликала до “расової чистоти” і “расової гігієни”. Більшою мірою ці ідеї спиралися на євгеніку – вчення про те, якими засобами і яким чином можна досягати “вищої якості спадковості людини”. Фрейдизм з його розумінням культури як сублимації сексуальних потягів теж відноситься до біологізаторського напрямку.

Соціологізаторські концепції, навпаки, абсолютизують вплив суспільства на формування людини. Яке соціальне середовище, що оточує людину, така і вона сама. У ній, як у дзеркалі, відображаються пороки суспільства або його чесноти. Злою людину робить недосконалість суспільних відносин і неправильне виховання. Слід створити людині ідеальні умови і вона буде досконалою. Така установка всього соціального утопізму, починаючи з епохи Просвітництва, закінчуючи К.Марксом, і його втіленням в дійсність – соціалізмом. Проте, насправді виявилось все складніше. Людина – це не чиста дошка, на якій суспільство пише свої нотатки (які захоче). Слід враховувати не тільки генетичні особливості даного індивіда, а й свідомий вільний вибір цінностей та напрями життєвого руху, часто абсолютно незрозумілі (і протилежні) навколишньому соціальному середовищу.

В межах соціального проявляються і інші надзвичайно важливі сторони

людського ества, зокрема – людська особистість (персональність) та прилучення людини до трансцендентного. Людська *персональність* – це індивідуалізована людська цілісність, що проявляє себе через здатність людини бути самодіяльною, продукувати свою життєву активність виключно із свого внутрішнього духовного центру.

Таким чином, у формуванні людської особистості відіграють велику роль і біологічні задатки, і соціальне виховання і власний вибір (Я). Жоден з цих трьох факторів сучасна наука не називає як визначальний. Все важливо і необхідно. Людина – це цілісна система, відкрита світові і можливостям.

4. Індивід, особа, особистість, індивідуальність.

Поняття “індивід”, “індивідуальність”, “особистість” нерідко вживаються як синоніми для опису людини. Однак у них є важливі відмінності. Ці поняття характеризують людину з різних сторін. **Індивід** – це характеристика людини, як окремого представника біологічного роду людей. **Індивідуальність** – характеристика людини як носія неповторних, своєрідних, тільки йому властивих якостей, які дозволяють відрізнити її від інших представників людського роду. Індивідуальність включає в себе як успадковані так і набуті властивості. **Особистість** визначається як носій соціальних якостей. Людина стає особистістю в процесі засвоєння соціального та культурного досвіду даного суспільства (такий процес в соціології називається соціалізацією). Тільки людину з сформованим світоглядом, ціннісними установками і моральними принципами можна назвати особистістю. Особистість – це підсумок взаємодії людини і суспільства.

Особистість неоднорідна, що дозволяє говорити про її структуру: 1) фізична особа або фізичне “Я” – це тілесна організація людини, яка вимагає турботи, захисту, тренування і самодисципліни; існування фізичного “Я” багато в чому визначається духовною стороною життя людини. 2) соціальна особистість – це сукупність соціальних ролей людини, які вона грає в різних соціальних групах. Всі форми самоствердження у професії, громадській діяльності, сім'ї, дружбі коханні і т. д. формують соціальну структуру особистості. 3) духовна особистість. Цінності та ідеали – становлять той

невидимий стрижень, ядро особистості, на якому вона тримається, і навколо якого вибудовується. Саме духовна основа надає силу людині і дозволяє вижити в найважчих умовах, і навпаки, втрата її веде до саморуйнування особистості, втрати сенсу життя.

Всі ці сторони особистості утворюють єдину систему, кожен з елементів якої може на різних етапах життя людини набувати визначальну роль. Відомі періоди посиленої турботи про своє тіло і його функції, етапи розширення та збагачення соціальних зв'язків, піки потужної духовної та інтелектуальної активності. Це риса, що виходить на перший план, і визначає сутність особистості на даному етапі її розвитку.

Виділяють кілька великих соціальних типів особистості, які простежуються на всьому історичному шляху розвитку людства.

Перший тип – **“діячі”** – мисливці і рибалки, воїни і ремісники, землероби і робітники, інженери і геологи, керівники та ватажки. Для таких особистостей головне – активна дія, зміна світу й інших людей, включаючи самого себе.

Другий тип – **“мислителі”**. Це люди, які, за словами Піфагора, приходять у світ не для того, щоб змагатися і торгувати, а дивитися і міркувати. Роздум вимагає самотності і певної дистанційованості від суспільства і подій, що відбуваються. Образ мудреця, мислителя завжди користувався великим авторитетом. Недарма багато мудреців і пророків: Будда, Заратустра, Мойсей і Піфагор, Соломон і Лао- Цзи, Конфуцій, Христос і Мухаммед вважалися або посланцями богів, або обожнювалися самі. Вони в історії людства виступають в якості “ідеалів”, на які рівняються наступні покоління.

Третій тип – **люди почуття і емоцій**, які гостро відчують, як “тріщина світу” (Г. Гейне) проходить через їхні серця. Це діячі літератури і мистецтва, чий геніальні прозріння часто випереджають найсміливіші наукові прогнози і прорікання мудреців. Міць інтуїції великих поетів і художників межує з дивом. Доля їх як правило трагічна.

Четвертий тип – **гуманісти і подвижники**, які бачать своє призначення в любові до людей і всього живого, в активній допомозі людям. Вони дуже тонко відчують чужий біль і зробили справою свого життя милосердя. “Поспішайте

робити добро” – їх життєвий принцип. А. Швейцер, Ф. П. Гааз, Мати Тереза, тисячі їхніх послідовників і в історії, і в нашій дійсності – живі приклади служіння людям, незалежно від їх раси, нації, віку, статі, стану, віросповідання та інших ознак. Євангельська заповідь: “Люби ближнього твого, як самого себе” знаходить в їх діяльності безпосереднє втілення.

Заняття 2.

1. Вихідні ознаки, структура та функції свідомості. Предметність та ідеальність свідомості.

Свідомість – це вища форма психічної активності людини, що являє собою сукупність розумових, чуттєвих, емоційних і вольових процесів, що дозволяють людині не тільки пізнавати світ, а й перетворювати його відповідно до своїх суб'єктивних життєвих цілей.

Свідомість є сутнісною ознакою людини, що відрізняє її від всіх інших живих істот. Це очевидно для більшості людей на рівні здорового глузду. Відповісти на питання що таке свідомість, дати її визначення – не так просто, проте необхідно, оскільки категорія свідомості є базовою для всіх гуманітарних і соціальних наук. Антропологія, психологія, юриспруденція, кібернетика та інші галузі знання використовують у своїх теоретичних побудовах і в практиці (зокрема психіатрія) поняття свідомості, не займаючись спеціально з'ясуванням того, в чому полягає її сутність. Вони просто запозичують вже існуючі і діючі визначення та критерії свідомості, віддаючи дослідження його природи філософії.

З часів античності проблема свідомості стає центральною в філософії. Протягом історії філософії було запропоновано багато концепцій свідомості, проте чи справді з'ясовано її сутність залишається питанням відкритим.. Особливість всіх метафізичних сутностей (а свідомість входить до їх числа) полягає в тому, що стосовно них неможливим є їх остаточне окреслення. Кожна історична епоха ставить і вирішує метафізичні проблеми виходячи з того, що виступає як її конституюючим началом. Наприклад, у середньовічній філософії всі проблеми ставилися і вирішувалися в перспективі принципу теоцентризму, який стверджує, що джерелом всякого буття, в тому числі і буття свідомості,

виступає Бог. У Новий час перемиг принцип раціоналізму, що абсолютизує можливості людського розуму в пізнанні і перетворенні світу. У цьому зв'язку центральною темою досліджень стає структура свідомості, її критерії та межі. В даний час інтерес до проблеми свідомості пояснюється, в тому числі, необхідністю досліджень в галузі штучного інтелекту. Сьогодні свідомість не зводиться тільки до отримання знань про навколишній світ з метою пристосування до нього. Вона безпосередньо пов'язана з функціонуванням високорозвиненого мозку людини. На розвиток і функціонування свідомості виявляє вплив соціальне і культурне оточення. Свідомість є історичною, тобто розвивається в часі та має індивідуальні та надіндивідуальні втілення.

Свідомість – це здатність пізнавати не тільки істину, але і розрізняти добро і зло, справедливість і несправедливість, прекрасне і потворне. Саме тому людині з розвиненою свідомістю важко жити в світі, бо вона усвідомлює, з одного боку, невлаштованість цього світу, його малу пристосованість для гідного життя, і, з іншого боку розуміє недостатність своїх зусиль, найчастіше їх марність, для покращення існуючого стану справ.

Свідомість має надзвичайно складну структуру Фахівці не мають відносно неї єдиної думки Це пов'язано зі складністю такого явища, як свідомість, яке взагалі відрізняється важкодоступністю для наукового вивчення. Багато аспектів, властивостей свідомості ми ще не знаємо, спостерігається дискусійність, навіть протилежність поглядів щодо механізмів, властивостей, функцій, структури свідомості.

Можна виділити такі *рівні свідомості* та їх елементи :

1. Базовим і найбільш давнім рівнем свідомості є **чуттєво-афективний** пласт, до якого відносяться: - відчуття – відображення в мозку окремих властивостей предметів і явищ об'єктивного світу, що безпосередньо впливають на наші органи чуття; - сприйняття – образ предмета в цілому, який не зводиться до суми властивостей і сторін; - уявлення – конкретні образи таких предметів або явищ, які в даний момент не викликають у нас відчуттів, але раніше діяли на органи чуття; - різного роду афекти – це сильні мимовільні

реакції людини на зовнішні подразники (гнів, лють, жах, відчай, раптова велика радість).

2. **Ціннісно-вольовий** рівень, до якого відносяться: - Воля – здатність людини ставити перед собою мету і мобілізувати себе для її досягнення; - Емоції – ціннісно окреслені реакції людини на зовнішній вплив. Сюди можна віднести мотиви, інтереси, потреби особистості об'єднані зі здібностями у досягненні мети.

3. **Абстрактно-логічне мислення** – це пласт свідомості, який виступає в таких формах: - Поняття – відображення в мисленні загальних, найбільш істотних ознак предметів, явищ об'єктивної дійсності; - Судження – форма думки, в якій відображаються зв'язки між предметами і явищами; - Умовивід – форма мислення, коли з одного або кількох суджень виводиться нове судження, в якому міститься нове знання про предмети і явища; – Різні логічні операції.

4. Необхідним компонентом свідомості можна вважати **самосвідомість і рефлексію**: - Самосвідомість – це виділення себе, ставлення до себе, оцінка своїх можливостей, які є необхідною частиною будь свідомості; - Рефлексія – це така форма свідомості, коли ті чи інші явища свідомості стають предметом спеціальної аналітичної діяльності суб'єкта.

У деяких літературних джерелах можна зустріти думку, згідно з якою до структури свідомості відносяться також несвідоме (сукупність психічних явищ, що не входять у сферу розуму) і підсвідоме (психічні я явища, що супроводжують перехід певної діяльності з рівня свідомості на рівень автоматизму).

Свідомість має не тільки свої рівні, форми і структуру, але взята в цілому виконує низку певних **функцій**. До їх числа найчастіше відносять такі:

1. **Активно-відображувальна** – це не мертво, дзеркальне, пасивне відображення, а творчий, активний цілеспрямований узагальнений процес відображення дійсності людиною як соціальною істотою.

2. **Пояснювальна** – свідомість в тих чи інших своїх формах (особливо у науковій) прагне пояснити світ, відкрити його закони, причини, протиріччя і т.д.

3. **Активно-перетворювальна**, конструктивно-творча – свідомість за

допомогою мислення, ідеально створює те, що сама природа не створює – техніку, технологію, будівельні споруди, тобто “другу природу” – весь світ матеріальної і духовної культури.

4. **Комунікативна**, регулятивна, в ході реалізації якої виникають форми взаємозв'язку (спілкування) між людьми, для чого вони створюють норми, принципи права, моралі, релігії, науки і т.д.

5. **Целепокладаюча** – здатність до цілепокладання – кардинальна характеристика людської свідомості, тобто це уявне передбачення результату діяльності. У якості безпосереднього мотиву мета як ідеальний образ спрямовує і регулює людську діяльність. Зміст мети залежить від об'єктивних законів дійсності, реальних можливостей суб'єкта і засобів, що застосовують. Як зазначав Гегель, людина в своїх цілях підпорядкована зовнішній природі, але у своїх знаряддях вона панує над нею.

Виділяється також конструктивно-критична та полемічна функції.

Також варто зазначити, що розрізняють індивідуальну та суспільну свідомість. **Індивідуальна свідомість** – це свідомість окремої конкретної людини, особистості. **Суспільна свідомість** – духовна (ідеальна) сторона соціально-історичного процесу. Вона являє собою не просту суму, механічну сукупність індивідуальних свідомостей, а якісно своєрідне нове, цілісне, духовне явище, що розвивається, що володіє певною структурою, що включає різні рівні і форми. Головне у співвідношенні суспільної та індивідуальної свідомості – їх тісний зв'язок, взаємодія і – в певних умовах – взаємоперехід. Кожен індивід вносить певний внесок у “скарбничку” громадської свідомості, яка в свою чергу в тій чи іншій формі впливає на нашу індивідуальну свідомість, вбирається нею.

Діалектика суспільної та індивідуальної свідомості – прояв і вираз діалектики загального та одиничного (індивідуального), цієї тотожності (єдності) протилежностей. З цього, зокрема, випливає, що, по-перше, недопустимим є еkleктичне змішання цих якісно різних протилежностей, по-друге, є помилковою абсолютизація, звеличення однієї із них – або суспільної свідомості (догматизм, що ототожнює останню з незаперечною істиною), або

індивідуальної (волюнтаризм з його гіпертрофією власної свідомості).

Суспільна свідомість як органічна цілісність індивідуальних свідомостей є відображенням суспільного буття, соціальної реальності в цілому. І та, й інша свідомість у їх взаємозв'язку не є щось незмінне, раз і назавжди дане. Вони розвиваються, змінюють свій зміст залежно від розвитку соціальної реальності.

2. Свідомість людини і мова як предмет філософського аналізу.

Мова – система знаків, що мають значення. Мова – спосіб існування свідомості і спілкування людини з людиною. Насамперед, слід окреслити, що свідомість нерозривно пов'язана з мовою як певною знаковою системою. Знак – матеріальний предмет (явище, подія), який виступає в якості представника іншого предмета і, отже, характеризує його властивості.

Розрізняють мовні (що входять в деяку знакову систему) і немовні знаки (серед них – копії, ознаки). В якості знакових систем можна розглядати “мову” образотворчого мистецтва, театру, кіно, танцю, музики і т.д. Знакові системи виникли і розвиваються як матеріальна форма, в якій здійснюється свідомість, мислення.

Вихідною знаковою системою є звичайний розмовна, природна мова. Мову розрізняють: усну (мову в дії, в ситуації спілкування) і письмову.

Мислення (свідомість) і мова нерозривно пов'язані, але не тотожні. Різниця між ними полягає в тому, що думка є відображенням об'єктивної реальності, в той час як слово – спосіб закріплення, вираження думки і разом з тим засіб передачі думки іншим людям.

Мова служить умовою взаєморозуміння людей, а також усвідомлення людиною дійсності і самої себе. Засобами полегшення втілення думки в мовній формі є різні види мови: усна, письмова, внутрішня (“думати про себе”). Мовлення – це процес використання мови для спілкування.

Слово як одиниця мови має дві сторони: зовнішню, звукову (фонетичну) і внутрішню, смислову (семантичну). Обидві вони – продукти тривалого суспільно-історичного розвитку. Єдність цих сторін і створює слово, в якому поєднуються функції знака і значення.

Отож, свідомість і мова єдині. У цій єдності визначальною стороною є свідомість, мислення. Свідомість відображає дійсність, а мова позначає і висловлює її. Мова – спосіб існування свідомості. Тому, для свідомості характерний нерозривний зв'язок з мовою. Мова виконує важливі функції: 1) збереження знань (аккумулятивна функція); 2) зв'язок між людьми, передача досвіду (комунікативна функція), 3) засіб вираження думки, знань (експресивна функція) та ін.

3. Свідомість та самосвідомість.

Свідомість має бути програмою, що керує людською діяльністю, а також внутрішнім життям людини. Такі умови забезпечуються певними характерними рисами, властивими свідомості і функціями, які вона виконує..

Однією з важливих рис свідомості є її універсальність. Це значить, що у свідомості можуть відображатися будь-які властивості предметів які, так чи інакше включені в діяльність. Це відбувається тому, що праця та спілкування виявляють багатогранність предметів в думках людини. Відомий приклад: орел бачить набагато далі, ніж бачить людина, але людське око помічає в речах значно більше, ніж око орла.

Свідомості властива об'єктивність, що значить, що свідомість відображає предмети такими, які вони є насправді. Тварина бачить у предметі лише об'єкт потреби або небезпеки. Людина бачить речі незалежно від потреб.

Свідомість містить чітко виражене цілеспрямоване відображення дійсності. Їй властиве цілепокладання. Перед тим, як щось зробити, людина створює ідеальний проект майбутнього результату і розробляє план дій. Матеріальне виробництво виробляє речі, предмети, духовне – їх проекти.

Людина активно відноситься до дійсності. Вона оцінює ситуацію, фіксує своє ставлення до дійсності, виділяє себе як суб'єкта такого ставлення. Активне ставлення до дійсності – характерна риса свідомості як специфічної форми відображення.

Активність як невід'ємна риса свідомості тісно пов'язана з такою властивістю свідомості, як творчість. Адже універсальне і об'єктивне відображення дійсності передбачає не просто активне ставлення до неї, а

творчо активне, перетворювальне на відміну від руйнівного ставлення Людина прагне створювати нове. А для цього потрібні нові ідеї, конструктивне зображення того, чого реально ще немає, але може бути.

Вже зазначалося, що людина активно відноситься до дійсності. Активність передбачає оцінювання не тільки ситуації навколишньої дійсності, але й аналіз носія свідомості, тобто людини, виділення суб'єктом самого себе як носія певної активної позиції відносно світу. Все це проявляється у самосвідомості. Отже, *самосвідомість* – це виділення себе, ставлення до себе, оцінка своїх можливостей, які є необхідною складовою будь-якої свідомості.

Формування самосвідомості має певні ступені і форми.

Перший ступінь – *самовідчуття*. Це елементарне усвідомлення свого тіла і його гармонійне поєднання з світом навколишніх речей і людей. Щоб правильно орієнтуватись у світі речей, необхідно для початку усвідомлювати, виділяти ті зміни, які відбуваються з тілом людини тобто те, що відбувається в зовнішньому світі. Якщо б цього й не відбувалося, то людина не змогла б розрізнити процеси, що відбуваються в самій дійсності від суб'єктивних процесів. Наприклад, людина не змогла б зрозуміти, предмет наближається або віддаляється від неї.

Усвідомлення себе як такого, що належить до тієї чи іншої спільноти людей, тієї чи іншої культури та соціальної групи є більш високим рівнем самосвідомості.

Виникнення *свідомості "Я"* як зовсім особливого утворення, схожого на “Я” інших людей і разом з тим в чомусь унікального, неповторного – це високий рівень розвитку самосвідомості. Завдяки йому людина може здійснювати вільні дії і нести за них відповідальність, що в свою чергу вимагає самоконтролю і оцінки своїх дій.

У поняття самосвідомості входить також *самооцінка, самоконтроль*. Самосвідомість передбачає зіставлення себе з певним ідеалом “Я”, що формується і вибирається самою людиною. Людина порівнює себе з цим ідеалом, самооцінює і, як наслідок, виникає почуття задоволення або незадоволення собою. Самооцінка і самоконтроль можливі лише за наявності

такого “дзеркала”, як колектив інших людей. В цьому “дзеркалі” людина бачить саму себе, і з його допомогою вона починає ставитися до себе як до людини, тобто виробляє форми самосвідомості. Самосвідомість формується в процесі колективної практичної діяльності та міжлюдських взаємин, а не в результаті внутрішніх потреб ізольованої свідомості.

Об'єктом вивчення людини може бути сама свідомість. У цьому випадку ми говоримо про рефлексію. *Рефлексія* – це така форма самосвідомості, коли ті чи інші явища свідомості стають предметом спеціальної аналітичної діяльності суб'єкта.

Рефлексія не обмежується лише усвідомленням, аналізом того, що є в людині, але й одночасно перетворює саму людину, викликає перехід за межі того рівня розвитку особистості, який вже досягнутий.

Людина аналізує себе у світі певного ідеалу особистості, порівнює себе з ним, прагне досягти цього ідеалу. Вона ніби прагне “обґрунтувати” себе, закріпити системи власних орієнтирів. Але свій в образ, який формує людина, не завжди відповідає реальній людині і її свідомості. Адже людина здатна помилятися. Тому те, наскільки правильно людина “розуміє” себе, адекватно “подає” себе можуть визначити оточуючі її люди.

4. Проблема життя та смерті, безсмертя та сенсу існування людини.

Питання про те, для чого людина живе на Землі, цікавило багатьох мислителів на всьому шляху розвитку філософії. У різні часи різні філософи відповідали на це питання по-різному. Сенс життя не даний людині ззовні. Кожній людині він відкривається в різних вимірах. Знайти сенс життя – єдиний і загальний – для всіх часів і народів неможливо, оскільки поряд з загальнолюдськими, вічними істинами, він включає щось специфічне – надії кожної даної епохи. Сенс життя – це самостійний свідомий вибір тих цінностей, на які людина орієнтується у своєму житті. Він може змінюватися в залежності і від історичних умов існування людини, і від її вікових особливостей тощо.

В історії філософії можна виділити наступні основні концепції сенсу життя:

1. Гедонізм – жити, значить насолоджуватися;

2. Аскетизм – життя – це відречення від світу заради близькості до Бога, до якого як духовного буття можна на тільки наблизитися будучи самому максимально духовним і вільним від гріхів світу;

3. Етика обов'язку – життя – це самопожертва заради високих ідеалів (служіння Батьківщині, сім'ї, професії, любові, щастя інших людей і т.д.);

4. Утилітаризм – жити – значить отримувати з усього і всіх користь, бачити в іншій людині не самоцінну особистість, а засіб задоволення своїх устремлінь і потреб;

5. Евдемонізм – життя розуміється як прагнення до щастя як справжнього призначення людини;

6. Прагматизм – мета виправдовує будь-які засоби її досягнення.

ТЕМА 10. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ.

Заняття 1.

1. Філософський аналіз суспільства. Поняття соціального в філософії.

Суспільство – найскладніше за рівнем організації утворення реальної дійсності. У суспільстві закладена здатність змінювати безпосереднім чином, як власне існування, так і стан оточуючої його дійсності на базі накопичення, зберігання, переробки і передачі соціальної інформації за допомогою діяльності відповідних соціальних інститутів і використання різноманітних знакових систем (“мов” культури). Філософське ж осмислення сутності суспільства має два аспекти: історичний та логічний.

У цьому зв'язку виникає необхідність розкриття в першу чергу співвідношення поняття суспільства з поняттями соціальної реальності і людини. У концептуальному апараті соціальної філософії поняття соціальної реальності є вихідним, ключовим і основоположним у зв'язку з тим, що в результаті ефективного застосування його в філософських дослідженнях суспільства забезпечується функціонування і евристична реалізація такого фундаментального принципу філософського осягнення світу і наукового стилю мислення, як принцип об'єктивності. Соціальна реальність – це вся сукупність умов суспільного життя, які виступають перед членами суспільства як надіндивідуальні, об'єктивні дані обставини їхнього існування.

Як частина зовнішнього світу соціальна реальність володіє характером об'єктивної реальності, тому її вивчення має орієнтуватися на осягнення не того, як вона нам дається в наших чуттєвих уявленнях і ілюзіях, а на пізнання характеристик, притаманних їй самій по собі і тих, що існують поза і незалежно від людської свідомості.

Зазвичай соціальна реальність ототожнюється з суспільством. Це суспільство, взяте в нерозривній єдності з людиною. У зв'язку з тим, що, фундаментальним способом існування соціальної реальності є людська діяльність, то справжній філософський аналіз суспільства як соціальної

реальності повинен базуватися на вимогах принципу органічної єдності суспільства і людини.

Тому основним у аналізі суспільства стає рух філософського розуму по лінії переходу від дослідження суспільства як явища до розкриття його сутності, а потім до виявлення внутрішньої єдності цих двох його об'єктивних визначень у формі дійсності. Таким чином, у соціально-філософському аналізі суспільства як цілісної системи основними є поняття “суспільні відносини – людська діяльність – культура”.

Сучасна західна соціальна філософія розглядає суспільство не як сукупність окремих індивідів, а як спільні дії людей, інтегрованих у соціальні групи і системи. Філософське поняття суспільства включає в себе дві головні ознаки: 1) суспільство є відокремлене від природи, але пов'язане з нею; 2) будучи пов'язаною з цілим, ця частина розвивається за своїми власними специфічними законами, що не зводиться до законів, які вивчає природознавство.

2. Суспільство як система; основні сфери суспільного життя та їх взаємозв'язок.

Суспільство являє собою відкриту динамічну систему, яка здійснює безперервний обмін енергією з навколишнім середовищем. Будучи динамічною системою, суспільство невпинно змінює свій стан, розвивається в часі, причому цей розвиток носить ймовірнісний характер. Суспільство включає в себе як матеріальні, так і духовні компоненти, що знаходяться у складному взаємопроникненні і взаємодії. У філософській науці є як природні, так і телеологічні інтерпретації системності і розвитку суспільства. У першому випадку розвиток суспільства описується як природно-історичний процес, в основі якого лежать певні закономірності. У другому – як процес, спрямований на досягнення кимось (Богом, провидінням, фатумом) наперед заданої мети. Проте, очевидно, що суспільство є найскладнішою з усіх відомих людині систем. Насамперед, суспільство – система ієрархічна, багаторівнева. Кожен елемент, або підсистема цієї системи, може бути розглянутий як відносно самостійна система і в свою чергу включає в себе власні підсистеми. Разом з

тим суспільство виступає як певна цілісність, в якій, за справедливим зауваженням Канта, ціле панує над частинним. Властивості системи як цілого не можуть бути зведені до суми властивостей складових її елементів. Якщо яке-небудь конкретне суспільство втрачає свою цілісність (тотальність), то воно приречене на руйнування і зникнення.

Складний характер розвитку суспільства визначається його вельми складною структурою, дією в ньому багатьох неоднорідних факторів. Насамперед у ньому здійснюються різні за своїм характером і змістом види громадської діяльності: виробничо-економічна, соціально-побутова, політична, релігійна, естетична та інші, які мають ніби свій соціальний простір. Останній окреслюється відповідним видом суспільних відносин, в рамках яких відбувається та чи інша громадська діяльність. У результаті складаються різні сфери життя суспільства. Основні з них – економічна, соціальна, політична, духовна.

Економічна сфера включає в себе виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ. Це сфера функціонування виробництва, безпосереднього втілення в життя досягнень науково-технічного прогресу, реалізації всієї сукупності виробничих відносин людей, у тому числі відносин власності на засоби виробництва, обміну діяльністю і розподілу матеріальних благ.

Економічна сфера виступає як економічний простір, в якому організовується господарське життя країни, здійснюється взаємодія всіх галузей економіки, а також міжнародна економічна співпраця. Тут безпосередньо втілюються в життя економічна свідомість людей, їх матеріальна зацікавленість у результатах своєї виробничої діяльності, а також їхні творчі здібності. Тут же реалізується діяльність інститутів управління економікою. В економічній сфері здійснюється взаємодія всіх об'єктивних і суб'єктивних чинників розвитку економіки. Значення даної сфери для розвитку суспільства є одним із найвагоміших.

Соціальна сфера – це сфера взаємовідносин наявних у суспільстві соціальних груп, у тому числі професійних та соціально-демографічних верств

населення (молоді, осіб похилого віку та ін.), а також національних спільнот на основі соціальних умов їх життя і діяльності.

Важливим є створення здорових умов виробничої діяльності людей, забезпечення необхідного рівня життя всіх верств населення, вирішення проблем охорони здоров'я, народної освіти і соціального забезпечення, дотримання соціальної справедливості при реалізації кожною людиною свого права на працю, а також розподіл та споживання створюваних у суспільстві матеріальних і духовних благ, вирішення протиріч, що виникають з соціального розшарування суспільства, соціальний захист відповідних верств населення. Мається на увазі регулювання всього комплексу соціальних та національних відносин, що стосуються умов праці, побуту, освіти та рівня життя людей.

Очевидно, що функціонування соціальної сфери пов'язане із задоволенням особливого кола соціальних потреб. Можливості їх задоволення зумовлені соціальним становищем людини або соціальної групи, а також характером існуючих суспільних відносин. Ступінь задоволення зазначених потреб визначає рівень і якість життя тієї чи іншої людини, сім'ї, соціальної групи і т.д. Це – узагальнюючі показники досягнутого рівня добробуту людей та ефективності функціонування його соціальної сфери. На це має бути спрямована соціальна політика держави.

Політична сфера є простором політичної діяльності соціальних груп, національних спільнот, політичних партій і рухів, різного роду громадських організацій. Їх діяльність відбувається на основі сформованих політичних відносин і спрямована на здійснення їхніх політичних інтересів. Ці інтереси стосуються насамперед політичної влади, а також реалізації політичних прав і свобод. В інтересах одних суб'єктів – зміцнення існуючої політичної влади. Інших – її усунення. Треті прагнуть до того, щоб розділити політичну владу з іншими суб'єктами. У підсумку, всі бажають в тій чи іншій формі впливати на політичні процеси у власних інтересах. Для цього кожен з діючих у політичній сфері суб'єктів (політична партія або ж окрема особистість) прагне розширити свої політичні права і свободи. Це розширює межі їхньої політичної діяльності,

створює великі можливості для реалізації їх політичних інтересів і втілення їх політичної волі. Сучасні політичні процеси істотно політизують свідомість багатьох людей і підвищують їхню політичну активність. Це посилює роль і значення політичної сфери в житті суспільства.

Духовна сфера – це сфера відносин людей об'єднаних навколо різного роду духовних цінностей, навколо їх створення, розповсюдження і засвоєння всіма верствами суспільства. При цьому під духовними цінностями маються на увазі не тільки, скажімо, предмети живопису, музика чи літературні твори, але також знання людей, наука, морально-релігійні норми поведінки, словом, все те, що складає духовний зміст суспільного життя або духовність суспільства.

Духовна сфера суспільного життя складається історично. Вона втілює в собі географічні, національні та інші особливості розвитку суспільства, все те, що відклало свій відбиток у душі народу, його національному характері. Духовне життя суспільства складається з повсякденного духовного спілкування людей і з таких напрямів їх діяльності, як пізнання, зокрема наукове, освіта та виховання, з проявів моралі, мистецтва, релігії. Все це становить зміст духовної сфери, розвиває духовний світ людей, їх уявлення про сенс життя в суспільстві. Це чинить вирішальний вплив на формування духовних начал у їх діяльності та поведінці.

Велике значення в даному відношенні має діяльність установ, що виконують функції освіти і виховання – від початкових шкіл до університетів, а також атмосфера сімейного виховання людини, коло її однолітків і друзів, все багатство її духовного спілкування з іншими людьми. Важливу роль у формуванні духовності людини відіграє самобутнє народне мистецтво, а також мистецтво професійне – театр, музика, кіно, живопис, архітектура і т.д.

Одна з фундаментальних проблем розвитку сучасного суспільства полягає в тому, як сформувати, зберегти і збагатити духовний світ людей, долучити їх до справжніх духовних цінностей і відвернути від помилкових, що руйнують людську душу і суспільство. Все вказує на те, що значення духовної сфери у розвитку сучасного суспільства, для його сьогодення і майбутнього, важко переоцінити.

3. Людина і суспільство: проблеми соціалізації та соціальної адаптації в сучасному суспільстві.

Актуальним завданням сучасної соціальної філософії є осмислення глибинного змісту суспільних процесів і змін, що відбуваються, виявлення джерел і механізмів, що детермінують соціальну діяльність людей. Соціалізація особистості є одним з основоположних процесів, коли в єдиному бутті зливається індивідуальне і ціле – суспільство і людина, і в той же час народжується те унікальне і неповторне, що рухає вперед світову історію, дозволяє людству переходити на новий, якісний щабель розвитку. Процес соціалізації – це основне питання відтворення людської сутності, духовно здорового суспільства і конкретної повноцінної особистості. Збереження людини як виду, забезпечення наступності у розвитку, захист культурно-історичної спадщини, утвердження і становлення людини як повноцінного члена суспільства, до якого вона належить – ось лише неповний перелік проблем, які охоплює соціально-філософська проблема соціалізації.

Соціалізація є магістральним шляхом формування особистості, основою її подальшого розвитку та вдосконалення. Цей процес зумовлений, з одного боку уподобаннями індивіда, його особливостями, діяльними включеннями в різні сфери суспільного життя. З іншого боку, саме соціальне утворення покликане дати можливість людині знайти своє місце в суспільстві, створити умови для усвідомлення і реалізації свого внутрішнього потенціалу і внутрішніх інтенцій. Тому в усі часи і в будь-якому суспільстві особливого значення набуває конкретно-історичний аналіз соціалізації, її змісту та особливостей. Високий динамізм соціальних змін в Україні в ХХІ ст. робить це завдання як ніколи актуальним.

Термін “соціалізація” став активно використовуватися в позначенні процесу становлення та розвитку особистості з кінця ХІХ століття (Ф. Гіддінгс, Е. Дюркгейм, Г. Тард та ін.) У цей час теорії соціалізації будувалися на підходах до розгляду ролі об'єктивного і суб'єктивного чинників соціалізації, до визначення пріоритету індивідуального чи суспільного в становленні особистості.

Перший підхід стверджує або припускає пасивну позицію людини, а саму соціалізацію розглядає як процес її адаптації до суспільства, яке формує кожного свого члена відповідно до притаманної йому культури. Цей підхід може бути також названий суб'єкт-об'єктивним. Його засновниками вважаються французький учений Е. Дюркгейм і Т. Парсонс.

В основу другого підходу стає розгляд людини як активного суб'єкта соціалізації. Це психологічні концепції американських вчених Ч.Х. Кулі, У.И. Томаса і Ф. Знанецького, Дж.Г. Міда.

Об'єктивно на процес розвитку і становлення особистості в суспільстві впливає цілий комплекс різних факторів: як середовища, так і внутрішньо-особистісних чинників. Соціалізація являє собою діалектичний процес, в якому здійснюється динаміка пасивної та активної позиції людини. Пасивної – коли вона засвоює норми і є об'єктом соціальних відносин; активної – коли вона відтворює цей досвід і виступає суб'єктом соціальних відносин; і активно-пасивної позиції особистості як досягнення і розвиток у людини здатності до інтеграції суб'єкт-об'єктних відносин, а саме знаходження того варіанту життєдіяльності, при якому людина як “приймає” все те, що вироблено і виробляється в даному соціальному середовищі, так і активно самореалізує себе в цьому суспільстві. Таким чином, формування людини як істоти суспільної і становлення людської індивідуальності – це не два різних процеси, а єдиний процес розвитку особистості.

Отже, можна визначити *соціалізацію* як безперервний процес діалектичної взаємодії особистості та соціального середовища, в ході якої здійснюється розвиток і становлення людини як об'єкта суспільних відносин і як активного суб'єкта суспільної діяльності, за допомогою вироблення соціально-необхідних знань, умінь і навичок для виконання різних соціальних ролей і функцій. Основним критерієм успішної соціалізації є утвердження людини як повноправного і повноцінного члена суспільства, до якого вона належить через самореалізацію особистості з урахуванням її індивідуальних особливостей, внутрішніх інтенцій і потреб.

Сучасний процес соціалізації особистості протікає під впливом низки факторів, взаємообумовлених між собою, які породжують проблеми на її різних рівнях. Ці ступені науковцями позначаються як макро-рівень, середній рівень і мікро- рівень.

До факторів макро-рівня можна віднести процеси, що відбуваються в світі, взяті в глобальному масштабі. Вони окреслені різким переходом до нової техно-інформаційної формації, що породжує конкуренцію соціальних ідеалів та ідентичностей колишнього часу та ідентичностей нового часу, що ще не цілком сформувались. Це негативно позначається на процесі соціалізації в цілому. Дані обставини обумовлюють проблеми на “середньому” рівні, пов'язаному зі специфікою функціонування сучасних інститутів соціалізації. Як вже було зазначено, основу процесу соціалізації становить діалектична єдність активного і пасивного, суб'єктивного та об'єктивного її аспектів. На кожній наступній стадії соціалізації це співвідношення виглядає інакше, ніж на попередній, але частка активного начала, суб'єктивного аспекту людини повинна постійно збільшуватися. Логічним наслідком описаного вище, таким чином, є глибокі зміни на мікро- рівні соціалізації, що представляє становлення і розвиток конкретної особистості в трьох основних її сферах: діяльності, спілкування і самосвідомості.

Отже, в процесі освоєння різних видів діяльності відбувається розширення і множення контактів особистості з іншими людьми, з суспільством. Саме в процесі реального спілкування відбувається обмін інформацією, досвідом, здібностями, вміннями, навичками, а також результатами діяльності, що є необхідною і загальною умовою і чинником не тільки соціалізації та соціальної адаптації людини, а й формування, розвитку суспільства і особистості .

Заняття 2.

1. Предмет і напрямки філософії історії;

Філософія історії – розділ філософії, пов'язаний з інтерпретацією історичного процесу та історичного пізнання. Звідси випливає, що філософія історії являє собою складову частину філософії. Предметом філософії історії є

інтерпретація, розкриття змісту історичного процесу та історичного пізнання. Однак такий підхід до визначення філософії історії є не єдиним, оскільки впродовж історичного розвитку предмет, проблематика філософії історії істотно змінювалися і сьогодні сприймаються різними напрямками філософії історії не однаково. Так, наприклад, предметом дослідження істориків і філософів античного періоду (Геродот, Платон, Фукидід, Арістотель, Плутарх та ін.) була взаємодія природи і людини, опис та розгляд історичних фактів без їх теоретичного осмислення та зведення їх в єдину філософсько-історичну систему. Предметом філософії історії Середньовіччя (Августин та ін.) була проблема взаємодії Бога і людини, визначення змісту історичного процесу, (рушійною силою якого вважалося Боже провидіння), дослідження призначення і завдань історичного розвитку. В епоху Відродження та Нового часу (Н. Макіавеллі, Дж. Віко, Ф. Бекон, Т. Гоббс та ін..) предметом філософії історії стає спрямованість історії, а також роль людини, суспільства в історичному процесі (О. Тьєррі, Ф. Гізо, О. Міньє). В епоху Нового часу виникає і сам термін “філософія історії”, який вперше використав у 1765 р французький просвітитель Вольтер, який довів, що історик повинен не просто описувати історичні події, а філософськи осмислювати історичний процес. Пізніше для Гегеля і засновників діалектичного матеріалізму (К. Маркс і Ф. Енгельс) основним предметом філософії історії став пошук загальних закономірностей і діалектики історичного прогресуючого процесу. В кінці XIX – на початку XX ст. виникло багато нових напрямків філософії історії, кожен з яких, у свою чергу, мав свій власний предмет дослідження. Так, наприклад, представники теорії історичного кругообігу (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі), як і їх попередники, ставили метою виявлення закономірностей історичного процесу культурний розвиток. Представники численних напрямів християнської філософії історії: неотомізму (Ж. Марітен, Е. Жильсон та ін.), неоавгустинізму (М. Блонд, Г. Марсель, Ж. Лакруа), тейярдизму (Пер Тейяр де Шарден), а також екзистенціалізму (Карл Ясперс) центральну проблему бачили в проблемі сенсу історії. Прихильники гносеологічної теорії і критики

історичного пізнання (В. Дільтей, Б. Кроче) не обмежуються історіографією, а ще й досліджують історичне пізнання в широкому сенсі цього слова.

У філософії історії остання постає у вигляді цілісного процесу, що зв'язує воедино минуле, сьогодення і майбутнє. Але таким історичний процес можна побачити тільки в тому випадку, коли йому надано концептуальну оформленість, коли він спрямований, хоча б у теорії, до такого майбутнього стану, який філософ визнає за кінцеву мету, неважливо, в абсолютному значенні або у відносному. Тому, філософія історії, всупереч її назві, спрямована рівним чином від теперішнього як в минуле, так і в майбутнє.

Філософія історії як теоретичне знання починається з *ідеї історії*. Звідки вона береться? Окремі натяки на неї, різні аспекти постійно обговорюються в різних сферах культури суспільства. Філософія покликана вловити ці умонастрої, складові самосвідомості певної епохи, і виразити їх в теоретичній формі, у вигляді філософського тексту. Філософія висловлює духовні, ідеальні устремління конкретного суспільства або цивілізації, яким вона намагається надати теоретичну форму, тобто логічно послідовно і впорядковано викласти сенс історії, який приймає для себе країна або цивілізація.

Філософія історії виходить за рамки науково достовірного знання в сферу духовних пошуків і свободи. Виходить з тим, щоб, спираючись на історичний досвід і традиції, наукове знання і мистецтво, загалом беручи до уваги все багатство культури, висунути і обґрунтувати ідеал досконалого устрою суспільства, майбутнього, до якого, на думку філософа, спрямована історія та реалізації якого люди повинні всіляко сприяти.

Загалом, соціальні катастрофи, особливо у ХХ ст., як правило, трапляються з тими суспільствами, у яких, в силу низки причин, не було розвиненої історичної самосвідомості. Історична свідомість суспільства за структурою схожа з свідомістю окремої особистості. Вона звернена не тільки в минуле, але в майбутнє, включає цілепокладання і формулювання завдань, постійну рефлексію над ними.

Філософію історії характеризують дві найважливіші риси: *ідея майбутнього та ідея розвитку*.

Все, що наділене природою якістю живого, має мету, спрямовану в *майбутнє*. Тільки людина має можливість суб'єктивного відображення дійсності, здатність до цілепокладання і передбачення дій або подій. Майбутнє – це конкретна мета для будь-якої істоти, людини, суспільства. Але майбутнє – це також ідеальна модель досконалого суспільства або досконалої людини, моральних норм, що утворюються у відносинах між людьми. Майбутнє як ідеал визначає ієрархію людських або суспільних цілей. Втрата майбутнього як ідеалу, а тим більше конкретних цілей означає втрату сенсу життя. Якщо суспільство бажає нормально і успішно розвиватися, воно повинно безперервно займатися майбутнім, постійно його обговорювати у всіх сферах культури і духовної творчості.

Інша характерна риса філософсько-історичного знання – *ідея розвитку*. Як пояснювальний принцип вона приходить у соціально-філософську думку не відразу. Антична думка, наприклад, не знає лінійного часу, спрямованості історичного процесу. У ній панує ідея кругообігу, повернення суспільства до колись втраченого ідеалу, до золотого віку.

Динамічна природа західної цивілізації, обумовлена новим поглядом на людину як на практичну істоту, яка задовольняє свої потреби в ході активного впливу на природу, приводить в XIX ст. до появи ідеї історичного прогресу, лінійно-поступального розвитку людства в міру розвитку матеріального виробництва, індустріальної цивілізації. Відповідно до цієї ідеї, соціальна дійсність змінюється в результаті активної діяльності людей, а історія твориться людиною. Проте, у другій половині XX ст. у зв'язку із загрозою глобальної катастрофи ця ідея була поставлена під сумнів. У світовій суспільній думці став домінувати цивілізаційний підхід до аналізу історичного процесу, згідно з яким на місце принципу лінійно-поступального прогресу всього людства має прийти визнання різної скерованості векторів історичного розвитку в окремих, локальних цивілізаціях.

Таким чином, проблемне поле філософії історії включає в себе дослідження таких моментів: природи, специфіки, причин і факторів історичного процесу; рушійних сил суспільного розвитку; проблеми критеріїв суспільного прогресу; проблеми спрямованості історичного розвитку; проблеми єдності і різноманіття історії; природи і специфіки історичного пізнання, його форм і методів.

2. Спрямованість та сенс історії.

Сенс історії – одне з ключових понять філософії історії, що характеризує ту мету, яка стоїть перед людством і яку воно прагне реалізувати в ході свого поступового розвитку. Мета – як історії, так і будь-якої людської діяльності – являє собою один з різновидів цінностей. Сенс історії значить спрямованість її на якісь цінності.

Виділяють наступні позиції в вирішенні питання про сенс історії:

1) історія наділена об'єктивним змістом, оскільки вона є засобом для досягнення певних цінностей (таких, як, наприклад, свобода, всебічний розвиток людини, її добробут і т.п.), реалізація яких хоч і є підсумком історичного розвитку, але не залежить від планів окремих людей та їх груп, від їхнього розуміння історії і від їх свідомої діяльності;

2) у історії об'єктивно є сенс, тому що вона є цінною сама по собі, в кожен момент її існування, причому ця внутрішня цінність абсолютно не залежить від людей та їх груп, які можуть як розуміти сенс і цінність історії, так і не розуміти їх;

3) історія має суб'єктивний сенс як засіб досягнення тих ідеалів, які виробляє саме людство і які воно прагне поступово втілити в життя в ході своєї діяльності;

4) у історії є суб'єктивний сенс, оскільки вона позитивно цінна сама по собі, і ця її цінність надається їй не ззовні, а самими людьми, що живуть в історії, що творять її і отримують задоволення від самого процесу життя.

Зі сказаного зрозуміло, що найважливішою з проблем різних напрямків філософії історії є проблема сенсу і спрямованості історичного процесу, суть

якої полягає в отриманні відповіді на такі питання: чи змінюється людське суспільство, і якщо це так, то в якому напрямку і яка періодизація цих змін?

Перша спроба пояснити розуміння історичного процесу належить античним мислителям (Геродот, Фукидід, Платон, Арістотель), які, розмірковуючи про минуле і прийдешнє, поставили питання про історичні джерела та їх критику.

У християнській філософії історичний процес наперед визначений Богом, має священний зміст, кінцеву мету. Середньовічний мислитель А. Аврелій стверджував, що історія, навіть при унікальності всіх її подій, передбачувана, а отже, наповнена змістом. Підстава цієї осмисленості закладена в Божественному Промислі, провидінні людства. Все, що має відбутися, служить реалізації початкового Божественного плану. З точки зору А. Аврелія, початок людської історії було покладено гріхопадінням Адама і Єви, а сама вона є тривалий процес “порятунку” людства і набуття ним єдності з Богом, яка була втрачена.

На противагу багатьом своїм попередникам А. Аврелій більше цікавиться не хронологією, а логікою історії, чому і була присвячена його головна праця “Про град Божий”, в якій йдеться про всесвітнє духовне співтовариство людей.

Загалом же, сенс історії філософи-богослови вловлюють у всесвітньому переході людей від язичництва до християнства.

В епоху Нового часу сталася десакралізація людської історії. На противагу релігійно-філософському вченню про наявність у світі об'єктивних, Божественних цілей і доцільності Новий час вносить розуміння історичного процесу, пов'язаного з реальною дійсністю людей, а не з Божественною силою.

До прикладу, К. Маркс і Ф. Енгельс бачили субстанцію історичного процесу, насамперед у матеріальному виробництві і, як уже зазначалося, розглядали історію як процес і результат діяльності реальних людей.

У ХХ ст. розуміння історії як результату творчості особистостей було виражено в концепціях К. Ясперса, який приділяв особливу увагу цьому питанню. Сенсом і основою історії, за Ясперсом, є віра, спільна для всього людства, яка його об'єднує. Ясперс вважав, що спільною для людства вірою

може стати тільки філософська віра, а не світова або національна релігія. Ця філософська віра виникла в так званий “осьовий час” світової історії (період між 800 і 200 рр. до н.е. в Греції, Китаї, Індії), що виявило універсальний сенс історії. Епоха осьового часу допомогла людині відчувати себе людиною, пробудила дух, долучила до основ культури і моральності, поставила питання про сенс людського існування і сенс буття. Епосі “осьового часу” ми зобов'язані народженням світових релігій, що змінили язичництво, виникненням філософії як відмови від міфологічного світогляду і появи одночасно на планеті декількох духовних центрів, споріднених один одному.

Усвідомлення людиною самої себе, пробудження її духовності, вважав К. Ясперс, стало початком загальної історії людства, яке приречене на єдину віру, в іншому випадку можлива катастрофа.. Філософ сучасної західної філософії історії Ф. Фукуяма запропонував свою теорію “кінця історії”. “Кінець історії” він бачив у тому, що людство коли-небудь знайде оптимальну форму суспільства і держави. Такою раціональною формою держави він вважав лібералізм, оскільки саме в ліберальних ідеях і поглядах задовольняються всі потреби, вирішуються всі суперечності суспільства, тому необхідно створити загальнолюдську державу – ліберальну демократію.

Існують і протилежні точки зору на сенс історії. Наприклад, деякі німецькі філософи вважали, що історія є загадкою для людей, тому позбавлена всякого сенсу. Така песимістична оцінка майбутнього людства належить А. Шопенгауеру, Я. Бургхардту, які стверджують, що історія є ірраціональним потоком подій, що не піддається раціональному поясненню (Ф. Ніцше, Е. Гартман).

3. Проблема суб'єкту історії, її рушійних сил, чинників та факторів.

Поставимо, нарешті, запитання: кого слід вважати суб'єктом історії? Якщо ми погоджуємося з твердженням про вирішальну роль людської діяльності в історичному процесі, то, здавалося б, звідси випливає визнання суб'єктом того, хто здійснює цю діяльність, тобто людини. Але подібна відповідь може бути зовсім не переконливою. По-перше, тому, що історія постає результатом дій багатьох людей; окрема людина іноді втрачається і

майже зникає у вирі історичних подій. По-друге, якщо людьми керують певні інтереси і мотиви дій, може, це саме вони (або те, що їх викликає) постають історичними суб'єктами?

Обидва зауваження справедливі. Якщо в історії діють маси людей, якщо їх прагнення, волі, дії схрещуються, то хід історії може набувати характеру результуючого вектора різних сил і може не збігатися з однією з них. Друге зауваження можна виправдати тим, що люди, діючи свідомо, не завжди здатні передбачити всі можливі наслідки своїх дій. До того ж в їх дії вплітаються несвідомі потяги і мотивації. У наслідку складається враження, що люди хочуть свого, але історія здійснює своє. І можна зробити висновок, що суб'єктом історії є певне історичне провидіння, яке через людей, їх пристрасті, потяги, бажання здійснює свої наміри. За більш зваженого підходу історичний процес постає як свого роду змагання людських планів, мрій, намірів з наявними результатами попередніх історичних дій. При цьому з'являється сенс говорити про такі тенденції історії:

- тенденція до збільшення ролі свідомого (розумного) почала в здійсненні історичного процесу;
- тенденція до зростання інформаційної насиченості поля людського дієвого самовираження;
- тенденція до урізноманітнення форм людської історичної активності та збільшення ролі індивідуальної ініціативи в історичному ракурсі.

Отже, суб'єктом історії завжди було і є людське обличчя. Особа постає реальним творцем усієї сукупності складових історичного процесу: вона має реальні почуття, потяги, мотиви, бажання, вона виробляє знання, культурні цінності, смисли, вона накопичує і використовує інформацію, вона проявляє волю, здійснює психічну і розумову самоорганізацію, нарешті, саме вона виступає споживачем історичних здобутків та виміром для справжніх завоювань історії. Але, сказавши це, ми повинні врахувати, що людина стає особою тільки в рамках культури і людського спілкування. Тому суб'єкт історії – це особа в єдності загальнолюдських та індивідуально неповторних виразів. Внаслідок того суб'єкт історії набуває не лише особистих, а й особливих

виразів: особистість як представник певних соціальних спільнот – шарів, станів, народу, держави, етносу і т.д. В останньому випадку філософія історії вживає термін “колективний суб'єкт історії”: ним може бути народ, нація, етнос, клас та ін. Але коли ми ставимо питання: на що зрештою орієнтуються запити, потреби, програми історичних дій – на людину як особистість чи на певну спільність людей? – То відповідь буде все ж на користь особи (хоча особи не без людської спільності). Без акценту на реальне буття людини не можна говорити ні про людські спільності, ні про історію. Більше того, історично форми людських спільностей змінювалися (рід, плем'я, народ, етнос, нація), і саме тому, що людина як особистість переростала їх, виходила за їх межі.

Проте, не варто перебільшувати. Особа завжди є особою саме настільки, наскільки вона є суб'єктом і об'єктом соціальних відносин. Особа одночасно є вираженням і особистих можливостей і якостей людини загалом. Так, вона є виразом того, наскільки якості людини перейшли в діючі властивості особистості і одночасно наскільки форми і ситуації соціальних відносин стали можливостями, масштабами, вимірами дій особи. Особистість як суб'єкт історії постає ніби поєднанням індивідуальних якостей людини і якостей та простору соціальних відносин.

Внаслідок такого характеру людини як суб'єкта історії однобічний підхід до неї в будь-якому варіанті буде невиправданим спрощенням. Так, не можна розчиняти особистість в соціальних зв'язках (подібна позиція називається крайнім соціологізмом), але так само не можна розглядати історію лише як демонстрацію, виявлення певних властивостей людини (це має назву натуралізму, психологічної або біологічної редукції).

У зв'язку з цим, визначається роль видатних особистостей в історії: вони постають, з одного боку, виразниками актуальних запитів соціальних відносин, а з іншого – виявленням непересічних здібностей і можливостей людини. Тому навряд чи виправданою є теза: якщо історія вимагає, завжди з'явиться людина, яка це реалізує. Людина може з'явитися, але з якими здібностями, характером, волею?

Нарешті, аналізуючи причетність особистості до творення історії, можна стверджувати, що оцінка ходу історії та її звершень замикається теж на особі: якою мірою в умовах реальних звершень, певних соціальних режимів, держав, законодавства, соціальних відносин людина здатна бути особистістю, реалізувати себе в особистих проявах. А оскільки умовами виявлення особи постають рівень її свідомості, ступеня свободи, то ми можемо оцінити тлумачення історичного процесу як міри проявів людської свободи (І.Г.Гердер , Ж.- П.Сартр) або як збільшення питомої ваги розумного начала буття (К. Ясперс). Все це дійсно є показником ходу історії, але лише щодо особи.

Щодо рушійних сил історії, то до них слід віднести перш за все сукупність протиріч, які неминуче повинна вирішувати особа в процесі історичної діяльності: це, наприклад, протиріччя між свободою і необхідністю, між теорією і практикою, між суцим і належним, між бажаннями і реальністю, між індивідуальним і загальним. На першому плані тут протиріччя між прагненнями, можливостями людини і наявними (реальними) історичними умовами їх реалізації. У рішення цього протиріччя втягуються всі сутнісні сили людини, її знання, ідеали, риси характеру та ін.

До факторів історичного процесу можна віднести все те, що впливає на активність особистості в позитивному або негативному напрямі (стимулює її або навпаки – гальмує). У загальнотеоретичному плані прийнято розрізняти умови, чинники і фактори певних (в даному випадку – соціально-історичних) процесів. Умови – це пасивна сторона їх здійснення, це їх простір, ґрунт, межі. Факторами виникають ті елементи самих процесів або умов, які діють або від яких передається певна дія, що має важливе значення для протікання даних процесів. Нарешті, факторами називають такі елементи умов, які вступають у взаємодію з факторами, що стимулюють, гальмують або певним чином корегують їх дію.

4. Взаємозв'язок людини та історії. Специфіка історичного буття.

Тема взаємин людини та історії виглядає досить суперечливою: людини немає поза суспільством і суспільною історією, але історія також неможлива

без людини або коли вона діє проти людини. Зрозуміло, що людину та історію не можна відірвати один від одного, але їх протиставлення не є надуманим. У певні часи і за певних обставин люди повинні жертвувати собою заради збереження певних історичних досягнень або для того, щоб історія мала продовження. Тобто, бувають ситуації, коли історія виявляє себе вище людини і її долі. Але так само іноді питання стоїть інакше: чи людині буде належати те, що здобуто історією, або історія буде деградувати разом з деградацією людини. Таке взаємне дистанціювання людини та історії говорить про те, що в їх зв'язках вони несуть на собі різне смислове навантаження. Людина постає реальним і єдино можливим фактором історії, бо саме вона робить певні дії та зумовлює існування тих чи інших сфер суспільного життя та історичної діяльності. У цьому плані історія постає як розгортання внутрішніх можливостей людини. Все, що відбувається в історії, насичено людськими прагненнями, інтересами, зусиллями, стражданнями тощо. З іншого боку, історія формує людину, і остання виникає завжди як людина певної епохи, певного історичного типу суспільства, і навіть у професійному відношенні людина історично обумовлена. Отже, історія постає як конкретна дійсність людини, і в цьому плані вона людину обмежує, вводить в конкретні форми життєдіяльності та в конкретний простір своїх можливих реалізацій. У певному плані історія і суспільство завжди більше, ніж окрема людина, тому що вони: а) надають простір для різноманітних людських реалізацій великій кількості людей, а не лише окремим індивідам; б) зберігають і фіксують своїми структурами досвід попередніх поколінь; в) прищеплюють окремим індивідам різноманітні інтереси, які виходять за межі їх суто індивідуальних життєвих потреб; г) нарешті, формують цілі та смисли, які перевершують окремі людські життєві горизонти і призводять до того, що часто людина бачить своє основне завдання в служінні історії та суспільству.

Накопичуючи та зберігаючи досягнення культурної діяльності різних поколінь, історія демонструє окремій людині величезний діапазон людських проявів, тобто демонструє, що може людина і в яких проявах вона постає дійсною. Все це не викликає сумніву, але в історичних дослідженнях законно

фігурує питання: чи можемо ми використовувати термін “історія” так, ніби мова йде про якусь реальну особу, чи історія щось робить, якимось діє? З одного боку, є підстави для того, щоб представити історію в якості особливої дійової особи, адже відомо, що певна спільнота живих осіб (чи то в тваринному світі, чи то в суспільстві) утворює деякий особливий організм, де починають діяти такі закони, які не проявляють себе на окремих індивідах цієї спільноти. Наприклад, виникає потреба в узгодженні масових дій або в механізмах взаємних відносин. Отже, є підстави вважати велику спільність людей, які довгий час проводять спільні дії, особливим самостійним організмом, який вимагає від своїх складових одиниць підпорядкування його функціональним законам. З іншого боку, як уже зазначалося, в історії не відбувається і не може відбутися нічого поза діями реальних людей. Більше того, власне історія може мати реальність тільки тоді, коли люди пам'ятають про минуле, але ця пам'ять діє досить специфічно. Не потрібно доказів для того, щоб зрозуміти: те, що ми називаємо історією, не є сукупністю зафіксованих реальних подій, адже, по-перше, досить часто історичні події фіксувалися і описувалися “заднім числом”, тобто через певний інтервал часу, а, по-друге, фіксація реальних подій у всіх їхніх складових – справа майже не можлива.

Реально історія існує лише там і тоді, де і коли в часі простягається деяка безперервна лінія зв'язків між людьми і подіями, лінія, має певне смислове навантаження. Іншими словами, історія є лише тому, що є люди, які роблять її можливою, зберігають безперервність в певній послідовності соціальних процесів, вписуючи окремі явища в цю безперервність. Тобто, історія – це певний вимір людської самосвідомості і самооцінки, певна налаштованість людини на себе, суспільство, власні дії та їх значущість. Тому, до речі, історія так часто “перепишується”, тобто розтлумачується інакше, в нових ракурсах і сенсах.

Отже, виходить, що, з одного боку, є підстави вважати історію самостійно дійовою особою, а, з іншого боку, такою особою виступає тільки людина. Як вирішити це протиріччя? Напевно, його можна вирішити з урахуванням того, як розглядалася нами проблема суб'єкта історії. Насправді, в історії діє особа,

навіть – людська особистість, а вона, як ми вже знаємо, не тотожна ні людині, ні суспільним умовам життя і діяльності. Особистість – це те, що утворюється в певних соціальних умовах в людському індивіді, проте утворюється шляхом внутрішнього самотворення, внутрішнього волевого, енергетичного зусилля. Особистість при цьому виступає як одиниця, своєрідний атом суспільно-історичної структури (або конструкції): це дії певного змістовного і смислового спрямування. У цій дії одночасно демонструються екзистенційно-антропологічні можливості людини (те, що закладено в людській природі) і можливості природи, космосу, буття. Це означає, що людина входить в історію в тих своїх можливостях і проявах, які виявлені механізмами соціальної діяльності. Тому стає зрозумілим, чому людське буття вимагає засвоєння досвіду соціальної діяльності: поза цим людина навіть не може дізнатися про те, чому вона є людиною. Стає зрозумілим і інше – чому ми все ж маємо підстави говорити про історичну долю, про самовладдя історії; адже самовираження і технології соціальної діяльності, є сплавом екзистенції та космосу, мають свої власні закони і прояви. Ці закони не збігаються ні з діями окремого індивіда, ні з законами космосу і природи. Конкретна єдність суб'єктивних і об'єктивних факторів і факторів людської соціальної діяльності, взята з урахуванням її історичних досягнень і тенденцій, постає перед нами як історична доля (або як самовладдя історії).

ТЕМА 11. ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ.

1. Філософське осмислення культури. Атрибутивні ознаки та властивості культури.

Філософія культури – це розділ філософії, який досліджує сутність і значення культури. Термін введений на початку 19 ст. німецьким романтиком А. Мюллером. Філософію культури слід відрізнити як від філософії історії, бо процес культурної творчості людства в своїх ритмах не збігається з фазами історичної еволюції, так і від соціології культури, яка розглядає культуру з точки зору її функціонування в даній системі суспільних відносин.

Проблематика філософії культури вперше усвідомлюється софістами, які формулюють антиномію природного і морального (ототожнюється з культурою): так, за Гіппієм, людські правила (звичаї, закони) силують нас часто всупереч природі. Кінніки (Антисфен, Діоген Синопський) розвинули це протиставлення до висновку про необхідність повернення до природи, до простоти первіснообщинного існування, виступивши одними з перших критиків культури. Кіннічна критика штучності і зіпсованості громадського стану, сприйнята в більш лояльному вигляді стоїцизмом, склала невід'ємний елемент тієї духовної атмосфери, в якій розвивалася громадська думка раннього християнства і його “теологія культури”.

У новий час проблематика філософії та критики культури отримує особливий розвиток у Дж. Віко, Ж. Ж. Руссо, Ф. Шіллера (вчення про “наївну” і “сентиментальну” поезії як дві фази в розвитку культури), І. Г. Гердера і йенських романтиків (ідея індивідуальної своєрідності національних культур і окремих історичних шаблів культурного розвитку).

Від Ф. Ніцше і почасти від російських слов'янофілів можна датувати філософію культури у вузькому сенсі – як філософське осмислення різних стадій еволюції людської культури. Центр ваги зосереджується тепер на протиставленні культури як органічної цілісності – цивілізації як прояву механічного та утилітарного ставлення до життя (Г. Зіммель, О. Шпенглер, Л. Клагес, Г. Кайзерлінг, Х. Ортега-і-Гасет та інші представники філософії життя,

в Росії - К. Н. Леонт'єв, Н. Я. Данилевський, Н. А. Бердяєв та інші). У Данилевського та Шпенглера ця ідея поєднується з постулатом про абсолютну замкненість та взаємну непроникність різних (національних або історичних) культур, що супроводжувалося запереченням загальнолюдського значення культури. Прагнення позбутися релятивізму і скептицизму в осмисленні культури призвело А. Тойнбі до відродження релігійно-філософських ідей Августина. С. Л. Франк спробував представити культуру і цивілізацію як різні, одночасно присутні необхідні рівні у розвитку культури.

У числі завдань філософії культури знаходиться, як бачимо, з'ясування місця останньої серед ланок детермінізму, виявлення того, чому вона не тільки можлива, а й вкорінена необхідним чином. Важливим є доведення неминучості її формування в прогресуючому людському суспільстві. Філософією усвідомлюються ті найбільш загальні риси взаємозв'язку космосу, суспільства, людини, її активності, якими обумовлена культура. Тобто, перш за все, ми занурюємося в світ зовнішньої детермінації культури тоді, коли розробляємо її філософію.

У теоретичній репрезентації видів кінцевих підстав культури філософський зміст має, природно, перебувати в синтезі з культурологічним. Належній систематизації матеріалу допомагає структурування підстав культури за основними розділами філософії як теоретичної дисципліни. Тому, відповідно можна говорити про аксіологічні, онтологічні, гносеологічні, філософсько-антропологічні і соціально-філософські підстави культури. Розгляд її кінцевих підстав відповідно до розділів філософії виявляється обов'язковим для того, щоб залучити до обговорення теми значну частину суто філософської проблематики.

Слово “культура” в початковому розумінні не означало якийсь особливий предмет, стан або зміст. Воно було пов'язане з уявленням про якусь дію, зусилля, спрямоване на щось. Вживалося це слово в античності з певним доповненням: культура духу, культура розуму і т.п. Далі ми коротко розглянемо історію даного терміну.

Поняття “культура” – центральне в культурології. Цей термін уперше з'явився в латинській мові. Поети і вчені Давнього Риму вживали його в своїх трактатах і листах в значенні “обробляти” щось покращувати. В класичній латині слово “cultura” вживалося в значенні землеробської праці – *agri cultura*. Це обробігання, догляд, відділення одного від іншого, збереження відібраного, створення умов для його розвитку, причому цілеспрямованого.

Римський оратор і філософ Ціцерон (106-43 рр. до н.е.) використовував цей термін у застосуванні до духовності. Стародавні римляни вживали слово “культура” у поєднанні з якимось об'єктом у родовому відмінку: культура мови, культура поведінки і т.п. Для нас теж цілком звично звучать такі словосполучення, як “культура розуму”, “культура спілкування” тощо.

Пізніше культуру стали розуміти як людяність, те що виділяє людину з природи, з варварського стану. Жителі стародавньої Еллади і римляни в часи античності називали більш відсталі в культурному розвитку народи варварами.

Є чимало вчених, які виводять походження слова “культура” від стародавнього слова “культ”. Вони вважають, що культура співпричетна духовності, в т. ч. релігії. Первісною формою релігії деякі вчені вважають фетишизм – віру в надприродні властивості неживих предметів, культ каменів, дерев, ідолів і т.д. Історія людства знає різні культу, наприклад – в епоху античності предметами релігійного поклоніння були боги, храми, герої, правителі і т.д. Всі ці культу і вірування саме в цю епоху (древній Схід і античність) передували виникненню в різних країнах світових релігій. Про близькість культури і релігії, на думку таких російських філософів як В. С. Соловйов, Н. А. Бердяєв, свідчить символічний характер культури, який вона отримала від культової символіки (танці, молитви, співи та інші обрядові дії).

Значення поняття “культура” з плином часу розширялось, збагачувалося. Так, якщо в середні віки культура асоціювалася з особистими якостями людини (культура рицаря), то в епоху Відродження під особистим вдосконаленням починають розуміти гуманістичний ідеал людини. Він втілений в таких творах

мистецтва, як “Давид” Мікеланджело, “Сикстинська мадонна” Рафаеля та інших.

Просвітителі XVII - XVIII століть (Гердер у Німеччині, Монтеस्क'є, Вольтер у Франції) вважали, що культура проявляється в розумності суспільних порядків і політичних установ. У художній формі це намагався висловити Т. Кампанелла у своєму романі-утопії “Місто сонця”. Культура в розумінні просвітителів вимірюється досягненнями в галузі науки і мистецтва. А мета культури – зробити людей щасливими.

Французькі просвітителі XVIII століття розуміли історію суспільства як поступовий розвиток від варварства і невігластва до освіченого й культурного стану. Невігластво – “мати всіх пороків”, а освіченість – вище благо і добродесність. Культ розуму стає синонімом культури.

Переоцінка розуму і культури привела окремих філософів (Руссо) до критичного ставлення до культури. Не тільки Ж. Ж. Руссо, а й філософи, і романтики в Німеччині бачили в культурі ті протиріччя, які перешкождали вільному розвитку людини та її духовності. Переважання матеріально-речового, масового, кількісного в культурі призводило до зіпсутості. Вихід – в моральному і естетичному вдосконаленні особистості (Кант, Шиллер). Відповідно, культура розумілася як галузь духовної свободи людини.

У XIX столітті поняття “культура” стає науковою категорією. Воно означає не тільки високий рівень розвитку суспільства, а й перетинається з таким поняттям, як “цивілізація”. Поняття цивілізації містить в собі уявлення про новий спосіб життя, сутністю якого є урбанізація і зростання ролі матеріально-технічної культури.

Культура, на думку Ж. П. Сартра (XX ст.), це справа рук людини, в ній вона впізнає себе і тільки в цьому критичному дзеркалі може побачити своє обличчя. Людина є культурною в тій мірі, в якій вона бере участь у суспільному виробництві. При цьому вона не тільки створює культуру, але й виявляється її дійсним змістом .

2. Структура культури.

Термін “структура культури” – вживається для пояснення будови культури, що включає субстанціональні елементи, які опредметнюються в її цінностях і нормах, функціональні елементи, що характеризують сам процес культурної діяльності, різні її сторони і аспекти. Структура культури включає в себе: систему освіти, науку, мистецтво, літературу, міфологію, моральність, політику, право, релігію. Ці складові співіснують між собою і становлять єдине ціле. Крім того в рамках культурології сьогодні досліджуються і такі її структурні елементи, як: світова та національна культура, класова, міська і сільська, професійна та ін, Зокрема розрізняють культуру духовну і матеріальну.

Матеріальна культура – знаряддя і засоби праці, техніка і споруди, виробництво (сільськогосподарське і промислове), шляхи і засоби сполучення, транспорт, предмети побуту. Матеріальна культура (матеріальні цінності) існує в предметній формі. Тому це все те, що людина перетворює і що обумовлене її творчими здібностями.

Матеріальна культура – це духовність людини, перетворена в форму речі. У поняття матеріальної культури включають також матеріально-предметні відносини людини у сфері виробничих відносин. Види матеріальних цінностей: будівлі та споруди, засоби комунікацій і транспорту, парки і обладнані людиною ландшафти, – також входять в матеріальної культури.

Слід мати на увазі, що обсяг матеріальних цінностей ширший за обсяг матеріального виробництва, тому до них відносяться також пам'ятники, археологічні об'єкти, архітектурні цінності, обладнані пам'ятки природи і т.п.

Матеріальна культура створюється для вдосконалення життєдіяльності людини, для розвитку її творчих здібностей. В історії людства склалися різні умови для реалізації матеріально-технічних можливостей людини, для розвитку її “Я”.

Духовна культура – наука, мораль, моральність, право, релігія, мистецтво, освіта. Вона тісно пов'язана з матеріально-технічним розвитком суспільства, включає в себе всю сукупність результатів духовної діяльності і

саму духовну діяльність. Найбільш ранні, сформовані види духовної культури – це релігійні вірування, звичаї, норми і зразки поведінки людини, що склалися в конкретно історичних соціальних умовах. До елементів духовної культури відносять також мистецтво, релігію, мораль, наукові знання, політичні ідеали і цінності, різні ідеї. Це завжди результат інтелектуальної, духовної діяльності людини. Духовна культура, як і матеріальна, також створюється людиною для задоволення її потреб.

Звичайно, розподіл культури на матеріальну і духовну певною мірою умовний. Адже культура – це творіння людини. З одного боку, людина породжує культуру, з іншого, – сама виступає її результатом. Різницю між матеріальною і духовною культурою можна простежити за різними напрямками. Так, наприклад, цінності духовної культури (мистецтво) не знають морального старіння на відміну від знарядь праці, верстатів і т.п. Крім того, духовні цінності можуть існувати не тільки в предметній формі (книги, картини і т.д.), але і як акти діяльності. Наприклад, гра скрипаля, актора на сцені і т.п.

Нарешті, духовні цінності несуть на собі відбиток особистості їх творця: поета, співака, художника, композитора. Неповторна індивідуальність автора дозволяє нам осягнути не тільки змістовну, а й емоційно-чуттєву сутність творів мистецтва, філософських ідей, релігійних систем і т.п.

Очевидно, що і потреба в духовних цінностях безмежна, на відміну від рівня матеріального благополуччя, яке має межі. Проявами духовної культури виступають звичаї, традиції, норми.

Звичай являє собою одне з найдавніших явищ духовної культури. У первісному суспільстві виникають перші звичаї як регулятори поведінки людини. Звичаї формуються в основному в побутовому середовищі, тому відрізняються стійкістю, тривалістю існування, “живучістю”. Вони присутні в будь-якій розвиненій культурі як звичні зразки поведінки. Звичай виступає стереотипом поведінки людини. Звичаї тісно пов'язані з традиціями, які підтримуються через обрядові і ритуальні дії. Як ланки одного ланцюга слід розглядати такі поняття, як звичай, обряд, ритуал. Нерідко їх визначають як складові традиції.

Традицією називають передачу і збереження соціального та культурного досвіду від покоління до покоління. В якості традицій виступають ті чи інші цінності, норми поведінки, звичаї, обряди, ідеї. Іноді їх сприймають як пережитки минулого, вони можуть зникати, а потім відроджуватися. Відбір традицій здійснює час, але є і вічні традиції: шанування батьків, шанобливе ставлення до жінки і т.п. Способом існування традиції, крім звичаїв, виступають також обряди чи ритуали.

Обряд – це послідовний порядок дій, яким завершується звичай. Обряди, як правило, прив'язані до певних дат чи подій (обряд ініціації, посвячення в студенти, весільні обряди, обряди, пов'язані з закінченням жнив та ін.)

У духовній культурі можуть діяти норми. *Норма* – це загальновизнане правило поведінки чи дії. Норми виділяються із звичаїв і набувають самостійного існування. Вчинки людини багато в чому визначаються прийнятими в суспільстві нормами. Розрізняють норми-розпорядження, норми-заборони, норми-зразки. Останні відбивають рівень культури, досягнутий в суспільстві.

Більш складним і розвиненим продуктом духовної культури є *цінності*. Цінність увазі вибору допускає різні, навіть протилежні рішення. Цінність включає в себе такі елементи, як інтерес і потреба особистості, відповідальність і ідеал, спонукання і мотив. Типи цінностей бувають різними: моральні, релігійні, художньо-естетичні, політичні, вітальні (пов'язані зі здоровим способом життя). Можна також говорити про сімейно-родині цінності, трудові та ін.

Якщо класифікувати елементи духовної культури, розглядаючи її як одну з форм суспільної свідомості, то при такій підставі виділяється: політична культура; моральна культура (мораль); естетична культура (мистецтво); релігійна культура; філософська культура і т.д.

3. Функції культури.

Основні функції культури:

- *Людинотворча*. Людина живе не лише в природі, а й в культурі. У ній вона сама себе пізнає. Тут є і моменти світорозуміння, і формування, і

виховання та соціологізування людини. По іншому дана функція ще називається перетворюючою, оскільки освоєння і перетворення навколишньої дійсності є фундаментальною потребою людини.

- **Інформаційна.** Забезпечує процес культурної спадкоємності і різні форми історичного прогресу. Виявляється в закріпленні результатів соціокультурної діяльності, накопиченні, зберіганні та систематизації інформації. Особливо оцінюється представниками семіотичного підходу до культури. Це забезпечення знання про світ і про себе, комунікації.

- **Пізнавальна функція.** Потреба в ній впливає з прагнення будь-якої культури створити свою картину світу, а також передавати знання. Існують як теоретичні, так і практичні форми пізнання, в результаті яких людина отримує нове знання про світ і саму себе.

- **Комунікативна функція.** Комунікація – це процес обміну інформацією між людьми за допомогою знаків і знакових систем. Культура продукує конкретні правила і способи комунікації.

- **Нормативна** (регулятивна або захисна функція) – є наслідком необхідності підтримки певних збалансованих відносин людини і навколишнього середовища, як природного так і соціального. Також обумовлена необхідністю підтримувати рівновагу і порядок у соціумі, приводити у відповідність до суспільних потреб та інтересів дії різних соціальних груп та індивідів. Культура створює норми – юридичні, технічні, етичні, екологічні та ін.. Встановлює табу. Дозволяє регулювати форми відносин через закон і порядок. Історія нормативних актів – це частина історичної культури.

- **Знакова.** Знаки – вербальні та невербальні системи образів культур народів. Їх знання і прочитання – семіотична функція.

- **Ціннісна (Аксіологічна).** Культура показує значимість або цінність того, що в одній культурі є цінним, а в іншій таким не є.

- **Духовно-моральна** – виховна роль культури.

- **Споживча (релаксаційна).** Функція зняття стресу, напруги.

4. Культура і цивілізація.

Нерідко поняття “культура” і “цивілізація” трактуються як синоніми. Це не так, хоча в чомусь значення цих понять перетинається. Найчастіше під *цивілізацією* розуміється сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства в його історичному розвитку і тільки матеріальна культура.

Слово “цивілізація” походить від латинського “civilis”, що означає цивільний, суспільний, державний. В XVII – XVIII ст. “цивілізованість” визначалася як протилежність “дикості”. В XIX ст. під цивілізацією стали розуміти не тільки історичний процес, а й вже досягнутий рівень розвитку або стан суспільства, як ступінь соціального прогресу, наступну за дикістю і варварством. Найбільш розвинутою цивілізацією був тип суспільства, що склався в європейських країнах.

З часом поняття цивілізації стали відрізняти від культури. У побуті цивілізацією стали називати сукупність матеріальних і соціальних благ, що доставляються людині розвитком суспільного виробництва. З'явилася тенденція протиставляти культуру і цивілізацію, розглядати їх як протилежності (О. Шпенглер, Г.Маркузе). З цієї точки зору культура є внутрішнім духовним змістом цивілізації, а сама цивілізація – лише зовнішня матеріальна оболонка культури.

Однозначного визначення цивілізації немає, тому що різні дослідники вкладають в цей термін різний зміст. Одні учені ототожнюють поняття цивілізації і культури, інші розглядають цивілізацію як специфічне культурне утворення, треті – розводять поняття культури і цивілізації. В унітарному ж сенсі цивілізацію розглядають як ідеал розвитку людства в цілому.

Якщо цивілізацію трактують як певну історичну стадію розвитку, то виділяють аграрну, індустріальну, інформаційну цивілізації. У локально-історичному сенсі цивілізаціями називають унікальні історичні утворення, обмежені просторово-часовими рамками. Наприклад, антична, арабська, китайська, єгипетська цивілізація та ін. Остання точка зору розроблена такими дослідниками як Н. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі. Останній розробив теорію “локальних цивілізацій”, яких налічується більше 20, зокрема дві

православних цивілізації (російська і візантійська), іранська, індійська, дві далекосхідних, сирійська, мінойська, шумерська, хетська, вавилонська, андська Мексиканська, Юкатанська, майя та ін.

У рамках протиставлення понять “культура” і “цивілізація” остання визначається (за О. Шпенглером) як сукупність техніко-механічних елементів, як заключний етап розвитку будь-якої культури. Для цього етапу характерний високий рівень наукових і технічних досягнень, і в той же час, занепад мистецтва і літератури. Так, Н. Бердяев писав про цивілізацію як про “смерть духу культури”.

З усього різноманіття підходів до вивчення культури і цивілізації можна зробити висновок, що поняття цивілізації може означати: історичний процес вдосконалення життя суспільства (Гольбах); спосіб життя суспільства після виходу з первісного стану (Морган); утилітарно-технічну сторону суспільства, що протистоїть культурі як сфері духовності та творчості (Зіммель); завершальну фазу еволюції будь-якого типу культури, смерть культури (Шпенглер); будь-який окремих (локальний) соціокультурний світ (Тойнбі); найбільш широку соціокультурну спільність, яка досягла найвищого рівня культурного розвитку людини (Хантінгтон).

Зазвичай цивілізацією називають не просто культуру як таку, а суспільство, яке характеризується специфічною і досить розвиненою культурою. Цивілізація передбачає засвоєння образів поведінки, цінностей, норм і т.д. Культура ж являє собою спосіб освоєння досягнень. Цивілізація, в свою чергу, – це реалізація певного типу суспільства в конкретних історичних обставинах, а культура – ставлення до цього типу суспільства на основі різних духовно-моральних критеріїв. Проте, різниця між культурою і цивілізацією, незважаючи на їх суперечності, носить не абсолютний, а відносний характер.

Типологія цивілізацій – це членування культурно-історичного розвитку людства. В основу типологізації покладено чотири основні критерії: загальні фундаментальні риси духовного життя; спільність історико-політичної долі та економічного розвитку; взаємопереплетеність культур; наявність спільних інтересів і спільних завдань з точки зору перспектив розвитку.

На основі цього виділяють такі типи цивілізацій: природні співтовариства (непрогресивні форми існування); східний тип цивілізації; західний тип цивілізації; сучасний тип цивілізації.

Природні співтовариства – історичні спільноти, що живуть в рамках природного річного циклу в єдності і гармонії з природою. Вони існують поза межами історичного часу. Для них існує лише час поточний і час міфічний, в якому живуть боги і душі померлих предків. Мету і сенс свого існування вони бачать у збереженні хиткої рівноваги між людиною і природою, в збереженні сформованих звичаїв, традицій, прийомів праці, що не порушують їхньої єдності з природою.

Вся життя спільноти підпорядковане природному циклу. Вона веде кочовий або напівкочовий спосіб життя. Обожнює сили природи, Води, Землі, Вогню, Сонця і т. д. Ватажки громад – жерці, шамани, чаклуни. Засобом інтелектуального та емоційного освоєння світу виступає міфологія. У цих спільнотах немає висхідного розвитку, зміни в них відбуваються по замкненому колу. Незмінний порядок підтримується системою заборон – табу. У соціальному житті панує колективізм: громада, рід, плем'я. Влада спирається або на традицію (виборність), або передається у спадок.

Східний тип цивілізації – в історичному плані перший тип цивілізації, що сформувався до III століття до н.е. на Стародавньому Сході: в Стародавній Індії, Китаї, Вавилоні, Стародавньому Єгипті.

Характерними рисами східної цивілізації є: традиціоналізм – орієнтація на збереження і відтворення сформованих форм способу життя; низька рухливість і обмежена різноманітність всіх форм людської життєдіяльності; моральна установка не так на пізнання і перетворення світу, як на споглядальність, безтурботність, містичне єднання з природою, зосередженість на внутрішнє духовне життя; особистісний початок не розвинений, а суспільне життя побудоване на принципах колективізму; політична організація життя відбувається у формі деспотії, в якій здійснюється абсолютне переважання держави над суспільством; економічна основа життя – корпоративна і державна форма власності, основний метод управління – примус.

Західний тип цивілізації (Європа і Північна Америка). Основними цінностями західної цивілізації є: динамізм розвитку, орієнтація на новизну; утвердження гідності та поваги до людської особистості; індивідуалізм, установка на автономію особистості; раціоналізм (утилітарне ставлення до всього, в тому числі і до природи); ідеали свободи, рівності, терпимості, демократії; повага до приватної власності.

На певному етапі західна цивілізація набуває характеру техногенної цивілізації (починаючи з XV -XVII ст. і до кінця XX ст.) . Для техногенного типу цивілізації характерна наукова раціональність, швидка зміна техніки і технології, науково-технічна революція, що прискорюється оновленням штучно створеного людиною предметного середовища. Все це супроводжується зростаючою динамікою соціальних зв'язків, формуванням нового типу особистості і становленням двох типів суспільства: індустріального та постіндустріального.

Глобальна цивілізація – сучасний етап розвитку суспільства. Відмінні риси: зростаюча цілісність світового співтовариства (загальнопланетарна цивілізація); інтернаціоналізація всієї суспільної діяльності на Землі (єдина система соціально-економічних, політичних і культурних зв'язків); уніфікація соціокультурного життя різних країн і регіонів земної кулі (суспільний поділ праці, уніфікація засобів зв'язку, транспорту, інформації тощо).

У діалозі світових культур, як відзначають дослідники, зараз переважає західний вплив, цінності західної техногенної цивілізації. Однак, в останні десятиліття зростає значення соціально-економічних і культурних цінностей східних суспільств.

ТЕМА 12. АКСІОЛОГІЯ.

1. Аксиологія як філософське вчення про цінності.

Аксиологія – (від грец. *Axios* – цінність, *logos* – вчення) – наука про цінності, про порівняльне значення різних сторін буття.

По-перше, через поняття цінностей проявляється ставлення людини до світу. По-друге, саме система цінностей набуває все більшого значення в світі людини. По-третє, цінності постають одним з основоположних чинників культури. По-четверте втрата ціннісних орієнтацій призводить до розпаду суспільства.

З часів античності серед філософів не вщухають дискусії: чи є цінність атрибутом речі і властива речі або це результат оцінювання її людиною. Якщо цінність – це властивість реальності, то цінність наближається до істини. Цінність, як і істина, є відношенням між мисленням і дійсністю. Ґрунтуючись на своєму індивідуальному досвіді людина усвідомлює наявність зв'язку між значущим для неї об'єктом і своїми потребами та інтересами. Людина оцінює все, що відбувається з нею і все навколишнє за його значущістю. Тому, цінність – це те, що має позитивну значущість для людини. Значимість визначається залученістю предметів в життя людини. За Кантом, свідомості дано носії цінностей разом з мірою цінності, яка перетворює їх на бажане. Тому буття цінності досягається в емоційному переживанні, а не в інтелекті.

Суб'єктивно бажане виступає у формі оцінки. Оцінка – це встановлення суб'єктивної значущості явищ для людини, обумовлена її соціальною позицією, світоглядом, рівнем культури, інтелекту та моральності, хоча передумовою для оцінки предмета є знання суб'єкта про цей предмет. Проте, цінність і оцінка – це різні речі. Суб'єктивно бажане може не мати цінності (наприклад, гра) і навпаки – те, що має цінність може не бути суб'єктивно бажаним. Суб'єктивний момент в оцінці домінує, він пояснюється особистісним характером осмислення світу. Незважаючи на це, цінність і істина пов'язані. Істина полягає у відповідності пізнання дійсному стану речей і може бути предметом оцінювання, характеризуватися як цінність. Різниця істини та оцінки

виявляється: в способах їх осягнення, у формі вираження в структурах свідомості, що беруть участь у процесах пізнавальному і ціннісному. Істина осягається при обмеженні суб'єктивного. Пізнання передбачає абстрагування від випадкового і зовнішнього по відношенню до досліджуваного. У істині світ постає таким, яким він є незалежно від людини. Притому що суб'єктивність сприйняття істини теж неможливо усунути. В оцінці ж, суб'єктивне начало домінує і показує значимість даного предмета для людини.

Відрізняються форми вираження істини та оцінки. Істина має форму раціонального, логічно несуперечливого знання, яке розкриває закони природи, суспільства, свідомості. Оцінка представляє сферу емоцій, волі, спонукань. Знання, які включають в себе оцінку, можуть мати образну, нечітку форму, бути малоказовими, інтуїтивними.

Цінності залежать від: культурних стереотипів; світоглядної основи; потреб.

Цінності пов'язані з потребами, але вони не зводяться до них. Якщо потреби динамічні, постійно змінюються, то цінності відносно стабільні. Якщо потреби ієрархічні, і їх ієрархія постійно змінюється, то ієрархія цінностей мало змінюється і засвоюються індивідом в процесі його соціалізації. Це пояснює широко поширену опозицію новому, в якій би сфері життя воно не виникало. Наприклад, тільки після довгих століть гонінь на християн римські імператори визнали цінності християнської віри. Це одна з особливостей властивих інтелектуальним цінностям: для того, щоб люди змогли сприйняти їх як цінність, має пройти певний час. Картини Ван Гога зараз оцінюються дуже дорого, на аукціоні "Сотсбі" це найдорожчі твори, проте його творчість було визнано лише після смерті, за життя не було продано жодної його картини.

Задоволенню потреб існуючі явища або сприяють, або перешкоджають. Потреби можуть усвідомлюватися або не усвідомлюватися, або усвідомлюватися неадекватно. Тому, фактично, значущі явища можуть не усвідомлюватися як цінності, а те, що не представляє цінності може помилково уявлятися нею. Цінністю є лише позитивно значуще. Чи можна цінності

виміряти? Цінності не можна виміряти приладами, але їх можна їх оцінити допомогою інтерпретації вчинків людей, результатів їх діяльності.

Цінність можна визначити як відношення буття і духовних запитів людини. Існують не тільки суспільні, а й групові, і особистісні інтереси і запити. Те, що є цінним для одних груп або індивідів, для інших є нецікавим, нудним або навіть несправедливим, потворним чи аморальним. Функціональне відношення одних і тих же явищ до різних суб'єктів може бути різним і навіть протилежним: світ значимостей не тотожний світу цінностей.

Соціальну форму потребам людини надають норми. *Норма* – це загальновизнане правило, зразок дії чи поведінки. Особистість не може задовольняти потреби поза нормативно-культурним процесом. Норма – одна з форм усвідомлення потреб, і тому належить до сфери цінностей. Між нормами і цінностями існує деяке функціональне розходження. Цінності, оскільки вони породжені потребами, визначають цілі діяльності, а норми відносяться до засобів досягнення мети.

Норми жорстко детермінують діяльність, в той час як цінності надають особистості більшу свободу. Норма не має градацій: їй або слідує або ні. Цінності ж мають деяку ієрархію, і в кожний момент людина може визначити яке місце в цій ієрархії займає та чи інша цінність. Норми стандартизують поведінку особистості, визначаючи ті межі, в рамках яких особистість може вільно діяти. Порушення норм тягне за собою різноманітні санкції з боку суспільства. Цінності ж відносяться до сфери життєвих орієнтирів, що визначають життя особистості в цілому. Зберегти ці життєві орієнтири допомагає віра. Віра у вищій точці наближається до ідеалу. Людина з допомогою своєї уяви створює образ того, чого б вона хотіла у майбутньому. Вона здійснює цілепокладання.

Ідеал – це вища цінність і їй відповідна мета. Так як ідеал – це уявлення про деяку абсолютну досконалість, він недосяжний в рамках конкретних умов життя особистості. Але, ідеал виступає як вища цінність, що одухотворює життя особистості, що дає їй сенс.

Таким чином, цінності не зводяться ні до об'єктивної реальності, ні до сфери довільних суб'єктивних понять. Вони відображають існуючий в дійсності зв'язок людини з світом природних і соціальних явищ, які мають позитивне соціальне значення для життєдіяльності суспільства й особистості.

2. Розуміння цінності в історико-філософській традиції.

Цінності залежать від культурних стереотипів, прийнятих у суспільстві, а вони, в свою чергу, залежать від попереднього культурного розвитку. Кожна епоха мала свою особливу ієрархію і структуру цінностей, свої “базові” цінності, які поділялися, схвалювалися і підтримувалися більшістю людей, що жили в той чи інший час.

Протягом історії були вироблені універсальні, загальнолюдські цінності, що мають вагомe значення для всього людства. Такими цінностями є: істина, добро, краса, свобода, справедливість тощо. Хоча в різні епохи значення цих цінностей сприймалося і розумілося по-різному, саме в них відбивалося прагнення людей до щасливого і гідного життя.

Цінності панують у сфері мистецтва і релігії, моралі і права, політичного і культурного життя. Їх не можна висловити мовою наукових понять, вони постають в художньо-образній, міфологічній чи релігійній формі. Ціннісне ставлення має справу з “царством сенсу”, світом значимостей.

Цінність – це інтерпретаційний конструкт, як вважає відомий німецький філософ Ганс Ленк. Цінність – це інтерпретація, в якій суб'єкт висловлює свої уподобання. Характер самої інтерпретації визначається тією філософією, яку використовує суб'єкт.

Для Єгипту основною цінністю був культ смерті. Все життя древнього єгиптянина підпорядковувалася підготовці до смерті. У стародавньому Шумері вищою цінністю навпаки було життя, богів просили про допомогу в теперішньому житті. Слово “цінність” було добре відомо і давньогрецьким філософам, які займалися пошуками вищої цінності і сенсу людського життя. У Сократа найвищою цінністю було Благо, до якого прагне світ і повинна прагнути кожна людина. Детально ця концепція розглянута в і в творах

Платона. Загалом у стародавній Греції вищою цінністю був гармонійний розвиток, прагнення до гармонії розумового, фізичного та естетичного. Античні греки прагнули до досконалого, гармонійного, врівноваженого життя. Філософи вели мову про осягнення законів природи, гармонію космосу. Цінністю для них було осягнення, осмислення світового закону та набуття мудрості.

Проте в античності істина і цінність не відокремлені один від одного досить чітко. Це призводило до того, що, наприклад, платонівська ідея розумілася ще й як ідеал. Сучасні філософи в цьому плані пропонують відразу визначитись із поняттями, що є ідея як істина, як поняття, і що є ідея як цінність, як ідеал.

У філософії середніх віків головною цінністю для людини був Бог. Вважалося, що людина існує в ім'я Бога, а не Бог для людини, тому цінності розглядали з позицій Бога, а не людини. На відміну від середньовіччя філософія Нового часу пропонує вважати найвищою цінністю людини – її розум. Та попри те, що про цінності говорили вже стародавні греки, тільки в ХХ столітті філософи зуміли розвинути вчення про цінності. Вся справа в тому, що людина далеко не відразу усвідомила своє власне, окреме становище у світі. Як відомо, це трапилося лише в Новий час, відповідно саме тоді з'явилися перші повноцінні концепції цінності. У Новий час філософи виділили мислення як головну рису людини. Мислення має справу з істиною. Всепоглинаючий інтерес до істини витісняв проблему цінності. Вирішальний крок до з'ясування питання про цінності зробив Кант. Він розділив істину, красу і благо. Істиною займається розсудок, а цінністю – розум, точніше, розумна воля. Як бачимо, до ХХ століття склалися всі умови для розвитку вчення про цінності.

У ХІХ столітті філософія звернула увагу на людину і цінності, пов'язані з людським життям, такі як свобода, існування, щастя, вибір. Однак вчення про цінності з'являється тільки в ХХ столітті і пов'язано це частково з науково-технічним прогресом і тими проблемами для життя всієї земної кулі, які з'явилися в ході цивілізаційного розвитку. Філософські напрямки ХХ століття розглядають проблему цінностей, як одну із найважливіших. Представники

феноменології, герменевтики, аналітичної філософії сперечаються між собою насамперед про цінності.

XX століття в теорії й на практиці довело, що проблема цінностей дійсно належить до найактуальніших проблем людства, які вимагають першочергової уваги. Дві світові війни, застосування ядерної зброї, установа диктаторських режимів стали найстрашнішим проявом знецінення людського життя й особистості. Подальший розподіл світу на протилежні суспільно-політичні системи та їх жорстоке протистояння призвели до знецінення загальнолюдських цінностей і до ідеологізації всієї їх системи. Минуле століття не тільки привернуло увагу до проблеми цінностей, але й наочно довело існування різноманітних, іноді діаметрально протилежних систем суспільних цінностей і відповідно ціннісних орієнтацій.

Проблема цінностей набуває особливого значення в період докорінних соціальних трансформацій суспільства, змін у системі міжнародних відносин і загострення глобальних проблем, тому характер її вирішення залежить від пануючої в суспільстві парадигми світосприйняття, духовних традицій і домінуючих ідеологічних настанов.

3. Види та ієрархія цінностей.

Світ цінностей складний і такий, який важко описати. Цінності різноманітні і неоднорідні. У аксіології запропоновані різні варіанти їх класифікації.

Г. Ріккерт, один з родоначальників аксіології, поділяв всі цінності на шість класів: логічні (у наукових досягненнях), естетичні (у творах мистецтва), містичні (в культурах), релігійні, моральні, особистісні.

Філософ і психолог Г. Мюнстерберг на початку XX ст. запропонував розрізняти два типи цінностей – життєві (наприклад, любов, щастя) і культурні (наприклад, поезію, музику), а в кожному з цих типів – логічні, естетичні, етичні та метафізичні цінності.

Один з видних німецьких філософів XX ст. М. Шелер вибудовував цінності в ієрархію: на нижчому її щаблі знаходилися цінності чуттєві (“приємне”), над ними – життєві, або вітальні (“шляхетне”), ще вище – духовні,

в тому числі естетичні (“прекрасне”), морально-правові (“справедливе”), гносеологічні, а на верхньому щаблі – релігійні (“святе”).

Французький аксіолог І. Гобрі виділив в якості основних чотири цінності: користь, красу, істину і добро.

У сучасній літературі з культурології свій варіант класифікації цінностей пропонує Б. Єрасов: 1) вітальні – життя, здоров'я, безпека, добробут і т.д.; 2) соціальні – сім'я, дисципліна, працьовитість, багатство, рівність, патріотизм та ін.; 3) політичні – громадянські свободи, законність, конституція, світ та ін.; 4) моральні – добро, любов, честь, порядність, повага до старших, любов до дітей і т.п. 5) релігійні – Бог, Святе Письмо, віра та ін.; 6) естетичні – краса, стиль, гармонія та ін.

Г. Вижлецов виділяє чотири класи цінностей: 1) духовні (в релігії, моральності, мистецтві), 2) соціальні (політичні, правові, моральні), 3) економічні та 4) матеріальні.

Багато авторів, підходячи до класифікації цінностей, включають в неї поряд з цінностями також і об'єкти – носії цінностей. М.С. Каган у цьому зв'язку зауважує, що економічні та матеріальні блага є чимось, що підлягає бухгалтерському обліку, а не аксіологічній типології. На відміну від інших підходів до цієї проблеми його аксіологічна теорія строго відмежовує цінності від їх носіїв. Світ цінностей представляється як система, в якій цінності різних видів знаходяться в історично обумовлених структурних відносинах. Виділяючи художні, екзистенційні (що складають сенс життя), моральні, правові, політичні, релігійні та естетичні цінності, Каган розглядає їх на різних рівнях (соціально-груповому, міжособистісному, індивідуальному) з урахуванням існуючих між ними інтеграційних зв'язків.

Ієрархія цінностей історична. По-сучасному розмитою і невизначеною вона була не завжди. Досить жорсткою і пірамідально міцною конструкцією ієрархія цінностей була (і залишається) в традиційному суспільстві.

Під ієрархією цінностей зазвичай розуміють їх розташування від нижчих до вищих або від вищих до нижчих. При цьому спостерігаються послідовність і безперервність. Виразно нижчими та вищими цінності виявляються тільки біля

основи і на вершині цієї ієрархії. Якби не ця діалектика більш високого і більш низького, ієрархію цінностей цілком можна було б назвати структурою або системою. У ієрархічному ладі цінностей багато стихійного, умовного. Але є і щось більш визначене.

У більш низького і більш високого в ціннісній ієрархії різні суб'єктні наповнення. Насамперед за об'ємом: нижчі цінності більш масові, вони поширені серед більшої кількості людей; вищі цінності не мають широкого поширення, їх сповідує, як правило, вузьке коло людей, вони – доля небагатьох. Далі відмінність йде вже з якості: вищі цінності доступні тільки високорозвиненим суб'єктам, людям достатньо освіченим і вихованим; нижчі цінності ніякої спеціальної підготовки для свого сприйняття не вимагають – вони доступні практично всім, їх може освоїти людина з “середньою” освітою.

Нижчі цінності, як правило, стереотипні, зручні та ефективні, швидко піднімають настрій. Вони легко відключають критичне “Я” людини, притупляють її свідомість, виходять часто на основу емоцій і почуттів. Вищі цінності найчастіше незручні, в спробі відповідати їх непростим вимогам, бути, як кажуть, на висоті принципів, людині нерідко доводиться страждати, мучитися совістю, відчувати свою малість в цьому світі.

Всі цінності ділять на вищі і нижчі за критерієм значущості для людини і людства. Як правило, вони збігаються з абсолютними і відносними цінностями, які обумовлені тривалістю їх існування.

Вищі (абсолютні) цінності володіють неутилітарним характером, вони є цінностями не тому, що служать для чого-небудь іншого, а навпаки, все інше набуває значимість лише в контексті вищих цінностей. Ці цінності неминущі, вічні, значимі у всі часи, абсолютні. Вони сприймаються людиною як щось таке, що іншим бути не може в принципі.

До вищих цінностей відносяться загальнолюдські – світ, людство; соціальні – справедливість, свобода, права людини; цінності спілкування – дружба, любов, довіра; культурні – світоглядні, етнічні; діяльні – творчість, істина; цінності самозбереження – життя, здоров'я, діти; особистісні якості – чесність, патріотизм, вірність, доброта та ін.

Нижчі (відносні) цінності виступають засобами для досягнення будь-яких більш високих цілей, вони більше схильні до впливу обставин, зміни умов, ситуацій, більш рухливі, час їх існування обмежений.

4. Функції цінностей.

Цінності відіграють важливу роль у житті суспільства. Якщо знання відповідає на питання “Як робити?”, то цінності дають відповідь на питання “Для чого робити?”. Тому цінності виконують важливі функції:

1. Функція конституювання сенсу життя. З'ясовуючи, що є добро, прекрасне, істина, справедливість і т.п., цінності конституують сенс людського життя, утворюють його духовну основу. Людина не завжди свідомо формує свій духовний стрижень. Як правило, він формується під впливом притаманних певному суспільству релігійних і традиційних цінностей. Але він обов'язково притаманний людині, і чим більше розвинена вона як особистість, тим чіткіше поставлені перед нею проблеми сенсу життя – діяльності, якій присвячує себе людина, якій вона служить (служіння суспільству, улюбленій справі і т. д.). Діяльність тоді є сенсом життя, коли людина не є додатком до неї, а відчуває себе вільною особистістю, яка утверджується через діяльність, розширює сферу своєї самореалізації. Наприклад, можна служити Богу і не знайти сенсу життя, а можна служити грошам, будучи фінансистом, і відчувати себе повною сенсу життя людиною.

Необхідною умовою повного сенсу життя, для розвиненої особистості громадянського суспільства є свобода, вільний вибір, внутрішня гармонія. Свобода є лише формальною умовою для того щоб сенс життя набув реальності. Вона повинна поєднуватися з втіленням визначеної цінності. Тільки тоді, коли людина вільно обирає і засвоює певні цінності, її життя набуває сенсу. По-справжньому, а не зовні, життя людини має сенс за умови, що обрані нею цінності гідні людини, визнаються суспільством. Це є підставою для висновку, що цінності в єдності зі свободою конституують сенс життя людини.

2. Орієнтаційна функція цінностей. У житті людини і суспільства цінності визначають напрямки, зразки діяльності. Будучи орієнтирами, вони постають у формі ідеалів – вільно прийнятих зразків поведінки, прообразів

досконалих предметів, які орієнтують людину на піднесення над буденною реальністю. Будучи зразком, ідеал виступає як мірило реальності. Неадекватне ж ставлення до ідеалу перетворює його на ідола. Якщо молода людина жертвує своєю вільною екзистенцією, своїм неповторним життям, копіюючи в поведінці, фізичній зовнішності улюблених кінозірку, співака, спортсмена, вона перетворює ідеал на ідола, кумира. Орієнтуючись на ідеал людина не зникає, не розчиняється, вона формує себе, вважає себе самоціллю, в ідолі вона розчиняється, її метою є інший. Тому, застереження “не сотвори собі кумира!” є не тільки релігійною, але і антропологічно-екзистенційною заповіддю.

3. Нормативна функція цінностей. Вона тісно пов'язана з орієнтаційною функцією. Як відомо, цінності не тільки формують ідеали, вони передбачають вибір людини на користь добра, прекрасного, справедливого, стають нормами діяльності людини. Норми – це правила, вимоги, закони поведінки, які виводяться з сенсу цінності. Серед них виділяють моральні, правові, естетичні, звичайні, технічні та ін.. Основою кожної норми є певна цінність. Наприклад, норма “не роби зла” заснована на цінності добра. При цьому вищі цінності, цінності-цілі не вимагають свого обґрунтування – “роби добро в ім'я добра”. Інші, так звані матеріальні цінності, обґрунтовуються вищими цінностями.

Норми регулюють суспільне життя людей, консолідуєчи їх у спільноту, а люди належать до спільноти завдяки “життєвому світу”, який вони поділяють. “Життєвий світ”, який забезпечує взаєморозуміння людей, ґрунтується на загальних категоріях (однаковому розумінні простору, часу, причинності), світоглядних ідеях (однаковому розумінні світу, людини, Бога) і цінностях та нормах. Цінностям при цьому належить провідна роль. Ніщо так не консолідує спільноту і не протиставляє її іншій спільноті, як сімейні традиції, ритуали тощо.

Отже, цінності є невід'ємною частиною духовного життя людини, вони обґрунтовують ідеали і норми, об'єднують суспільство духовно.

ТЕМА 13. ФІЛОСОФІЯ І ТУРИЗМОЛОГІЯ.

1. Предмет філософії, туризмології та філософії туризму.

Вагоме дослідження питань філософського осмислення туризму в українській філософській думці бачимо в працях Пазенка В. С. Слідуючи за його роздумами окреслимо проблематику філософії туризму.

Постановка питання про “філософію туризму” потребує роз'яснення терміну “філософія”, який може коректно вживатися лише за умов, коли за його допомогою певне явище (природне, соціальне, ментальне) характеризується у його світоглядному значенні для людини і суспільства в цілому. Саме у такий спосіб свого часу виникли “філософія природи”, “філософія техніки”, “філософія життя” тощо.

Окремі автори наголошують на необхідності формування “філософського підходу” до максимального задоволення потреб туристів, пишуть про “філософію” їх розміщення у готельних комплексах. Проте такі приклади вживання поняття “філософія” можна назвати образними і не цілком влучними. Покликання ж філософії в її класичному та й сучасному вигляді полягає в тому, щоб її засобами і можливостями визначати для людей смислоутворюючі орієнтири, тим самим залучаючи їх до світу мудрості, “царини софійності”. Філософія напрацьовує уявлення про загальну, універсальну форму культурного багатства, виявляє і формулює у теоретичних концепціях та у вигляді сентенцій, афористичних узагальнень інваріантні, “вічні” засади людського світовідчуття, світорозуміння і світоставлення. Актуальне завдання філософської культури – здійснювати динамічне обґрунтування методології пошуку розв'язань дедалі складніших проблем у світі, що стрімко змінюється, забезпечувати особистість необхідними знаннями у її пошуку “нових смислів” власного існування. В тому числі у новому світі туристських реалій, процесів, подорожей.

Сучасна філософія як стиль мислення (філософування) прагне якомога ближче бути до людини та її проблем. Показова в цьому плані життєво-практична філософія Б. Франкліна – специфічний різновид життєстверджуючого індивідуалізму (“філософія ділової людини”). Свідченням

актуалізації практичної “місії” філософії є також відродження прагматизму, філософського вчення, яке, відкидаючи всілякі претензії на абсолюти, прагне перенести у філософське дослідження критичний і експериментальний дух природничих наук, проголосивши першість інтерсуб'єктивних, соціальних, суспільних вимірів досвіду, мови і науки.

Зазначена особливість новітньої філософії пояснює той факт, що діапазон вживання філософських визначень до різноманітних реалій суспільного життя та людської діяльності істотно розширився. Особливо це стосується такої галузі філософської теорії, як соціальна філософія. В цьому контексті цілком правомірна проблема “філософії туризму” (або філософські аспекти туризму). Вона виступає як важлива складова більш загального теоретичного утворення теорії туризму (“туризмології”) – специфічної соціо-економічної і соціо-гуманітарної дисципліни. Туризмологія (туризмознавство) містить у собі, до речі, технологічну частину, яка має синтетичний характер і характеризується розгалуженими міжнауковими зв'язками.

Туризмологія включає в себе різні підходи (теоретичні моделі) до осмислення феномену туризму. Таким чином, теорія туризму має сприяти розвитку туристичної індустрії. При цьому туризм слід розглядати як соціальну та індивідуальну діяльність (а не просто галузь економіки), яка охоплює найрізноманітніші галузі і форми суспільної культури.

Зокрема філософія передбачає погляд на туризм як культурне явище та як чинник духовного розвитку особистості. Тому в межах філософії туризму відбувається аналіз філософсько-світоглядних аспектів туризму, його морального та екзистенційного вимірів а також дослідження значення туризму в структурі суспільно-політичних відносин та в процесі становлення і розвитку громадянського та інформаційного суспільства. Саме тому, одним із чинників, який стимулює створення туризмології, є, необхідність перегляду традиційного розуміння туризму як суто “індустрії подорожей та відпочинку” надання цьому розумінню “людського виміру”. А це, в свою чергу, передбачає наголос на світоглядному, культурному, гуманістичному, пізнавальному, етичному, естетичному, комунікативному значенні туризму як специфічного соціального

інституту і феномена загальнолюдської культури. В цьому аспекті головним об'єктом туризмознавства є не готелі, кемпінги, турбюро і агенції, а людина, що подорожує, – *Homo viator*.

Подорож – одне із ключових понять туризмознавства. Рід діяльності, який ми називаємо туризмом, включає в себе організацію подорожей та індустрію гостинності. Подорож – це одна з форм діяльності людини, прояв її способу життя. Втім, людина, що подорожує (вчений, науковець, бізнесмен, прочанин, відпочиваючий), – це не просто “споживач туристського продукту”, що пересувається у просторі і часі, а особистість, яка протягом мандрівок, поїздок, походів прилучається до світу природи і культурних артефактів, до цінностей інших країн, народів, людей. Саме така особистість утворює основу філософських рефлексій туризму. Людина, яка здатна не просто споглядати світ або споживати його, використовувати, а милуватися ним, засвоювати багатства природи і культури, перетворюючи набуті знання і враження у надбання власної духовності.

Акцентований інтерес до теоретичної рефлексії туризму спостерігається в науці, починаючи з 30-х років ХХ століття. В працях Небеля, Фостера, Фарбера, Рісона ми зустрічаємо осмислення психологічних мотивів подорожей, знайомимося із міркуваннями щодо ідеологічної та історичної природи дозвілля. В 70-х - 90-х роках у розвинутих країнах починають діяти спеціалізовані науково-дослідницькі центри туризму, світ побачила ціла низка фахових видань. В Україні загальнотеоретичні, тобто туризмологічні розвідки одними із перших здійснили вчені кафедри філософії і соціальних наук Київського університету туризму, економіки і права. Вони досліджують різноманітні теоретико-методологічні особливості туризму, приділяючи при цьому акцентовану увагу саме філософським його аспектам.

2. Філософський підхід до осмислення феномену “туризму”.

Філософський підхід до осмислення туризму окреслюється певними поняттями. Ними є наступні.

Аксіологія туризму – відображення ціннісного значення туристської діяльності, вибору людиною орієнтацій у “мандрівному житті”.

Антропология туризму – розділ філософії туризму, який розглядає туризм як різновид людської активності, метою якої є задоволення духовних та ін. потреб через здійснення подорожі.

Герменевтичний потенціал туристичної діяльності – сприйняття цінностей культури, яке здійснюється в туристських мандрівках, подорожах, поїздках, походах і реалізується через особисте розуміння, витлумачення (розшифрування смислів).

Екзистенційний вимір туризму – з'ясування сутнісних характеристик існування людини, що подорожує (смислу життя, індивідуальної свободи, відповідальності тощо).

Екзистенційний аспект класичного і екстремального туризму – зміна світоглядно-ціннісних орієнтацій людини у межовій (граничній) ситуації подорожі як у звичному режимі, так і в екстремальних умовах.

Екологія туризму – вчення про цивілізовану взаємодію туризму із природним середовищем з метою нейтралізації негативних впливів на біосферу.

Естетика туризму – художньо-естетичні можливості туризму, які сприяють подальшому розвитку емоційного ставлення людини до навколишнього середовища, природного чи урбанізованого.

Етика туризму – різновид прикладної етики, пов'язаної зі специфікою морального спілкування всередині туристських груп, у ставленні до місцевого населення, у взаємодії працівників галузі туризму.

Комунікативна культура туризму – встановлення та підтримання стосунків невимушеного, добровільного спілкування, заснованого на довірі, толерантності та взаємоповазі в процесі туристських контактів.

Комунікація – глибокі, соціально-значущі культурно-особистісні контакти, які впливають на ключові життєві цінності та орієнтації індивідів.

Кроскультурна комунікація – комунікація представників різних культур, які мають нетотожні культурні координати сприйняття культурних символів та цінностей, а також мають різні мотиваційні інтенціональності до діяльності.

Культурологія туризму – теорія культурних трансформацій особистості в контексті її перебування в інших соціокультурних середовищах.

Онтологія туризму – вчення про туризм як певну реальність, конкретне буття (існування) феномена туризму як суспільно-культурного інституту.

Політична культура і туризм – прояв політичних якостей людини як носія громадянсько-патріотичної культури в процесі міжнародних політичних контактів.

Праксеологія туризму – філософське уявлення про практику туризму в її найрізноманітніших проявах і формах.

Синергія культур в туристичній діяльності – процес міжкультурної взаємодії учасників туристської діяльності та виникнення внаслідок цього інноваційного туристського продукту.

Соціологія туризму – прикладна галузь соціології, яка вивчає структуру, функціонування та розвиток туризму як суспільного явища в його зв'язку з соціальними, політичними, економічними та культурними сферами суспільства.

Тезариус туризмознавства – сфера знань про туризм, представлена у теоретичних поняттях.

Туризмологія (туризмознавство) – загальна теорія туризму, галузь соціокультурного знання, яка має синтетичний характер і характеризується розгалуженими міжнауковими зв'язками, що фокусуються в усвідомленні різних аспектів туризму.

Туристична діяльність – діяльність суб'єктів у сфері туризму, чинник глобальної міжцивілізаційної взаємодії, суспільної єдності.

Туристська комунікація – встановлення стосунків невимушеного, добровільного спілкування, заснованого на довірі.

Феноменологія туризму – спостереження, опис та вивчення явищ у сфері туризму і осягнення їх у свідомості суб'єктів туристичної діяльності.

Філософія туризму – філософська теорія туризму, специфічний різновид соціальної філософії, світоглядна, теоретико-методологічна інтегративна основа туризмології.

3. Філософські проблеми осмислення туризму.

Філософія туризму, як і будь-яка інша теоретична рефлексія, прагне насамперед з'ясувати сутність туризму у понятійний спосіб, представити її категоріально, концептуально. Це досить складно, адже туризм настільки багатобічне явище суспільного життя, що його неможливо однозначно визначити. За своєю природою туризм є мультидисциплінарним, багатофакторним явищем. Його можна представити як ланцюг, який пов'язує такі поняття, як інфраструктура, гостинність, свобода пересувань, якість турпродукту, – від якості кухні, до якості навколишнього середовища, підготовки кадрів, транспорту, ефективності комунальних служб, служби безпеки туристів. Туризм водночас виступає як галузь господарства, складний міжгалузевий комплекс, де формується і реалізується туристський продукт, як вид економічної діяльності, як самодіяльність людей, їх спосіб життя, своєрідне хобі.

Вже названих іпостасей туризму достатньо, щоб охарактеризувати його як складний багатоаспектний соціальний феномен, і жодна соціогуманітарна наука не здатна повністю і вичерпно охарактеризувати його як виключно предмет власних досліджень. *Теорія туризму* (туризмологія, туристика, туризмознавство) має у системно-структурному вигляді відобразити феномен туризму, всі його складові. Репрезентуючи туризм як духовне і соціокультурне явище, як своєрідну проекцію багатогранного буття людини, вираження її суспільної та духовної сутності, філософія здатна виконувати методологічну функцію щодо інших наук про туризм, збагачуюсь у своєму світоглядному та антропологічному змісті їхніми науковими доробками.

Філософія туризму поступово набуває певної дисциплінарної автономії у межах європейської та світової соціальної філософії. В туризмології існує *коло проблем*, які аналізуються лише філософськими засобами і про які можна говорити насамперед мовою філософських понять. Ними є такі поняття як *розвиток, істина, справедливість, свобода і відповідальність* – справедливо наголошує І. А. Зязюн.

В філософії туризму, безумовно, є і власна *історико-філософська*

традиція. Це насамперед стосується періоду, коли туризм набув самостійного значення як специфічна галузь індустрії, система організації подорожей, інститут гостинності, що, у свою чергу, уможливило появу перших наукових узагальнень такого феномена, як туризм. Але значний інтерес викликає і та література, в якій містяться оповіді, спогади, спостереження стародавніх мандрівників, “людини, що подорожує” різних історичних часів. Тому, завданням історико-філософського дослідження туризму є з'ясування становлення філософського розуміння подорожей, мандрівок, відвідувань.

Окреслення явища туризму у специфічний філософський спосіб зумовлює те, що філософія туризму виступає як своєрідна **соціально-філософська феноменологія**. Її об'єктом є суспільство як “життєвий світ” людини, як джерело її культурного досвіду, що його вона набуває в результаті комунікативної дії зі світом культури, з досвідом Іншого та Інших (інтерсуб'єктивність та міжсуб'єктна комунікація). Основна ідея феноменології – нерозривність і в той же час взаємна незведеність свідомості і людського буття, особистості і предметного світу, соціуму і духовної культури своєрідно трансформується у філософії туризму. Велике значення у феноменології надається проблемі значення, смислу, інтерпретації. Всі ці проблеми конкретно розв'язуються в туристській практиці, яка дозволяє людині досягнути навколишню дійсність і розшифрувати смислові засади культури.

Філософське осмислення феномена туризму реалізується і завдяки його **герменевтичним потенціям**. Розуміння і сприйняття цінностей культури, яке здійснюється в туристських подорожах, реалізується через витлумачення, інтерпретацію (герменевтика). Людина, що пізнає, не лише слухає розповіді і спостерігає, а й особисто “розшифровує” зміст пам'яток історії, шедеврів архітектури, природи нього світу, тим самим освоює їх, робить своїм, пізнаним. Герменевтика є розкриттям людського буття, однією із граней якого є мандрівки, подорожі, відвідування, поїздки і походи. За допомогою процедури герменевтичного розкодування культурних символів виявляються об'єктивні, онтологічні параметри людського існування, тобто ті умови, завдяки яким це буття може бути тим, чим воно є. Пізнаючи “світ Іншого”, людина водночас

осмислює багатоваріантність культурного середовища і туристичного простору, визначає особливості свого існування, порівнює його з життям інших. Порівнювальність, компаративізм, оцінювання та самоідентифікація – важливі світоглядно-філософські риси, які ініціюються туристськими подіями.

Насичений філософським, людиноцентричним змістом, туризм справляє розвиваючий вплив на особистість як професійного діяча туристської справи, так і на пересічного учасника туристських подій і тим самим виявляється його *антропологічне значення*. Подорожуючі люди відчують себе причетними до створення ноосфери, світу цивілізованого людського єднання, в якому людина є не випадковим чужинцем, а законним жителем або господарем. Звичайно, це усвідомлення, характер відчуттів випадковості чи закономірності перебування у цьому світі великою мірою залежить від суб'єкта туристської дії – функціонера, менеджера чи відвідувача, мандрівника, звичайного туриста, від його життєвого досвіду, культури, освіченості, мотивації діяльності тощо. Для туриста, який здійснює поїздку з діловими, науковими, культурно-пізнавальними цілями, головним є незабутні враження від зустрічей з історією, культурою та звичаями інших народів і країн, позитивні емоції.

Туризм є ефективним засобом реалізації *людських цінностей*. Насамперед таких, як вибір, свобода, зацікавленість, бажання, дружелюбність, самоідентифікація та самореалізація тощо. Аксиологічний, ціннісний аспект туристської діяльності є одним із вагомих чинників філософії туризму. Результатом навіть короточасних поїздок є поглиблення власних уявлень про цінності спілкування, доброзичливості, щирості, відкритості, толерантності, справедливості тощо. Залежно від наслідків контактів відбувається певна корекція ціннісних орієнтацій індивіда, перегляд власних уявлень про переваги чи вади іншого способу життя. Високого філософсько-гуманістичного значення внаслідок ціннісного опанування світу набуває формування комунікативної культури особистості, культури спілкування, взаємоповаги, толерантності.

Одним із чинників формування людини як особистості є *етика спілкування і співжиття*. Ґрунтуючись на принципах визнання рівноправності

діалогічних переконань і життєвих позицій, поєднання цінностей індивідуальної свободи і спільної відповідальності, ця етика утворює підвалини загальнолюдської культури. *Комунікативна культура* – основна ланка концепції гуманізму, який, є одним із уособлень теоретичної моделі загальнолюдських цінностей, тих ідеалів, зміст яких, конкретизуючись у кожную нову історичну епоху, забезпечує усталеність існування людської спільноти, наступність процесів суспільного життя. Як найдемократичніша форма людських взаємин туризм здатний сприяти моральному вдосконаленню, оздоровленню сучасного суспільства, яке гостро потерпає від набутого браку щирості і теплоти людського спілкування. Гуманістичний зміст комунікативної культури визначається її ціннісними нормативами, серед яких пріоритетними є визнання *гідності людини, доброзичливого ставлення* до альтернативних або несхожих думок, переконань, способів життя (принцип толерантності). Взаємодіючи і взаємодоповнюючи один одного, ці принципи в разі їх дотримання сприяють утворенню моральної атмосфери спілкування, суспільної довіри як підґрунтя дружнього єднання, соціальної злагоди і цивілізованого консенсусу. Власними надзвичайно багатогранними можливостями туризм здатний розв'язувати цілу низку взаємопов'язаних проблем високого суспільного звучання. Одна з них – забезпечення **інтеграції**, співпраці, солідарності.

Важливою проблемою філософії туризму є **екзистенціальний вимір** буття мандрівника, насамперед у *його єдності з природою*, визначальним середовищем людини, що подорожує. Туризм виступає особливою формою зв'язку людини з природою, особливим способом буття людини, який протиставляється буденності.

У зв'язку з цим зрозуміло, що складовою філософії туризму є **етика туризму** – одна з форм професійної моралі для тих, хто фахово займається цим видом суспільної діяльності і тих, хто здійснює подорожі. У поведінці як туриста, так і фахівця туристської справи морально-психологічні якості посідають чільне місце. Кожна порядна, вихована особистість при зустрічі з незнайомими людьми намагається, як правило, справити приємне враження, бути приязною, привітною, уважною. Інша річ, що для окремої частини цих

людей моральна культура виявляється суто функціональною, або показовою. Однак сучасний погляд на туризм та його дійових осіб полягає в тому, що туристський бізнес як форма суспільної діяльності також повинна повною мірою відповідати моральним нормам, бути гуманно-центрованою, при цьому не за формою, а за суттю.

Дослідники в **філософії туризму** виділяють *два основних розділи* – філософсько-методологічний, загальний, який має справу з гносеологічною, герменевтичною, феноменологічною, антропологічною, аксіологічною функціями туризму, та культурологічний і праксеологічний, соціально-діяльнісний.

Праксеологія як філософська концепція діяльності, має статус програмно-концептуального проекту, теоретичного підґрунтя моделювання розвитку туризму, розробки програм та генеральних планів його вдосконалення. Вона покликана методологічно, науково обґрунтувати логіку організації праці. Філософським базисом праксеології є своєрідно інтерпретована теорія практичного ставлення до світу. Для того, щоб бути ефективною, діяльність, згідно з праксеологією, має бути результативною, продуктивною або плідною (тобто досягти визначеної мети), “правильною” (точною, адекватною визначеній нормі), “надійною” і послідовною, що потребує врахування оцінок альтернативності, вірогідності, обережності, сміливості і ризикованості вчинків.

Важливою філософською проблемою є також *екологічні аспекти туризму*. Людина – органічна ланка цілісної екосистеми. Втім, зростаючий із року в рік тиск турпотоків на природу набуває загрозливого для характеру. Саме тому, всі учасники туристського процесу зобов'язані охороняти природне середовище, дбайливо ставитися до туристських ресурсів, рекреаційних зон, які є загальним надбанням спільнот, на територіях яких вони розташовані.

Таким чином, філософське осмислення туризму – філософія туризму передбачає з'ясування його гносеологічних, соціальних, аксіологічних, духовно-культурних функцій, а також виявлення праксеологічних можливостей. *Філософсько-світоглядний підхід* до туризму переконує, що цей вид суспільної, групової та індивідуальної діяльності істотно сприяє справі об'єднання людей,

комунікації та соціалізації особистостей на основі їх ознайомлення з цінностями вітчизняної та світової культури, опанування і поширення загальнолюдських етичних цінностей у душі їх розуміння і поваги.

Проте, філософський погляд на феномен туризму, виявляє в ньому як позитивні, так і негативні риси. Як і будь-якому соціальному явищу, туризму притаманні антиномічна природа, внутрішні суперечності. Це суперечності між тенденцією демократизації суспільного життя і елітаризацією готельних та екскурсійних послуг; між інтернаціоналізацією туристських зв'язків і певною національною відмежованістю окремих регіонів розташування туристських центрів; між зростанням обсягу туристських потоків та обмеженістю зон туристських атракторів у їх прийомі тощо.

4. “Homo viator” як особистість, що реалізує свободу та пізнавальний потенціал.

У філософії і подорожей є спільне коріння – дивування. Глибинним покликом мандрівника є цікавість, бажання побачити нове, збагнути світ природи і світ людей. Розвинуте почуття дивування в усі часи спонукало людей до філософування, а подорожі завжди були засобом задоволення дивування, давали допитливій людині нові враження. Подорожі розширювали межі знайомого, збагачували життєвий, культурний досвід людини і людства плідним і перспективним знанням про нові можливості опанування світу. “Уникай шляхів проторених, крокуй несходженими шляхами” (Піфагор). Давньогрецький історик Геродот доповнив науку про подорожі критерієм оцінювання істинності побаченого. Дивування як джерело інтересу, потягу до мандрівок завжди супроводжується різноманітними міфологемами, що надає подорожам особливого колориту, посилює бажання відвідати окутані міфами пам'ятки культури та історії.

Серед фундаментальних ідей, які утворили концептуальну основу філософської рефлексії туризму, є ідея, за якою саме в подорожі реалізується така визначальна характеристика людини як тяжіння до свободи. Прагнення вирватися з рутинного буття, зустрітися з незвичайним, цікавим – одна із сутнісних ознак філософського розуміння туризму і подорожі. Події

туристських зустрічей з усіма притаманними їм етапами – підготовка і вибір, переживання і спогади – важливий елемент туризмологічного знання.

Смислове призначення туризму (подорожувати з метою пізнання і задоволення своїх потреб) реалізується завдяки просторовим, часовим і соціальним умовам мандрівних подій. Саме вони формалізують усі міркування щодо туризму, формулюють вимоги, що якісно відрізняють туризм від інших видів подорожей людини.

Філософія туризму пропонує критерії, за допомогою яких формується понятійний апарат туризмознавства, адже не кожна подорож відповідає критеріям туризму, не кожний мандрівник – турист. Наукові дефініції дають змогу відокремити туриста (справжнього мандрівника), який подорожує вільно і свідомо, від тих, хто переміщується світом стихійно, блукає безцільно або подорожує, керуючись меркантильними міркуваннями. Англійський філософ і соціолог З. Бауман звертав увагу на дихотомічне (грец. *dicho-tomia* – розподіл навпіл) розуміння людини, яка подорожує: турист і просто блукач (бродяга; волоцюга; фланер (франц. *flâneur*) – людина, яка подорожує без мети; комівояжер (франц. *commis voyageur* – мандрівний службовець) – роз'їзний агент торгової фірми, купець; біженець; іммігрант тощо). У суспільстві завжди були і будуть кочівники, які за деякими ознаками подібні до туристів. Вони також організовані у спільноти, тобто номади (грец. *Nomads* – кочове плем'я). Звідси походить термін “номадизм”. Кочівник освоює певну територію, рухається маршрутами від одного пункту до іншого. Це переміщення, зазначають італійські науковці Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі, відбувається у зв'язку з фактичною необхідністю, воно сповнене випадковостей: “Життя кочівника – це інтермецо, імпровізація”. Кочівник позбавлений усталеної дороги, він переміщується у неокресленому, незв'язному “відкритому просторі”, а дорога туристів, навпаки, завжди є відносно замкнутим простором. Кочівник детериторизований, позбавлений постійного зв'язку із землею, яка стає для нього просто опорою під ногами. Тому “кочівник породжує пустелю”, оскільки “породжений нею”.

Справжній турист істотно відрізняється від номадного блукача. Ця відмінність зумовлюється свідомим бажанням одержати нові переживання, певну насолоду (туризм – “інше життя” особистості), а також наявністю у його мандрівних траєкторій постійної точки відліку, якою є його дім (власна оселя, рідна земля, батьківщина). На відміну від нього блукач позбавлений кінцевого пункту свого призначення: він усюди чужий і бездомний.

Отже, специфічний вид організованої подорожі – туризм – має такі атрибутивні, тобто невід'ємні, якісні ознаки: – наявність привабливої мети (ознайомлення з культурними артефактами, пізнання, відпочинок, розвага, оздоровлення, нові знайомства тощо); - просторово-часові координати мандрівки (дім як початок і завершення подорожі).

Як і будь-яке інше суспільне явище, туризм існував у різноманітних формах подорожування і з різною мотивацією. Тому твердження, що кожний турист – це мандрівник, слід доповнити міркуванням, що не кожний мандрівник – турист.

Таким чином, філософія туризму є своєрідною соціально-філософською онтологією та феноменологією. Її об'єктом є суспільство як “життєвий світ” мандрівника, джерело його культурного досвіду, якого він набуває в результаті спілкування зі світом культури, іншим досвідом і досвідом Інших (інтерсуб'єктивність і міжсуб'єктна комунікація).

3. ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Філософія, її зміст та проблематика.

1. Проблема визначення предмету філософії. Коло проблем, які вона вирішує.
2. Характерні риси філософського мислення.
3. Сутність світогляду.
4. Співвідношення філософії, науки, мистецтва та релігії.
5. Структура і функції філософського знання.

Теми для роздумів, рефератів та есе:

1. Філософія як духовний феномен людства.
2. Джерела й причини виникнення філософії.
3. Філософія як пошук мудрості, знань, істини.
4. Філософія – любов до мудрості чи мудрість любити?
5. Гуманістична спрямованість філософії та її роль для розвитку сучасного суспільства.
6. Арістотель: “Філософія починається із здивування...”
7. Відмінність між історичними типами світогляду.
8. Філософія і наука.
9. Світогляд як світосприйняття, світорозуміння та світоставлення.
10. Що значить думка Гегеля про те, що філософія є “королевою наук”?

Література:

1. Беньє Ж.-М. Роздуми про мудрість / Ж.-М. Буньє. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 168 с.
2. Джеймс У., Рассел Б. Введение в философию / Джеймс У., Рассел Б. – М.: Республика, 2000. – 314 с.
3. Каратини Р. Введение в философию / Роже Каратини. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 736 с.
4. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук / Олександр Кульчицький – Мюнхен-Львів, 1995. – С. 24-35.
5. Куличенко В. В., Черныш А. М. Философия: учебник для высших учебных заведений / Куличенко Владимир Викторович, Черныш Алексей Михайлович. –

Тернополь: Підручники і посібники, 2008. – 576 с.

6. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию: Избр. ст., докл., выступ., интервью / Мераб Мамардашвили - М.: Прогресс. - 1999. – 415 с.
7. Нідельман Я. Серце філософії / Якоб Нідельман. – Львів, 2000. – 286 с.
8. Ортега-и-Гассет Х.Что такое философия / Хосе Ортега-и-Гассет. - М.: Наука,1991. – с. 51-191.
9. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти III – IV рівнів акредитації / Петрушенко Віктор Леонтійович. – К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ – 2000», 2002. – 544 с.
10. Предмет і проблематика філософії: Навчальний посібник / За ред. М. А. Скринника і З.Е. Скринник – Львів: Львівський банківський інститут Національного банку України, 2001. – 500 с.
11. Рижак Л. Філософія як рефлексія духу / Людмила Віталіївна Рижак. – Львів, 2009. – С. 6-40.
12. Філософія: Підручник / За заг. редакцією Горлача М. І., Кремня В. Г., Рибалка В. К. – Харків: Консул, 2000. – 672 с.

Тема 2. Філософія в стародавньому світі

1. Характерні риси стародавньої філософії
2. Загальна характеристика індійської філософії (індуїзм, буддизм).
3. Філософія Китаю (конфуціанство і даосизм).
4. Філософія досократиків: позиції Фалеса, Геракліта, Піфагора та Демокріта.
5. Софісти і Сократ.
6. Вчення Платона і Арістотеля.
7. Елліністичний період у філософії. Ідеї стоїків, скептиків, епікурейців, неоплатоніків.

Теми для роздумів, рефератів та есе:

1. Філософія Стародавнього сходу як культурно-історична пам'ятка та джерело життєвої мудрості.
2. Давньо-індійська філософія та школи йога, сакхья, вайшешика, веданта, нььяя,

чарвака-локаята.

3. Етика Конфуція.
4. Даосизм як філософське вчення.
5. Основні принципи вчення Конфуція.
6. Історія Сократа як втілення ідеалу життя філософа.
7. “Два світи” Платона.
8. “Метемпсихоз” (перевтілення душі) в філософії Платона.
9. “Людина як міра всіх речей” . (Роздуми над ідеями софістів).
10. Розуміння стоїками співвідношення свободи людини і долі.
11. Щастя як одна із етичних проблем епікуреїзму.
12. Кіннізм і приклад життя Діогена.

Література:

1. Антологія мировой філософії.- Т.1-4. – М., 1969-1972. - т.1 - 937с.; т.2 – 776с.; т.3 - 760с; т.4 – 712с.
2. Аристотель. Сочинения: В 4 т. - Т. 4. - М.: Мысль, 1983. - С. 376-644.
3. Асмус В.Ф. Античная философия. Изд.3, стереот. / В. Ф. Асмус. - 2005. - 408 с.
4. Асмус В. Ф. Античная философия. – М. , 1999.
5. Бичко, Ада Корніївна. Історія філософії [Текст] : підручник / А. К. Бичко, І. В. Бичко, В. Г. Табачковський. - Київ : Либідь, 2001. - 408 с.
6. Гриненко Г. В. История философии: учебник / Г. В. Гриненко. – М.: Юрайт – Издат., 2006. – 688 с.
7. Захара І. С. Лекції з історії філософії / Ігор Степанович Захара. – Львів, 1997. – С.20-32, 41-178.
8. Історія філософії: Підручник / Ярошовець В. І., Бичко І. В., Бугров В. А. та ін.; за ред. В. І. Ярошовця. — К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. - 774 с.
9. История философии в кратком изложении / Пер. с чеш. И. И. Богута. - М.: Мысль. - 1995- 590с.
10. Кондзьолка В.В. Нариси історії античної філософії / Володимир Володимирович Кондзьолка. – Львів, 1993. – 259 с.
11. Лосев А.Ф. История античной философии. – М.: ЧеРо, 2008. – 192 с.

12. Платон. Діалоги. – К., 1995. – 394 с.
13. Рассел Б. Історія західної філософії / Бертран Рассел. – К., 1995. – С.16-258.
14. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т. 1. Античность. – СПб: «Пневма», 2002,. - 880 с.
15. Татаркевич В. Історія філософії . Т.1: Антична і середньовічна філософія, / В. Татаркевич. – Л., 1997. - 456 с.
16. Філософія Стародавнього світу. Читанка з історії філософії у 6 кн. Книга 1 / Під ред. Г.І. Волинки. – Київ: Довіра, 1992. - 93—184.
17. Хамар У. В. Історія філософії: Курс лекцій / Хамар Уляна Вікторівна. – Львів: Ініціатива, 2008. – С.101-149.
18. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. – М Высшая школа, 1991. – 512 с.

Тема 3. Філософія європейського середньовіччя

- 1.Зміни у європейському світогляді при переході від античності до середньовіччя. Місце філософії у духовному житті середньовіччя.
2. Патристика. Проблема душі і тіла, розуму та свободи волі в А. Августина.
3. Схоластика. Тома Аквінський та проблема гармонії віри і розуму, п'ять доказів існування Бога.
4. Теологічні проблеми Середньовіччя та їх філософські інтерпретації:
 - а) полеміка між номіналізмом та реалізмом;
 - б) проблема співвідношення віри та знання;
 - в) проблема людини: душа та тіло.

Теми для роздумів, рефератів та есе:

1. Проблема співвідношення Божої Благодаті та волі людини у філософії А. Августина.
2. Питання про походження зла в працях середньовічних мислителів.
3. Антропоцентричний та теоцентричний типи світогляду – відмінність у баченні світу чи розширення меж горизонту буття людини?.
4. Томізм як основа філософсько-релігійної доктрини Західної церкви.
5. Містика у філософських побудовах пізньої схоластики.

6. Яким чином в людині поєднуються духовна і тілесна природа?
7. Проблема символічного тлумачення Біблії.
8. Віра чи розум – шлях до спасіння.
9. Проблема часового виміру існування людини та вічність.
10. Питання про існування Бога у працях Томи Аквінського.

Література:

1. Гриненко Г. В. История философии: учебник / Г. В. Гриненко. – М.: Юрайт – Издат., 2006. – 688 с.
2. Захара І. С. Лекції з історії філософії / Ігор Степанович Захара. – Львів, 1997. – С.20-32, 41-178.
3. Історія філософії: Підручник / Ярошовець В. І., Бичко І. В., Бугров В. А. та ін.; за ред. В. І. Ярошовця. — К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. - 774 с.
4. Кондзьолка В. В. Історія середньовічної філософії: Навч. посіб. для студ. ВУЗів / Володимир Володимирович Кондзьолка. – Львів: Вид-во “Світ”, 2001. – 320 с.
5. Копплстон Ф. История средневековой философии / Ф. Копплстон.- М., 1997. – 512 с.
6. Пашук А. І. Нариси з історії філософії середніх віків. кадемічний курс [Текст] : підручник для студ. вищих навч. закл. / А. І. Пашук . - К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2007. - 712 с.
7. Рассел Б. Історія західної філософії / Бертран Рассел. – К., 1995. – С.16-258.
8. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Кн.2. Средневековье / Дж. Реале, Д. Антисери. – СПб: «Пневма», 2002,. - 880 с.
9. Святий Августин. Сповідь, – К.: Основи, 1996. – 320с.
10. Татаркевич В. Історія філософії . Т.1: Антична і середньовічна філософія, / В. Татаркевич, 1997. — 456 с.
11. Хамар У.В. Історія філософії: Курс лекцій. – Львів: Ініціатива, 2008. – С.149-198.
12. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. – М Высшая школа, 1991. – 512 с.

Тема 4. Аврелій Августин “Сповідь”.

1. Філософсько-релігійні ідеї Аврелія Августина.
2. Августин і маніхейство.
3. Бог як абсолют.
4. Співвідношення людини і Бога. Що є душа?
5. Категорії “матерія” і “час” у тлумаченні Августина.
6. Співвідношення віри і розуму. Теорія пізнання Аврелія Августина.
7. Гріховність людини і божественна благодать.
8. Питання про добро і зло.
9. Поняття про свободу волі.

Література:

1. Августин А. Сповідь / Аврелій Августин. – К., 1996. – с.
2. Кондзьолка В. В. Історія середньовічної філософії: Навч. посіб. для студ. ВУЗів / Володимир Володимирович Кондзьолка. – Львів: Вид-во “Світ”, 2001. – 320 с.
2. Копплстон Ф. Ч. История средневековой философии /Ф. Ч. Копплстон. – М., 1997. – С. 39 – 63.
3. Кондзьолка В. В. Хамар У. В. Світ філософії. Хрестоматія.
4. Пашук А. І. Нариси з історії філософії середніх віків. кадемічний курс [Текст] : підручник для студ. вищих навч. закл. / А. І. Пашук . - К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2007. - 712 с.

Тема 5. Філософія Відродження, Нового часу та німецька класична філософія

Заняття 1.

1. Загальна характеристика епохи Відродження (М. Фічіно, Дж. Піко делла Мірандола, Н. Кузанський, Н. Копернік, Дж. Бруно, Г. Галілей). Антропоцентризм та ідеї гуманізму. Неоплатонізм та натурфілософія Ренесансу.

2. Філософські проблеми у Новому часі: 1. проблема методу: а) індуктивний метод Ф.Бекона; б) вчення про метод Р. Декарта; 2. проблема пізнання: а) теорія вроджених ідей Р. Декарта; б) сенсуалізм Дж. Локка; в) суб'єктивний ідеалізм Дж. Берклі; г) агностицизм Д. Юма; 3. проблема субстанції: а) дуалізм Р.Декарта; б) монізм Б. Спінози; г) плюралізм Г. Ляйбніца.

Заняття 2.

1. Проблема людини у філософії Просвітництва (Ш. Монтеск'є, Ф. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо).

2. Французький матеріалізм XVIII ст. (Ж. Ламетрі, К. Гельвецій, П. Гольбах, Д. Дідро).

3. Німецька класична філософія:

а) Е. Кант як засновник німецької класичної філософії: вчення про рівні та форми пізнання; етичні ідеї;

б) філософія Г. В. Ф. Гегеля: теорія розвитку та вчення про Абсолютну ідею.

Теми для роздумів, рефератів та есе:

1. Антропоцентричний вимір буття особистості епохи Ренесансу.

2. Геліоцентричні уявлення Г. Галілея та “Коперніканський переворот” у філософії.

3. Проблема методу у філософії Ф. Бекона.

4. Розбіжність філософських уявлень Р. Декарта та Дж. Локка.

5. Монадологія Г. Лейбніца.

6. Людина як “мисляча тростина” у філософії Б. Паскаля

7. Проблема суспільного виміру буття людини в філософії Просвітництва.

8. Світ феноменів та ноуменів Е.Канта

9. “Категоричний імператив” Е. Канта

10. Діалектика Г.В.Ф.Гегеля.

11. І.-Г.Фіхте та його “Науковчення”.

12. Система трансцендентального ідеалізму Е. Канта та абсолютного ідеалізму Г.В.Ф. Гегеля.

Література:

1. Бэкон Ф. Соч.: В 2т. / Френсис Бекон. – М.,1972.
2. Гегель, Г. В. Ф. Феноменологія духу / З нім. пер. П. Таращук; наук ред. пер. Ю. Кушаков. — К: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 548 с.
3. Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения / А. Х. Горфункель. - М., 1980. – 368 с.
4. Гулыга А. В. Немецкая классическая философия/ А. В. Гулыга. - М., 1986. – 334 с.
5. Декарт Р. Соч.: В 2 т. / Рене Декарт. – М.,1989. – 654 с.
6. Кант И. Сочинения. Т.1. / Иммануил Кант. – М., 1963. – 543 с.
7. Кант І. Критика чистого розуму / Пер. з нім. та прим. І. Бурковського; К.; «Юніверс»; 2000; 501 с., С. 15 – 39.
8. Кузнецов В.Н. Западноевропейская философия XVIII века: Учеб. пособие для студ. филос. факультетов ун-тов / В.Н. Кузнецов, Б.В. Мееровский, А.Ф. Грязнов. – М.: Высш. шк., 1986. – 400с.
9. Куличенко В. В., Черныш А. М. Философия: учебник для высших учебных заведений / Куличенко Владимир Викторович, Черныш Алексей Михайлович. – Тернополь: Підручники і посібники, 2008. – 576 с.
10. Локк Дж. Сочинения / Джон Локк. - Т. 1. – М., 1985; - 621 с., Т. 3. – М., 1988- 668 с.
11. Ляйбниц Г. В. Сочинения / Ляйбниц Г. В. - Т. 1. – М., 1982. – 636 с.
12. Макиавелли Н. Государь: Сочинения / Николо Макиавелли. – М.; Харьков, 1999. – 655 с.
13. Мислителі німецького Романтизму / Упор. Леонід Рудницький та Олег Фешовець. – Івано-Франківськ: Вид-во «Лілея-НВ», 2003. – 588 с., С.158-161.
14. Мозговий Л. І., Бичко І. В., Додонов Р. О. та ін. Філософія. Кредитно-модульний курс. Навч. посіб. / За ред. Р. О.Додонова, Л. І. Мозгового. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 456 с.
15. Монтень М. Опыты: В 3 кн. / Мишель Монтень. – СПб., 1998. – 953 с.
16. Ортега-и-Гассет Х. Размышления о Дон Кихоте. Эстетика. Философия. Культура / Хосе Ортега-и-Гассет /Пер. с исп. О. В. Журавлева, А. Б. Матвеева; — СПб.: Изд-во С.-Петербургского унив., 1997. — 332 с.

17. Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней / Джованни Реале, Дарио Антисери / От Возрождения до Канта / В переводе и под ред. С. А. Мальцевой. – СПб: Пневма, 2002. – 880 с.
18. Соколов В. В. Европейская философия XV – XVII веков / В. В. Соколов. – М., 1984. – 448 с.
19. Спиноза Б. Избранные произведения / Бенедикт Спиноза. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 608 с.
20. Скратон Роджер. Кант: краткое введение / Роджер Стратон: пер. С. англ. А.Голосовской. – М.: Астрель: АСТ, 2006. – 158, (2) с.
21. Татаркевич В. Історія філософії . Т.2. Філософія Нового часу до 1980р. / Владислав Татаркевич. – Л.: Свічадо, 1997. — 352 с.
22. Фихте И. Г. Назначение человека // Факты сознания. Назначение человека. Наукоучение. Мн., М.: Харвест, АСТ, 2000. – С.564-722.
23. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – Эпоха Просвещения / Редкол.: И. Т. Фролов и др.; Сост. П. С. Гуревич. – М.: Политиздат, 1991, - 463 с.
24. Шеллинг Ф.В.Й. Система трансцендентального идеализма // Сочинения. Т.1. М.: Мысль, 1987. – С.227-490.

Тема 6. Некласична філософія XIX – XXI ст.

1. Криза класичної філософії в середині XIX ст.
2. Волюнтаризм А. Шопенгауера. Поняття про “життя” у філософії Ф. Ніцше. С. К’єркегор як предтеча екзистенціалізму.
3. Загальна характеристика напрямів некласичної філософії: а) марксизм; б) позитивізм; в) екзистенціалізм; г) філософська антропологія; д) персоналізм; е) філософія життя; є) феноменологія; ж) фрейдизм; з) релігійні напрямки.
4. Основні риси та ідеї постмодерної філософії.

Теми для роздумів, рефератів та есе:

1. Марксизм: філософія, ідеологія, практика.
2. Поняття про “ерос” і “танатос” у З. Фрейда.

3. Роль співвідношення “Я” і “Воно” у філософії З. Фрейда.
4. Ідея колективного підсвідомого К. Юнга.
5. “Воля до влади” та “імморалізм” Ф. Ніцше.
6. Значення свідомості у конструктивному творенні дійсності в феноменології Е. Гуссерля.
7. Подолання трьох стадій морального росту особистості у філософії С. К’єркегора.
8. Філософія С. К’єркегора: віра крізь страх та відчай.
9. Духовна людина як “персона” у філософії Е. Муньє.
10. М. Шеллер про феномен людини.
11. Свобода А. Шопенгауера.
12. “Приреченість на свободу” Ж.-П. Сартра.
13. “Міф про Сізіфа” А. Камю.
14. “Горизонт буття” М. Гайдегера.

Література:

1. Арутюнов В. Філософія глобальних проблем сучасності: Навч.-метод. посібник для самот. вивч. дисц / В. Арутюнов, В. Свінціцький. – К.: КНЕУ, 2003. – 90 с..
2. История современной зарубежной философии. - СПб.: Лань, 1997. – 480 с.
3. Історія філософії: проблема людини. Навч.посібник / Під ред. Хамітова Н. В. – К.: КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – 296 с.
4. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму. Підручник. – К.: Знання України, 2004. – 214 с.
5. Камю А. Бунтующий человек / Альюер Камю. - М., 1990. – 416 с.
6. К’єркегор С. Страх и трепет / Сьорен К’єркегор. – М., 1993. – 383 с.
7. Левчук Л.Т. Психолоанализ: Історія, теорія, мистецька практика / Л. Т. Левчук. – К.: Либідь, 2002. – 255 с.
8. Ніцше Ф. “Генеалогія моралі Трактат перший “Добро і зло”. Хороше і дурне”” // Філософія [Текст] : Від витоків до сьогодення : хрестоматія : навч. Посібник за ред. Л. В. Губерського. – К. :Знання, 2009 – С. 132—140.
9. Ницше Ф. Избранные произведения: В 2 кн / Фридрих Ницше. – М.,1991.

10. Ницше Ф. Так говорил Заратустра / Пер. не ук. // Ницше Фр. [Избр. произв. в 2-х кн.] Кн.1. Так говорил Заратустра. - [Л.:] Итало-советское изд-во «Сирин», 1990.- С.3-257.
11. Рассел Б. Історія Західної філософії Бертран Рассел – К., 1999. – 759 с.
12. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей / Ж. Рюс. - К., 1998. – 669 с.
13. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Сумерки богов. - М., 1989. – С. 319-344
14. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії від Декарта до Вітгенштайна / Р. Скратон ; пер. з англ. О. Коваленко. - К. : Основи, 1998. - 331 с.
15. Татаркевич В. Історія філософії . Т.2. Філософія Нового часу до 1980р. / Владислав Татаркевич. – Л.: Свічадо, 1997. — 352 с.
16. Філософія [Текст] : Від витоків до сьогодення : хрестоматія : навч. Посібник. / за ред. Л. В. Губерського. – К. : Знання, 2009. – 622 с.
17. Фрейд З. Психология бессознательного / Зигмунд Фрейд. -П., 2010. – 400 с.
18. Фрейд З. «Я» и «Оно» / Зигмунд Фрейд. – М., 1990. – С.68-107.
19. Фромм Э. Бегство от свободы / Фромм Э. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2005. – 384 с. – (Философия. Психология).
20. Читанка з історії філософії: У 6 кн. / Під ред. Г. І. Волинки. – К.: „Довіра”, 1993. – В кн.. 6: Зарубіжна філософія ХХ ст. – 239 с.
21. Шопенгауер А. Избранные произведения / Артур Шопенгауер. – М., 1993. – 479 с.
22. Юнг К. Г. Психология бессознательного / Карл Густав Юнг. – М.: Канон, 1995. – 320 с.
23. Хайдеггер М. Время и бытие / Мартин Гайдеггер. – М., 1993. – С.391 – 406.

Тема 7. Історія української філософії.

1. Загальні особливості української філософії та філософські джерела періоду Київської Русі (“Слово про закон і благодать” Іларіона, “... Житіє” К. Філософа, “Шостиднев” Й. Болгарського, “Пчела”, “Повість временних літ” тощо).
2. Філософські ідеї представників українського гуманізму (С. Оріховський, Ю. Дрогобич, П. Русин та ін.). Осторозька академія.

3. Києво-Могилянська академія та філософія українського бароко.
4. Філософія Г. Сковороди.
5. Романтизм у філософських поглядах представників Кирило-Мефодієвського товариства (М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та ін.).
6. Загальні особливості розвитку української філософії у XIX- XX ст. (О. Потебня, П. Юркевич, М. Драгоманов, І. Франко, Л. Українка).

Теми для роздумів, рефератів та есе.

1. Моральний закон в “Повчанні” В. Мономаха.
2. Людна Старого та Нового заповіту у “Слові про закон і Благодать” Іларіона.
3. “Три світи” Григорія Сковороди.
4. “Пізнай себе” та “Живи згідно з своєю природою” як шлях до щастя і свободи людини.
5. “Хутірська філософія” П. Куліша.
6. Свобода нації як необхідна умова вільного буття людини у філософських поглядах Т. Шевченка.
7. “Філософія серця” П. Юркевича.
8. Світогляд Лесі Українки.
9. Філософські ідеї про працю в творчості І. Франка.
10. І. Франко про чинники розвитку нації.
11. Мова й національне буття у творчості О. Потебні.
12. Філософські ідеї про розвиток історії М. Драгоманова.
13. Філософські погляди на людину у творчості Тараса Шевченка

Література:

1. Вернадський В. «Кілька слів про ноосферу» // Філософія як рефлексія духу. Хрестоматія. – Львів, Видавн. Центр ЛНУ ім. І. Франка. – С. 168—179.
2. Вільчинський Ю. М. Розвиток філософської думки в Україні: текст лекцій / Вільчинський Ю. М., Скринник М. А., Скринник З. Е., та ін. – К: ВІПОЛ, 1994. – 272с.
3. Горський В. С., Кислюк К. В. Історія української філософії: Підручник / В. С. Горський, К. В. Кислюк. – К.: Либідь, 2004. – 488 с.
4. Горський В. С. Історія української філософії: навч. посібник / В. Горський. –

- 4-те видання, доп. – К.: Наук. думка, 2001. – 376 с.
5. Історія філософії на Україні. В 3-х томах. – К.: Наук. думка, 1987. – Т. 1. – 399 с.
6. Історія філософії України: [Підручник для студ. вищ. навч. закл.] / М. Ф.Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. – К.: Либідь, 1994. – 416 с.
7. Історія української філософії: підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 624 с. – (серія “Альма-матер”).
8. Костомаров М. І. Закон Божий. Книга буття українського народу / Микола Костомаров. – К., 1991. – 40 с.
9. Литвинов В. Д. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України / В. Литвинов. – К.: Наукова думка, 1984 — 151 с.
10. Мозговий Л. І., Бичко І. В., Додонов Р. О. та ін. Філософія. Кредитно-модульний курс. Навч. посіб. / За ред.Р. О. Додонova, Л. І. Мозгового. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 456 с., С. 128 – 154.
11. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія української філософії / І. В. Огородник, В. В. Огородник. Курс лекцій: Навч. посіб.. — К.: Вища школа; Т-во «Знання», 1999. — 543 с.
12. Пашук А. І. Проблема "истинного человека" у філософській концепції Григорія Сковороди / А. І. Пашук // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1991. – Т. 222. – С. 181 – 200.
13. Сковорода Г. Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни [Разговор дружескій о душевном мирѣ] / Г. Сковорода // Повне зібр. творів: у 2-х т. / Голов. редкол. В. І. Шинкарук [та ін].– К.: Наукова думка, 1973. – Т. 1. – С. 324 – 357.
- 14.Хамітов Н. Історія філософії. Проблема людини / Хамітов Н. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 296 с.
15. Хижняк Э. Києво-Могилянська академія / Хижняк Э. – [2-ге вид. перероб. і доп.]. – К.: Вища школа, 1981. – 235 с.
16. Чижевський Д. Філософія Г. Сковороди / Чижевський Д. – Харків: Прапор. – 2004. – 270 с.

Тема 8. Григорій Сковорода “Наркіс. Розмова про те: пізнай себе”.

1. Образ Наркіса як символ розкриття внутрішньої природи.
2. “Самопізнання” як засіб досягнення щастя.
3. Що є людина? Людина внутрішня і зовнішня. Проблема душі і тіла.
4. Дійсна людина. Вчення про серце.
5. Ідея безсмертя.

Література:

1. Іваньо І. Філософія і стиль мислення Г. Сковороди / І. Іваньо. – К.: Наукова думка, 1988. – 269 с.
2. Кондзьолка В. В. Хамар У. В. Світ філософії. Хрестоматія.
3. Кашуба М. В. Поняття бога у філософії Г. Сковороди / М. В. Кашуба // Історія релігій в Україні. – К., 1993. – С. 52 – 53.
4. Пашук А. І. Проблема "истинного человека" у філософській концепції Григорія Сковороди / А. І. Пашук // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1991. – Т. 222. – С. 181 – 200.
5. Сковорода Г. Наркіс. Разглагол о том: узнай себе / Г. Сковорода // Повне збір. творів: у 2-х т. / Голов. редкол. В. І. Шинкарук [та ін]. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 1. – С. 154 – 201.

Тема 9. Онтологія як філософське вчення про буття

1. Категорія буття: зміст і специфіка. Онтологія як теорія пояснення фундаментальних властивостей, форм та способів існування Всесвіту. Світ як сукупна реальність та єдність природи, людини, матеріального світу, людського духу.
2. Уявлення про буття в історії філософії: Парменід, Платон, Аристотель, релігійно-філософські вчення, раціональна онтологія (монізм, дуалізм, плюралізм), екзистенціальна онтологія, феноменологія.
3. Основні форми буття: буття речей; буття людини; буття соціального; буття духовного.

4. Простір і час, рух, причинність та випадковість як філософські категорії, що відображають форми існування матерії.

Теми для роздумів, рефератів та есе:

1. Філософський зміст та значення поняття “буття”.
2. Окреслення проблеми “небуття” в сенсі його відношення до “буття”.
3. Співвідношення буття світу та буття людини.
4. Відмінність у розумінні буття в епохи античності, Середньовіччя, Нового часу.
5. Поняття про “горизонт буття”у філософії М. Гайдеггера.
6. Онтологічний поворот у філософії ХХ ст.
7. Синергетика як один із сучасних підходів до розуміння проблеми буття.
8. Суперечність між матеріалізмом та ідеалізмом.
9. ““Буття” є, а “небуття” немає”. Тотожність буття і мислення у філософії Парменіда.
10. Ідеальний і реальний світи Платона.
11. “Монадологія” Г. Ляйбніца як відображення плюралізму у розумінні субстанції.
12. Рух і розвиток як універсальна властивість Всесвіту.

Література:

1. Дубровский Д. И. Проблема ідеального / Дубровский. - М.: Канон+, 2002. - 368с.
2. Людина в есенційних та екзистенційних вимірах.- К., 2004. – 245 с.
3. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії. Онтологія людини / В. Г. Нестеренко. – К.: Абрис, 1995. – 336 с.
4. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти III – IV рівнів акредитації / Петрушенко Віктор Леонтійович. – К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ – 2000», 2002. – 544 с.
5. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття / М. В. Попович. - К.: Сфера, 1997. – 290 с.

6. Причепій Є.М., Філософія: Навч. Посібник / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – К.: Академвидав, 2008. – 592 с.
7. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії від Декарта до Вітгенштайна / Р. Скратон ; пер. з англ. О. Коваленко. - К. : Основи, 1998. - 331 с.
8. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. - М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
9. Татаркевич В. Філософські проблеми фізики // Татаркевич В. Історія філософії. Т.3. Львів, 1999. – С. 333—343.
10. Філософія. Курс лекцій: Навч. посіб. / За ред. І. В. Бичка, В. Г. Табачковського, Г. І. Горак та ін. — К.: Либідь, 1993. – 576 с.
11. Філософія: підручник / Г. А. Заїченко, В. М. Сагатовський, І.І. Кальний та ін. / За ред. Г. А. Заїченка та ін. — К.: Вища шк., 1995.- 455 с.
12. Філософія: Підручник / Надольний І.Ф. та ін. – К., 1999. – 624 с.
13. Франк С. Духовные основы общества / Семен Франк. – М.: Республика, 1992. – 511 с.
14. Хайдеггер М. Время и бытие / Мартин Гайдеггер. – М., 1993. – С.391 – 406.
15. Хамитов Н. Философия. Бытие. Человек. Мир. / Назиб Хамитов. - К.: КНТ, 2006. – 456 с.

Тема 10. Філософська теорія пізнання.

1. Пізнання як специфічна форма ставлення людини до світу. Загальні уявлення про теорію пізнання її предмет. Проблема пізнання в історії філософії.
2. Поняття про суб'єкт і об'єкт пізнання.
3. Види пізнання.
4. Основні форми чуттєвого та раціонального пізнання.
5. Поняття істини. Критерії істинності знань. Теорії істини. Істина і правда.

Теми для роздумів, рефератів та есе:

1. Роль раціонального та ірраціонального у пізнанні.
2. Концепції істини в філософії.
3. Істина і правда.
4. Пізнання в природничих та соціо-гуманітарних науках.

5. Наукове пізнання – прагнення людини дати правильну відповідь на питання про об'єкт.
6. Мистецький вид пізнання як джерело окреслення картини світу.
7. Пізнання як вид духовної діяльності та феномен культури.
8. Пізнання як розширення простору “горизонту буття” особистості.
9. Пізнання як відношення до світу та вид діяльності.
10. Відношення між суб'єктом і об'єктом пізнання.
11. Що є істина?
12. Взаємозв'язок між емпіричним та раціональним рівнями пізнання як запорука істинності чи хибності отриманого знання?
13. Проблема відносності істини.
14. Пізнання світу та відкриття для себе “Іншого” як мета подорожування.

Література:

1. Буслинський В.А. Скрипка П. І. Основи філософських знань. Підручник / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка. - Львів, 2004. - С.219-240.
2. Загадка человеческого понимания. – М.: Политиздат, 1991. – 351 с.
3. Мельник В. Наукова методологія та її рівні // Філософія як рефлексія духу. Хрестоматія. – Львів, 2009. – С. 257-275.
4. Петрушенко В. Л. Епістемологія як філософська теорія знання / В. Л. Петрушенко. – Львів: Вид-во держ. унів. «Львівська політехніка», 2000. – 296 с.
5. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій / В. Л. Петрушенко.– Львів, 2005. – С. 349 – 386.
6. Рижак Л. В. Філософія як рефлексія духу. Хрестоматія / Л. В. Рижак. – Львів, 2009. – С. 358-390.
7. Філософія: Навч. посібник / Бичко І.В. та ін. – К.: Либідь, 1994. – 576 с.
8. Філософія: Підручник / Надольний І.Ф. та ін. – К., 1999. – 624 с.
9. Філософія: Підруч. / Г. А. Заїченко, В. М. Сагатовський, І.І. Кальний н. /За ред. Г. А. Заїченка та ін. — К.:Вища шк., 1995. – 455 с.
10. Філософія. Курс лекцій: Навч. посіб. / За ред. І. В. Бичка, В. Г. Табачковського, Г. І. Горак та ін. — К.: Либідь, 1993. – 576 с.
11. Філософія. Підручник / під. заг. ред. М. Горлача, В. Кременя, В.Рибалка. –

Харків, 2000. - С.488-505.

12. Шевченко В. І. Концепція пізнання в українській філософії / В. В. І. Шевченко. – К.: Либідь, 1993. – 188 с.

Тема 11. Людина та її буття як предмет філософського осмислення.

1. Людина як предмет філософського осмислення. Співвідношення понять існування, буття та життя людини.
2. Філософські, теологічні та наукові теорії походження людини.
3. Суттєві характеристики людини. Єдність біологічного, соціального та духовного в людині. Індивід, індивідуальність, особа, особистість.
4. Суттєві ознаки свідомості як втілення духу. Структура та функції свідомості. Предметність та ідеальність свідомості
5. Свідомість і мова. Свідомість та самосвідомість.
6. Проблема життя та смерті, безсмертя та сенсу існування людини в аспекті життєвого самоутвердження.

Теми для роздумів, рефератів та есе:

1. Відмінність та зв'язок між тілом, душею і духом.
2. Свідомість як форма відображення та творчого конструювання дійсності.
3. Якими є головні ознаки людини?
4. Проблема встановлення походження людини: наукові, релігійні, філософські концепції.
5. Взаємозв'язок свідомості і мови.
6. Що являє собою самосвідомість?
7. Чи можна пізнати людину? Людина є більша, ніж вона про себе знає?
8. Що слід робити, щоб досягти безсмертя?
9. Яку роль виконує дух у житті людини за М. Шелером?
10. Яке значення для саморозвитку людини відіграє ознайомлення з традиціями, культурою, релігією інших країн під час подорожі.
11. Які існують підходи до визначення сенсу людського існування?
12. Пізнання “феномену” людини у філософській антропології.
13. Що значить людська екзистенція?

14. В чому суть визначення людини як “персони”?
15. Г. Плеснер: Людина як ексцентрична істота.
16. К. Ясперс: межова ситуація та вихід із неї.
17. Три стадії існування людини за С. К’єркегором.
18. Проблема поєднання та розкриття смислів різних парадигм філософії людини у ХХ столітті. Феномен постмодернізму.
19. Проблема самотності особистості ХХ ст.
20. Людина, що існує у двох статях. Гендерні проблеми ХХІ ст..

Література:

1. Головка Б. А. Філософська антропологія: Навч. Посібник / Б. А. Головка. - К.: ІЗМН, 1997. – 239 с.
2. Горак Г. І. Смысл життя, безсмертя буття і доля людини // Філософсько-антропологічні читання’96. – 1996. –Вип. 1. – С. 47-56.
3. Бердяев Н. А. О назначении человека / Николай Бердяев. - М.: Республика, 1993. – 383 с.
4. Быстрицкий Е. К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие / Е. К. Быстрицкий. - К.: Наукова думка, 1991. – 200 с.
5. Бубер М. Проблема человека // Два образа веры / Мартин Бубер. – М.: Республика, 1995 - С. 157-232.
6. Гуревич П. С. Философская антропология / П. С. Гуревич. – М.: Вестник, 1997. — 443 с.
7. Дельеж Р. Нариси з історії антропології / Роберт Дельеж. - К.:Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 287 с.
8. Людина в есенційних та екзистенційних вимірах.- К.: Наукова думка, 2004. – 247 с.
9. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде // Сумерки богов / Альбер Камю.– М.: Политиздат, 1990. – С. 222-319.
10. Колізії антропологічного розмислу // В.Г. Табачковський, Г.І. Шалашенко, Н.В. Хамітов, Г.П. Коваadlo, Є.І. Андрос. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 156 с.
11. Крилова С. Безсмертя особистості : ілюзія чи реальність? / С. Крилова. – К.,

1999. – 187 с.

12. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук / Олександр Кульчицький. - Мюнхен-Львів, 1995. – С.139-162.

13. Мамардашвили М. Необходимость себя / Мераб Мамардашвили. – М., 1996. - С. 115 – 127.

14. Мунье Э. Персонализм / Эмануель Мунье. – М.: Искусство, 1992. – 143 с.

15. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії. Онтологія людини / В. Г. Нестеренко. – К.: Абрис, 1995. – 332 с.

16. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. У 2-х т., т. 1 / Карл Поппер. - К.: Основи, 1994. – 444 с.

17. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття / М. В. Попович. - К.: Сфера, 1997. – 290 с.

18. Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм - это гуманизм // Сумерки Богов / Жан Поль Сартр. - М.: Политиздат, 1989. – С. 319-344.

19. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. - М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

20. Табачковський В. Г. Людина.-Екзистенція.-Історія / В. Г. Табачковський. - К.: Наукова думка, 1986. – 123 с.

21. Табачковський В. Г, Булатов М. О. Філософія. Світ людини. Курс лекцій / В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Н. В. Хамітов та ін. - К.: Либідь, 2003. – 432 с.

22. Фромм Е. Душа человека/ Ерих Фромм. - М.: Республика, 1992. – 430 с.

23. Хамітов Н. Історія філософії. Проблема людини / Хамітов Н. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 296 с.

24. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / Пер Теяр де Шарден./ Пер. с фр. М.: Наука, 1987. -240 с.

25. Человек как философская проблема : Восток - Запад. - М.: Изд-во УДН, 1991. – 279 с.

26. Человеческая субъективность // Гуревич П. С. Философская антропология. - М.: Омега-Л, 2008. — 607 с.

27. Шелер М. Місце людини у космосі // Філософія [Текст] : Від витоків до

сьогодення : хрестоматія : навч. Посібник за ред. Л. В. Губерського. – К. :Знання, 2009 – С. 261 –269.

28. Юнг К.Г. Коллективное бессознательное / Карл Густав Юнг. - М.,1995. – 448 с.

Тема 12. Соціальна філософія та філософія історії.

1. Філософський аналіз суспільства. Поняття соціального в філософії.
2. Суспільство як система; основні сфери суспільного життя та їх взаємозв'язок.
3. Людина і суспільство: проблеми соціалізації та соціальної адаптації в сучасному суспільстві.
4. Предмет і напрямки філософії історії.
5. Спрямованість та сенс історії.
6. Проблема суб'єкту історії, її рушійних сил, чинників та факторів. Взаємозв'язок людини та історії.

Теми для роздумів, рефератів та есе:

1. Людина як суспільна істота (zoon politikon).
2. Співбуття як сутність соціального виміру людського існування.
3. Сутність і значення комунікації у процесі становлення суспільного виміру буття особистості.
4. Людина, суспільство, народ, держава: їх сутність та природа.
5. Індивідуальне та соціальне в людському бутті.
6. Різноманіття філософських підходів до осмислення буття людини в суспільстві.
7. Що є “суспільство”?
8. Громадянське суспільство.
9. Значення особистості у суспільному житті.
10. Історичність людського буття.
11. Історія як втілення в часі людського буття.
12. Підходи до аналізу історії.
13. Роль суб'єкта в історії.

14. Минуле, сьогодення та майбутнє у філософії історії.
15. Проблема сенсу історії.
16. Як розвивається історія. Прогрес і регрес.

Література:

1. Абачиев С. К. Социальная философия: учебник / С. К. Абачиев. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2012. — 635 с.
2. Арутюнов В. Філософія [Навчально-методичний посібник] / В. Арутюнов, С. Бондар. — К.: Аспект-Поліграф, 2008. — 309 с.
3. Арутюнов В. Філософія глобальних проблем сучасності: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц / В. Арутюнов, В. Свінціцький. — К.: КНЕУ, 2003. — 90 с.
4. Андрущенко В. П., Антоненко В. Г., Балабанова Г. П., Бичко А. К., Бойченко І. В. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Українська академія політичних наук / В.П. Андрущенко (загал.ред.), М.І. Горлач (загал.ред.). — К. : Рубікон, 1997- 400 с.
5. Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. — 2.вид., випр. й доп. — К. : Генеза, 1996. — 370 с.
6. Андрущенко В. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: Підручник / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. — К.: Генеза, 2006. — 656 с.
7. Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії: (Західноєвропейський контекст): Підручник для студ. вищих навч. закл. / Національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Інститут вищої освіти АПН України. — К. : Тандем, 2000. — 416 с.
8. Барулин В. С. Социальная философия: Учеб. для студ. вузов. — 2. изд., испр. и доп. — М.: Изд.-торг. дом «ГРАНД» : ФАИР-Пресс., 1999. — 559 с.
9. Бичко В. Філософія. Курс лекцій / В. Бичко, В. Табачковський, Г. Горак та ін. — К.: Либідь, 1993. — 576 с.
10. Бойченко Ф. В. Філософія історії [Текст] : підруч. для вищ. навч. закл. / І. В. Бойченко. - К. : Знання, 2000. - 724 с. - (Вища освіта ХХІ століття).
11. Вебер М. Избранные произведения. — М. : Прогресс, 1990. — 805 с.

12. Дюркгейм Э. Социология ее предмет, метод, назначение : пер. с фр. – М., 1995. – С. 286-304.
13. Ильин В. В. Философия истории / В. В. Ильин. — М.: Изд-во МГУ, 2003. — 380 с.
14. Причепій Є.М., Філософія: Навч. Посібник / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – К.: Академвидав, 2008. – 592 с.
15. Семёнов Ю. И. Философия истории / Ю. И. Семенов. — М.: Современные тетради, 2003. — 776 с.
16. Таран В. О., Зотов В. М. Соціальна філософія: навчальний посібник К.: Центр учбової літератури, 2009. – 272 с.
17. Тойнбі Дж. А. Дослідження історії. Т.1,2. – К., 1995.
18. Фурс В. Социальная философия в непопулярном изложении / В. Фурс. — Вильнюс: ЕГУ, 2006. — 184 с.
19. Ящук, Т. І. Філософія історії: Курс лекцій. Навчальний посібник / Т. І. Ящук.— К: Либідь, 2004. — 536 с.

Тема 13. Філософія культури.

1. Поняття культури, її вихідні ознаки та їх характеристики.
2. Структура та функції культури.
3. Поняття цивілізації та її вихідні ознаки. Проблема співвідношення культури та цивілізації.

Теми для роздумів, рефератів та есе:

1. Глобальні проблеми сучасної цивілізації, причини виникнення та можливі шляхи розв'язання.
2. Співвідношення світової культури та національних культур.
3. Проблема розкриття змісту поняття “культура”.
4. Специфічні риси притаманні сучасній культурі.
5. Яка роль культури в житті людини і суспільства?
6. Що являє собою масова культура?
7. Національне та загальнолюдське в культурі.
8. Багатоманітність культур.

9. Сенс понять “контркультура”, “субкультура”.
10. Культура і духовний світ людини.
11. Культура і цивілізація.
12. Філософія культури О. Шпенглера.
13. Специфічні підходи до визначення культури.
14. Культура особистості.
15. Культура як система цінностей.

Література:

1. Бичко А. К. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1992. – С. 7-94.
2. Гатальська С. М.. Філософія культури / С. М. Гатальська. - К.: Либідь, 2005. - 328 с.
3. Горак Г. І. Культура і особа // Горак Г. І. Філософія. – К., 1997.- С. 208 -239.
4. Губман Б. Л. Западная философия культуры XX века / Б. Л. Губман. – Тверь, 1997 – 287 с.
5. Гуревич П. С. Философия культуры / П. С. Гуревич. – М., 1994. -317 с.
6. Історія світової культури. Культурні регіони: навч, посібник / Керівник авт. колективу Л.Т. Левчук. – К., 2000. – 368 с.
7. Історія української культури: Зб. матеріалів і документів / За ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. – К.: Вища шк., 2000. – С. 9-18.
8. Каган М. С. Философия культуры. Становление и развитие / М. С. Каган. - СПб, изд-во "Лань", 1998, - 448 с.
9. Культурологія: теорія та історія культури. Навчальний посібник / за ред. І. І. Тюрменко, О. Д. Горбула.. — Київ: Центр навчальної літератури, 2004.- 368 с.
10. Культурное измерение // Волков Ю.С., Поликарпов В.С. Человек: Энциклопедический словарь. – М., 2000. – С.229-311.
11. Огієнко І. Українська культура / Іван Огієнко. – К.: Абрис, 1991. – 272 с.
12. Подольська Є.А., Лихвар В.Д., Іванова К.А. Культурологія: навч. посібник. – Київ: Центр навч. літератури, 2003. – 288 с.
13. Причепій Є.М., Філософія: Навч. Посібник / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – К.: Академвидав, 2008. – 592 с.

14. Попович М. В. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 1998. – С. 7-21.

15. Философия культуры. Становление и развитие. / Оформление обложки. Олексенко, С. Шапиро. — СПб.: Издательство «Лань», 1998. — 448 с.

Тема 14. Аксиологія.

1. Аксиологія – філософська дисципліна, що вивчає сутність, типи і функції цінностей.
2. Концепції цінностей. Об'єктивістські та суб'єктивістські ідеї.
3. Види цінностей. Матеріальні та духовні цінності.
4. Функції цінностей.

Теми для роздумів, рефератів та есе:

1. Соціальна обумовленість цінностей.
2. Зв'язок між переконаннями і ціннісними орієнтаціями.
3. Цінність і користь.
4. Ієрархія цінностей.
5. Цінність у філософії прагматизму.
6. Аксиологія як наука про природу і сутність цінностей.
7. Цінності як ідеали.
8. Базові життєві цінності: здоров'я, краса, користь, істина, мудрість, благо, правда, святість тощо.
9. Форми практичного буття цінностей: норми, вимоги, приписи.
10. Цінність як втілення ідеального поряд з реальним.
11. Цінності як духовні феномени, вічні сутності закладені Богом в християнській традиції.
12. Цінності як фундамент культури.
13. Здатність цінностей конституювати сенс життя.
14. Цінність життя та здоров'я.
15. Цінність гостинності в туризмі.

Література:

1. Анисимов С. Ф. Введение в аксиологию. - М., 2001. – 128 с.

2. Вебер М. Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – 805 с.
3. Виндельбанд В. Что такое философия? // Виндельбанд В. Избранное: Дух и история. М: Юрист. 1995. – 687 с.
4. Гайдеггер М. феноменология и трансцендентальная философия ценностей. - Киев, 1996. – 116 с.
5. Дюркгейм Э. Ценностные и «реальные» суждения // Дюркгейм Э. Социология ее предмет, метод, назначение : пер. с фр. – М., 1995. – С. 286-304.
6. Ильин В. В. Аксиология / В. В. Ильин. — М.: Изд-во МГУ, 2005. — 216 с.
7. Каган М. С. Философская теория ценности / М.С. Каган. – СПб., 1997. – 205 с.
8. Киссель М. А. Экзистенциализм и проблема «переоценки ценностей» // Проблема ценности в философии. – М.- Л. : Наука, 1966. – С. 219-234.
9. Пазенок В. С. Навчальний посібник / В. С. Пазенок. – К.: Академвидав, 2008. – 280 с.
10. Причепій Є.М., Філософія: Навч. Посібник / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – К.: Академвидав, 2008. – 592 с.
11. Политико-правовые ценности: история и современность / Графский В. Г., Дождев Д. В., Ефремова Н. Н., Козлова Н. Ю., и др.; Под ред.: Нерсисянц В. С.; Редкол.: Графский В. Г., Лаптева Л. Е., Мамут Л. С. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — 256 с.
12. Риккерт Г. О системе ценностей // Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. - М., 1998. - С. 365-386.
13. Столович Л. Н., Каган М.С. Философская теория ценностей // Вопросы философии. – 1998. – № 5. – С. 155-159.
14. Чухина Л. А. Феноменологическая концепция Макса Шелера // Проблема ценности в философии. – М.-Л., 1966. – С. 181-193.

Тема 15. Філософія і туризмологія.

1. Предмет філософії, туризмології та філософії туризму.
2. Філософський підхід до осмислення феномену “туризму”.

3. Історико-філософський, антропологічний, гносеологічний, онтологічний, етичний, естетичний, аксіологічний та ін. аспекти філософського осмислення туризму.

4. “Номо viator” як особистість, що реалізує пізнавальний потенціал.

Теми для роздумів, рефератів та есе:

1. Номо viator (людина, що подорожує) як реалізація пізнавальних, естетичних та етичних запитів особистості.

2. Осмислення туризму як “події”, як “зустрічі”.

3. Туризм як культурне явище та чинник розвитку особистості.

4. Подорож як прояв способу життя та самоствердження людини.

5. Туризм як суспільна сфера гостинності.

6. Герменевтичне розкодування культурних символів.

7. Туризм як засіб реалізації людських цінностей свободи, зацікавленості, дружелюбності, любові тощо.

8. Туризм як чинник розвитку комунікативної культури особистості та інтеграції суспільства.

9. Туризм як засіб зближення людини з природою.

10. Туризм як спосіб самоствердження, самоосвіти, самовиховання, та самовдосконалення.

Література:

1. Зязюн І. А. Філософія туризмології. - Туризм на порозі ХХІ століття: освіта, культура, екологія / І. А. Зязюн. - К, 1999. – С. 1-20.

2. Горак Г. І. Екзистенціальність людського буття у природних вимірах та природно-рекреаційні можливості туризму // Всеукраїнський круглий стіл "Філософія туризму" - К, 2002. – с.

3. Горський В. С. Подорож як феномен культури // Всеукраїнський круглий стіл "Філософія туризму" «Наукові записки КУТЕП». - К., 2002. - С.56-62.

4. Котлер Ф., Боуэн Дж., Мейкенз Дж. Маркетинг. Гостеприимство. Туризм / Филип Котлер, Джон Боуэн, Джеймс Мейкенз. Маркетинг. Гостеприимство. - М., 2007. - 1046 с.

5. Кисельов М. М. Туризм і природознавство - філософсько-світоглядний аспект

// Всеукраїнський круглий стіл "Філософія туризму". - К., 2002.

6. Малахов В. А. "Моральний та екзистенційний вимір туризму // Всеукраїнський круглий стіл "Філософія туризму". - К., 2002.

7. Попович М. В. Туризм як феномен культури // Всеукраїнський круглий стіл "Філософія туризму". К., 2002. – с.

8. Уокер Джон. Введение в гостеприимство / Д. Р. Уокер ; Пер. с англ. Михайлова Н.Н. - М. : ЮНИТИ, 1999. - 463 с.

9. Перро С. Оернер Ж. М. Необхідність "туризмології" / Серж Перро, Жан Мішель Оернер: філософія туризму // Все о туризме . Туристическая библиотека. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://tourlib.net/books_ukr/filotur_21/.

10. Яковенко Ю. І. Соціологічний вимір туризму. - Туризм на порозі ХХІ століття: освіта, культура, екологія / Ю. І. Яковенко. - К., 1999. – 221 с.

11. Філософія туризму. Навчальний посібник / Авт.-розробники: Віктор Пазенок, Володимир Федорченко ; Київський ун-т туризму, економіки і права . - К. : Кондор, 2004, 2009. - 265,

4. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

З метою ефективної організації самостійної роботи студентам пропонується можливість виконувати творчі роботи й завдання, що носять пошуковий та аналітичний характер. Їх підготовка сприяє кращому засвоєнню навчального матеріалу і формуванню творчого підходу, критичності мислення.

Самостійна робота планується як форма організації навчального процесу, що виявляється у: самостійному вивченні запропонованої літератури; пошуку відповідей на проблемні питання; виконанні практичних та індивідуальних завдань.

Пропонуємо два види індивідуальних завдань:

Реферат на вільну або обрану тему. Дана форма самостійної роботи відображає можливість студентів не лише окреслювати та виявляти інші думки, а й висловлювати власні, що виявляється в критичному аналізі та співставленні різних точок зору.

Вимоги: обсяг – 10 сторінок формату А 4; шрифт Times New Roman - 14, інтервал- 1,5; зміст має містити план, вступ, основну частину, висновки, список використаних джерел.

Творча робота (філософське есе) на вільну тему. При виконанні даної роботи, студент виявляє свої думки та виражає своє ставлення до тієї чи іншої філософської проблеми.

Вимоги: обсяг – 5 сторінок формату А 4; шрифт Times New Roman - 14, інтервал- 1,5; список використаних джерел.

Номер	Зміст самостійної роботи
1.	Підготовка до семінарських занять
2.	Написання рефератів, есе
3.	Самостійне опрацювання тем I та II змістового модуля

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ:

Тема 1. Філософія, її зміст та проблематика.

1. Джерела й причини виникнення філософії.
2. Гуманістична спрямованість філософії та її роль для розвитку сучасного суспільства.

Література

1. Мамардашвили М .К. Как я понимаю философию: Избр. ст., докл., выступ., интервью / Мераб Мамардашвили - М.: Прогресс. - 1999. – 415 с.
2. Нідельман Я. Серце філософії / Якоб Нідельман. – Львів, 2000. – 286 с.
3. Ортега-и-Гассет Х.Что такое философия / Хосе Ортега-и-Гассет. - М.: Наука,1991. – с. 51-191.
4. Рижак Л. Філософія як рефлексія духу / Людмила Віталіївна Рижак. – Львів, 2009. – С. 6-40.

Тема 2. Філософія стародавнього світу

1. Давньо -індійська філософія та школи йога, санкхья, вайшешика, веданта, ньая, чарвака-локаята.
2. Етика Конфуція.
3. Кіннізм і приклад життя Діогена.

Література

1. Кондзьолка В.В. Нариси історії античної філософії / Володимир Володимирович Кондзьолка. – Львів, 1993. – 259 с.
2. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій. Навчальний посібник. – Львів, 2003. – (Розділ 2. Антична філософія). – С. 60–76.
3. Рассел Б. Історія західної філософії / Бертран Рассел. – К., 1995. – С.16-258.
4. Філософія Стародавнього світу. Читанка з історії філософії у 6 кн. Книга 1 / Під ред. Г.І. Волинки. – Київ: Довіра, 1992. - 93—184.
- 5.Хамар У. В. Історія філософії: Курс лекцій / Хамар Уляна Вікторівна. – Львів: Ініціатива, 2008. – С.101-149.

Тема 3. Філософія європейського середньовіччя

1. Проблема співвідношення Божої Благодаті та волі людини у філософії А. Августина.
2. Містика у філософських побудовах пізньої схоластики.

Література

1. Захара І. С. Лекції з історії філософії / Ігор Степанович Захара. – Львів, 1997. – С.20-32, 41-178.
2. Кондзьолка В. В. Історія середньовічної філософії: Навч. посіб. для студ. ВУЗів / Володимир Володимирович Кондзьолка. – Львів: Вид-во “Світ”, 2001. – 320 с.
3. Пашук А. І. Нариси з історії філософії середніх віків. кадемічний курс [Текст] : підручник для студ. вищих навч. закл. / А. І. Пашук . - К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2007. - С. 100 -134
4. Хамар У.В. Історія філософії: Курс лекцій. – Львів: Ініціатива, 2008. – С.149-198.

Тема 4. Філософія Відродження, Нового часу та німецька класична філософія

1. Геліоцентричні уявлення Г. Галілея та “Коперніканський переворот” у філософії.
2. Людина як “мисляча тростина” у філософії Б. Паскаля
3. І.-Г.Фіхте та його “Науковчення”.

Література

1. Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения / А. Х. Горфункель. - М., 1980. – 368 с.
2. Гулыга А. В. Немецкая классическая философия/ А. В. Гулыга. - М., 1986. – 334 с.
3. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій. Навчальний посібник. – Львів, 2003. – С. 120–133.
4. Татаркевич В. Історія філософії . Т.2. Філософія Нового часу до 1980р. / Владислав Татаркевич. – Л.: Свічадо, 1997. — 352 с.
5. Фихте И. Г. Назначение человека // Факты сознания. Назначение человека.

Наукоучение. Мн., М.: Харвест, АСТ, 2000. – С.564-722.

Тема 5. Некласична філософія XIX – XXI ст.

1. Марксизм: філософія, ідеологія, практика.
2. Філософія Ж.-П. Сартра.

Література

1. История современной зарубежной философии. - СПб.: Лань, 1997. – 480 с.
2. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму. Підручник. – К.: Знання України, 2004. – 214 с.
3. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Сумерки богов. - М., 1989. – С. 319-344

Тема 6. Українська філософія

1. Людна Старого та Нового заповіту у “Слові про закон і Благодать” Іларіона.
2. Філософія національної ідеї М. І. Костомарова.

Література

1. Горський В. С. Історія української філософії: навч. посібник / В. Горський. – 4-те видання, доп. – К.: Наук. думка, 2001. – 376 с.
2. Історія філософії України: [Підручник для студ. вищ. навч. закл.] / М. Ф.Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. – К.: Либідь, 1994. – 416 с.
3. Історія української філософії: підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 624 с. – (серія “Альма-матер”).
4. Костомаров М. І. Закон Божий. Книга буття українського народу / Микола Костомаров. – К., 1991. – 40 с.

Тема 7. Онтологія як філософське вчення про буття

1. Синергетика як один із сучасних підходів до розуміння проблеми буття.
2. “Монадологія” Г. Ляйбніца як відображення плюралізму у розумінні субстанції.

Література:

1. Причепій С.М., Філософія: Навч. Посібник / С. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – К.: Академвидав, 2008. – 592 с.
2. Філософія. Курс лекцій: Навч. посіб. / За ред. І. В. Бичка, В. Г. Табачковського, Г. І. Горак та ін. — К.: Либідь, 1993. – 576 с.

3. Хамитов Н. Философия. Бытие. Человек. Мир. / Назиб Хамитов. - К.: КНТ, 2006. – 456 с.

Тема 8. Філософська теорія пізнання

1. Роль раціонального та ірраціонального у пізнанні.
2. Науковий вид пізнання як джерело окреслення картини світу.

Література:

1. Буслинський В.А. Скрипка П. І. Основи філософських знань. Підручник / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка. - Львів, 2004. - С.219-240.
2. Мельник В. Наукова методологія та її рівні // Філософія як рефлексія духу. Хрестоматія. – Львів, 2009. – С. 257-275.
3. Петрушенко В. Л. Епістемологія як філософська теорія знання / В. Л. Петрушенко. – Львів: Вид-во держ. унів. «Львівська політехніка», 2000. – 296 с.
4. Філософія: Навч. посібник / Бичко І.В. та ін. – К.: Либідь, 1994. – 576 с.

Тема 9. Людина та її буття як предмет філософського осмислення

1. Поняття про людську екзистенцію.
2. Суть визначення людини як “персони”.

Література:

1. Головка Б. А. Філософська антропологія: Навч. Посібник / Б. А. Головка. - К.: ІЗМН, 1997. – 239 с.
2. Гуревич П. С. Философская антропология / П. С. Гуревич. – М.: Вестник, 1997. — 443 с.
3. Людина в есенційних та екзистенційних вимірах.- К.: Наукова думка, 2004. – 247 с.
4. Мунье Э. Персонализм / Эмануель Мунье. – М.: Искусство, 1992. – 143 с.
5. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм - это гуманизм // Сумерки Богов / Жан Поль Сартр. - М.: Политиздат, 1989. – С. 319-344.
6. Хамітов Н. Історія філософії. Проблема людини / Хамітов Н. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 296 с.

Тема 10. Соціальна філософія та філософія історії

1. Людина, суспільство, народ, держава: їх сутність та природа.
2. Поняття про громадянське суспільство.

Література:

1. Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. — 2.вид., випр. й доп. — К. : Генеза, 1996. — 370 с.
2. Андрущенко В. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: Підручник / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. — К.: Генеза, 2006. — 656 с.
3. Причепій Є.М., Філософія: Навч. Посібник / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. — К.: Академвидав, 2008. — 592 с.
4. Таран В. О., Зотов В. М. Соціальна філософія: навчальний посібник К.: Центр учбової літератури, 2009. — 272 с.

Тема 11. Філософія культури

1. Глобальні проблеми сучасної цивілізації, причини виникнення та можливі шляхи розв'язання.
2. Співвідношення світової культури та національних культур.

Література:

1. Бичко А. К. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1992. — С. 7-94.
2. Гатальська С. М. Філософія культури / С. М. Гатальська. - К.: Либідь, 2005. - 328 с.
3. Губман Б. Л. Западная философия культуры XX века / Б. Л. Губман. — Тверь, 1997 — 287 с.
4. Гуревич П. С. Философия культуры / П. С. Гуревич. — М.. 1994. -317 с.
5. Історія світової культури. Культурні регіони: навч, посібник / Керівник авт. колективу Л.Т. Левчук. — К., 2000. — 368 с.

Тема 12. Аксиологія.

1. Цінність у філософії прагматизму.
2. Об'єктивна та суб'єктивна складові цінностей.

Література:

1. Анисимов С. Ф. Введение в аксиологию. - М., 2001. — 128 с.
2. Ильин В. В. Аксиология / В. В. Ильин. — М.: Изд-во МГУ, 2005. — 216 с.
3. Каган М. С. Философская теория ценности / М.С. Каган. — СПб., 1997. — 205 с.

4. Пазенок В. С. Навчальний посібник / В. С. Пазенок. – К.: Академвидав, 2008. – 280 с.

5. Причепій Є.М., Філософія: Навч. Посібник / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – К.: Академвидав, 2008. – 592 с.

Тема 13. Філософія і туризмологія.

1. Туризм як суспільна сфера гостинності.

2. Вплив туризму на розвиток культури.

Література:

1. Зязюн І. А. Філософія туризмології. - Туризм на порозі ХХІ століття: освіта, культура, екологія / І. А. Зязюн. - К, 1999. – С. 1-20.

2. Філософія туризму. Навчальний посібник / Авт.-розробники: Віктор Пазенок, Володимир Федорченко ; Київський ун-т туризму, економіки і права . - К. : Кондор, 2004, 2009. – 265.

5. ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ ТА САМОКОНТРОЛЮ

1. Специфіка об'єкту та предмету філософії, його історична зміна.
2. Співвідношення світогляду та філософії.
3. Складові, рівні та історичні типи світогляду.
4. Філософія і наука.
5. Структура філософського знання.
6. Функції філософії.
7. Проблема визначення предмету філософії.
8. Характерні риси філософського мислення.
9. Сутність світогляду.
10. Співвідношення філософії, науки, мистецтва та релігії.
11. Основні філософські школи Давньої Індії та Китаю.
12. Загальні особливості, умови формування та етапи розвитку філософії античної Греції.
13. Натурфілософський період грецької філософії:
14. а) проблема першопричини: мілетська школа, Геракліт, піфагорійці;
15. б) проблема буття: елеати, Емпедокл, Анаксагор; атомізм Левкіппа і Демокріта.
16. Класичний етап розвитку античної філософії:
17. а) антропологічний поворот у філософії Сократа;
18. б) вчення про ідеї, проблема пізнання, етика та суспільно-політичні погляди Платона;
19. г) філософське вчення Арістотеля: вчення про буття, фізика, суспільно-політичні погляди, логіка.
20. Елліністична філософія (стоїцизм, епікуреїзм, скептицизм, неоплатонізм).
21. Основні риси та етапи розвитку середньовічної філософії.
22. Християнство як світоглядна основа середньовічної філософії.
23. Патристика в середньовічній філософії.
24. Аврелій Августин про питання співвідношення розуму та віри, богопізнання, вчення про світобудову та людину.

25. Особливості схоластики в середньовічній філософії.
26. Вчення Т. Аквінського про буття, душу, людину, світ, свідомість і віру, сутність та існування.
27. П'ять доказів існування Бога Т. Аквінського.
28. Пізня схоластика (Роджер Бекон, Дунс Скотт, Вільям Оккам).
29. Зміни у європейському світогляді при переході від античності до середньовіччя.
30. Місце філософії у духовному житті середньовіччя.
31. Теологічні проблеми Середньовіччя та їх філософські інтерпретації:
32. а) полеміка між номіналізмом та реалізмом;
33. б) проблема співвідношення віри та знання;
34. в) проблема людини: душа та тіло.
35. Філософія епохи Відродження.
36. Особливості ренесансного антропоцентризму та гуманізму, неоплатонізму та натурфілософії.
37. Основні напрямки філософської думки епохи Нового часу.
38. Вихідні особливості та ідеї європейського Просвітництва. Вчення про природу й пізнання, про людину та суспільство.
39. Німецька класична філософія.
40. Неоплатонізм та натурфілософія Ренесансу (М. Фічіно, Дж. Піко делла Мірандола, Н. Кузанський, Н. Копернік, Дж. Бруно, Г. Галілей).
41. Антропоцентризм та ідеї гуманізму в епоху Відродження.
42. Проблема методу в філософії Нового часу.
43. Індуктивний метод Ф.Бекона.
44. Вчення про метод Р. Декарта;
45. Теорія вроджених ідей Р. Декарта
46. Сенсуалізм Дж. Локка.
47. Суб'єктивний ідеалізм Дж. Берклі.
48. Агностицизм Д. Юма
49. Проблема субстанції у філософії Нового часу.
50. Дуалізм Р.Декарта.

51. Монізм Б.Спінози.
52. Плюралізм Г. Ляйбніца.
53. Проблема людини у філософії Просвітництва (Ш. Монтеск'є, Ф. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо).
54. Французький матеріалізм XVIII ст. (Ж. Ламетрі, К. Гельвецій, П. Гольбах, Д. Дідро).
55. Німецька класична філософія:
56. а) Е. Кант як засновник німецької класичної філософії: вчення про рівні та форми пізнання; етичні ідеї.
57. б) філософія Г. В. Ф. Гегеля: теорія розвитку та вчення про Абсолютну ідею.
58. Особливості розвитку філософії некласичного періоду. Криза класичної філософії в середині XIX ст.
59. А. Шопенгауер та С. К'єркегор як фундатори некласичної філософії та ірраціоналізму.
60. "Філософія життя" Ф. Ніцше.
61. Волюнтаризм А. Шопенгауера.
62. С. К'єркегор як предтеча екзистенціалізму.
63. Основні напрямки філософії XX ст.:
64. а) "сцієнтистські";
65. б) феноменологія;
66. в) антропологічні
67. г) філософія історії та філософія культури;
68. д) релігійна філософія.
69. Основні риси та ідеї постмодерної філософії.
70. Загальна характеристика української філософії: періодизація та проблематика.
71. Початки філософії у давньослов'янській міфології та християнській культурі Київської Русі.
72. Ідеї та представники українського Відродження.
73. Філософія українського бароко.

74. Антропологічна філософія Г. Сковороди.
75. Епоха романтизму в українській філософії.
76. Філософія “національної ідеї” Т. Шевченка.
77. Філософські погляди М. Гоголя.
78. Філософські джерела Київської Русі (“Слово про закон і благодать” Іларіона, “... Житіє” К. Філософа, “Шостиднев” Й. Болгарського, “Пчела”, “Повість временних літ” тощо).
79. Філософські ідеї представників українського гуманізму (С. Оріховський, Ю. Дрогобич, П. Русин та ін.). Осторозька академія.
80. Києво-Могилянська академія та філософія українського бароко.
81. Романтизм у філософських поглядах представників Кирило-Мефодієвського товариства (М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та ін.).
82. Загальні особливості розвитку української філософії у XIX-XX ст. (О. Потебня, П. Юркевич, М. Драгоманов, І. Франко, Л. Українка).
83. Філософський зміст категорії буття.
84. Історичні етапи формування вчення про буття. Класичні та неklasичні підходи.
85. Структура буття: форми і рівні.
86. Поняття про матерію.
87. Категорія буття: зміст і специфіка.
88. Уявлення про буття в історії філософії: Парменід, Платон, Аристотель, релігійно-філософські вчення, раціональна онтологія (монізм, дуалізм, плюралізм), екзистенціальна онтологія, феноменологія.
89. Основні форми буття: буття речей; буття людини; буття соціального; буття духовного.
90. Простір і час, рух, причинність та випадковість як філософські категорії, що відображають форми існування матерії.
91. Проблема пізнання у філософії. Співвідношення гносеології та епістемології.
92. Види пізнання.
93. Рівні та форми пізнання, їх взаємозв'язок.

94. Істина та її критерії.
95. Теорії істини.
96. Істина і правда.
97. Поняття про суб'єкт і об'єкт пізнання.
98. Буття людини як фундаментальна проблема філософії.
99. Проблема походження людини.
100. Проблема життя та смерті, безсмертя та сенсу існування людини.
101. Людина як предмет філософського осмислення.
102. Філософські, теологічні та наукові теорії походження людини.
103. Суттєві характеристики людини.
104. Єдність біологічного, соціального та духовного в людині.
105. Індивід, індивідуальність, особа, особистість.
106. Суттєві ознаки свідомості як втілення духу.
107. Свідомість і мова.
108. Філософський аналіз суспільства.
109. Поняття соціального в філософії.
110. Суспільство як система; основні сфери суспільного життя та їх взаємозв'язок.
111. Людина і суспільство: проблеми соціалізації та соціальної адаптації в сучасному суспільстві.
112. Предмет і напрямки філософії історії.
113. Спрямованість та сенс історії.
114. Проблема суб'єкту історії, її рушійних сил, чинників та факторів.
115. Взаємозв'язок людини та історії. Специфіка історичного буття.
116. Філософське осмислення культури. Атрибутивні ознаки та властивості культури.
117. Структура культури.
118. Функції культури.
119. Поняття цивілізації та її вихідні ознаки.
120. Проблема співвідношення культури та цивілізації.
121. Аксиологія як філософське вчення про цінності.

122. Розуміння цінності в історико-філософській традиції.
123. Види та ієрархія цінностей.
124. Функції цінностей.
125. Матеріальні та духовні цінності.
126. Предмет філософії, туризмології та філософії туризму.
127. Філософський підхід до осмислення феномену “туризму”.
128. Історико-філософський, антропологічний, гносеологічний, онтологічний, етичний, естетичний, аксіологічний та ін. аспекти філософського осмислення туризму.
129. “Homo viator” як особистість, що реалізує пізнавальний потенціал.

6. СИСТЕМА ПОТОЧНОГО ТА СЕМЕСТРОВОГО КОНТРОЛЮ

Розподіл балів

Модуль	Контроль знань	Кількість балів
Модуль 1.	Поточний контроль (робота на семінарських заняттях)	15
	Самостійна робота студента (виконання індивідуальних завдань)	-
	Модульна контрольна робота	5
Разом за 1 модуль		20
Модуль 2.	Поточний контроль (робота на семінарських заняттях)	15
	Самостійна робота студента (виконання індивідуальних завдань)	10
	Модульна контрольна робота	5
Разом за 2 модуль		30
Разом за семестр		50

Примітка. Усна відповідь за роботу на семінарському занятті оцінюється від 0 до 5 балів. За підсумками поточного контролю роботи на семінарських заняттях виводиться середнє арифметичне і множиться на коефіцієнт 3 відповідно за 1-й і за 2-й модуль.

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
90 – 100	A	Відмінно	зараховано
82-89	B	добре	
74-81	C		
64-73	D	задовільно	
60-63	E		
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

7. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Андрущенко В. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: Підручник / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К.: Генеза, 2006. – 656 с.
2. Антология мировой философии.- Т.1-4. – М., 1969-1972. - т.1 - 937с.; т.2 – 776с.; т.3 - 760с; т.4 – 712с.
3. Арутюнов В. Філософія [Навчально-методичний посібник] / В. Арутюнов, С. Бондар. – К.: Аспект-Поліграф, 2008. – 309 с.
4. *Асмус В.Ф. Античная философия.* Изд.3, стереот. / В. Ф. Асмус. - 2005. - 408 с.
5. Бичко, Ада Корніївна. Історія філософії [Текст] : підручник / А. К. Бичко, І. В. Бичко, В. Г. Табачковський. - Київ : Либідь, 2001. - 408 с.
6. Бойченко Ф. В.Філософія історії [Текст] : підруч. для вищ. навч. закл. / Ф. В. Бойченко. - К. : Знання, 2000. - 724 с. - (Вища освіта ХХІ століття).
7. Буслинський В. А. Скрипка П. І. Основи філософських знань. Підручник / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка. - Львів, 2004. - С.219-240.
8. Вільчинський Ю. М. Розвиток філософської думки в Україні: текст лекцій / Ю. М. Вільчинський, М. А. Скринник, З. Е. Скринник та ін. – К: ВІПОЛ, 1994. – 272с.
9. Гатальська С. М.. Філософія культури / С. М. Гатальська. - К.: Либідь, 2005. - 328 с.
10. Горський В. С., Кислюк К. В. Історія української філософії: Підручник / В. С.. Горський, К. В. Кислюк. – К.: Либідь, 2004. – 488 с.
11. Горський В. С. Історія української філософії: навч. посібник / В. С. Горський. – 4-те видання, доп. – К.: Наук. думка, 2001. – 376 с.
12. Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения / А. Х. Горфункель. - М., 1980. – 368 с.
13. Гриненко Г. В. История философии: учебник / Г. В. Гриненко. – М.: Юрайт – Издат., 2006. – 688 с.
14. Губман Б. Л. Западная философия культуры XX века / Б. Л. Губман. – Тверь, 1997 – 287 с.
15. Гулыга А. В. Немецкая классическая философия/ А. В. Гулыга. - М., 1986. – 334 с.
16. Гуревич П. С. Философская антропология / П. С. Гуревич. – М.: Вестник, 1997. — 443 с.
17. Гуревич П. С. Философия культуры / П. С. Гуревич. – М.. 1994. -317 с.
18. Джеймс У., Рассел Б. Введение в философию / У. Джеймс, Б. Рассел. — М.: Республика, 2000. — 314 с.
19. Захара І. С. Лекції з історії філософії / Ігор Степанович Захара. – Львів, 1997. – 398 с.
20. Ильин В. В. Философия истории / В. В. Ильин. — М.: Изд-во МГУ, 2003. — 380 с.
21. Ильин В. В. Аксиология / В. В. Ильин. — М.: Изд-во МГУ, 2005. — 216 с.

22. Історія філософії: проблема людини. Навч. посібник / Під ред. Хамітова Н. В. – К.: КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – 296 с.
23. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму. Підручник. – К.: Знання України, 2004. – 214 с.
24. Історія філософії: Підручник / В. І. Ярошовець, І. В. Бичко, В. А. Бугров та ін.; за ред. В. І. Ярошовця. — К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. - 774 с.
25. Історія філософії на Україні. в 3-х томах. – К.: Наук. думка, 1987. – Т. 1. – 399 с.
26. Історія філософії України: [Підручник для студ. вищ. навч. закл.] / М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. – К.: Либідь, 1994. – 416 с.
27. Історія української філософії: підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 624 с. – (серія “Альма-матер”).
28. История философии в кратком изложении / Пер. с чеш. И. И. Богута. - М.: Мысль. - 1995- 590 с.
29. История современной зарубежной философии. - СПб.: Лань, 1997. – 480 с.
30. Каган М. С. Философия культуры. Становление и развитие / М. С. Каган. - СПб, изд-во "Лань", 1998, - 448 с.
31. Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган. – СПб., 1997. – 205 с.
32. Каратини Р. Введение в философию / Роже Каратини. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 736 с.
33. Кондзьолка В. В. *Історія середньовічної філософії*: Навч. посіб. для студ. ВУЗів / Володимир Володимирович Кондзьолка. – Львів: Вид-во “Світ”, 2001. – 320 с.
34. Копплстон Ф. История средневековой философии / Ф. Копплстон.- М., 1997. – 512 с.
35. Кузнецов В. Н. Западноевропейская философия XVIII века: Учеб. пособие для студ. филос. факультетов ун-тов / В. Н. Кузнецов, Б. В. Мееровский, А. Ф. Грязнов. – М.: Высш. шк., 1986. – 400 с.
36. Куличенко В. В., Черныш А. М. Философия: учебник для высших учебных заведений / Куличенко Владимир Викторович, Черныш Алексей Михайлович. – Тернополь: Підручники і посібники, 2008. – 576 с.
37. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук / Олександр Кульчицький – Мюнхен-Львів, 1995. – С. 24-35.
38. Лосев А. Ф. История античной философии. – М.: ЧеРо, 2008. – 192 с.
39. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию: Избр. ст., докл., выступ., интервью / Мераб Мамардашвили - М.: Прогресс. - 1999. – 415 с.
40. Мозговий Л. І., Бичко І. В., Додонов Р. О. та ін. Філософія. Кредитно-модульний курс. Навч. посіб. / За ред. Р. О. Додонова, Л. І. Мозгового. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 456 с.
41. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії. Онтологія людини / В. Г. Нестеренко. – К.: Абрис, 1995. – 332 с.
42. Нидельман Я. Серце філософії / Якоб Нидельман. – Львів, 2000. – 286 с.
43. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія української філософії / І. В. Огородник, В. В. Огородник. Курс лекцій: Навч. посіб.. — К.: Вища школа; Т-во «Знання», 1999. — 543 с.

44. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия / Хосе Ортега-и-Гассет. - М.: Наука, 1991. – с. 51-191.
45. Пазенок В. С. Навчальний посібник / В. С. Пазенок. – К.: Академвидав, 2008. – 280 с.
46. Філософія туризму. Навчальний посібник / Авт.-розробники: Віктор Пазенок, Володимир Федорченко ; Київський ун-т туризму, економіки і права . - К. : Кондор, 2004, 2009. - 265,
47. Пашук А. І. Нариси з історії філософії середніх віків. Академічний курс [Текст] : підручник для студ. вищих навч. закл. / А. І. Пашук . - К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2007. - 712 с.
48. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти III – IV рівнів акредитації / Петрушенко Віктор Леонтійович. – К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ – 2000», 2002. – 544 с.
49. Предмет і проблематика філософії: Навчальний посібник / За ред. М. А. Скринника і З.Е. Скринник – Львів: Львівський банківський інститут Національного банку України, 2001. – 500 с.
50. Причепій Є. М., Філософія: Навч. Посібник / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – К.: Академвидав, 2008. – 592 с.
51. Рассел Б. Історія Західної філософії / Бертран Рассел – К., 1999. – 759 с.
52. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т 1. Античность. – СПб: «Пневма», 2002,. - 880 с.
53. Рижак Л. Філософія як рефлексія духу / Людмила Віталіївна Рижак. – Львів, 2009. – С. 6-40.
54. Святий Августин. Сповідь, – К.: Основи, 1996. – 320с.
55. Соколов В. В. Европейская философия XV – XVII веков / В. В. Соколов. – М., 1984. – 448 с.
56. Сковорода Г. Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни [Разговор дружеский о душевном мирѣ] / Г. Сковорода // Повне збір. творів: у 2-х т. / Голов. редкол. В. І. Шинкарук [та ін].– К.: Наукова думка, 1973. – Т. 1. – С. 324 – 357.
57. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії від Декарта до Вітгенштайна / Р. Скратон ; пер. з англ. О. Коваленко. - К. : Основи, 1998. - 331 с.
58. Табачковський В. Г, Булатов М. О. Філософія. Світ людини. Курс лекцій / В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Н. В. Хамітов та ін. - К.: Либідь, 2003. – 432 с.
59. Таран В. О., Зотов В. М. Соціальна філософія: навчальний посібник / В. О. Таран, В. М. Зотов. К.: Центр учбової літератури, 2009. – 272 с.
60. Татаркевич В. Історія філософії . Т.1: Антична і середньовічна філософія, / Владислав Татаркевич. – Л., 1997. - 456 с.
61. Татаркевич В. Історія філософії . Т.2. Філософія Нового часу до 1980р. / Владислав Татаркевич. – Л.: Свічадо, 1997. — 352 с.
62. Філософія: Підручник / За заг. редакцією Горлача М. І., Кремня В. Г., Рибалка В. К. – Харків: Консул, 2000. – 672 с.
63. Філософія Стародавнього світу. Читанка з історії філософії у 6 кн. Книга 1 /

- Під ред. Г. І. Волинки. – Київ: Довіра, 1992. - 93—184.
64. Філософія [Текст] : Від витоків до сьогодення : хрестоматія : навч. Посібник. / за ред. Л. В. Губерського. – К. : Знання, 2009. – 622 с.
 65. Філософія. Курс лекцій / В. Бичко, В. Табачковський, Г. Горак та ін. – К.: Либідь, 1993. – 576 с.
 66. Філософія. Курс лекцій: Навч. посіб. / За ред. І. В. Бичка, В. Г. Табачковського, Г. І. Горак та ін. — К.: Либідь, 1993. – 576 с.
 67. Філософія: підручник / Г. А. Заїченко, В. М. Сагатовський, І. І. Кальний та ін. / За ред. Г. А. Заїченка та ін. — К.: Вища шк., 1995.- 455 с.
 68. Філософія: Підручник / Надольний І. Ф. та ін. – К., 1999. – 624 с.
 69. Хамар У. В. Історія філософії: Курс лекцій / Хамар Уляна Вікторівна. – Львів: Ініціатива, 2008. – С.1-200.
 70. Хамітов Н. Історія філософії. Проблема людини / Хамітов Н. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 296 с.
 71. Хамитов Н. Философия. Бытие. Человек. Мир. / Назиб Хамитов. - К.: КНТ, 2006. – 456 с.
 72. Хамітов Н. Історія філософії. Проблема людини / Хамітов Н. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 296 с.
 73. Хижняк Э. Києво-Могилянська академія / Хижняк Э. – [2-ге вид. перероб. і доп.]. – К.: Вища школа, 1981. – 235 с.
 74. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. – М: Высшая школа, 1991. – 512 с.
 75. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – Эпоха Просвещения / Редкол.: И. Т. Фролов и др.; Сост. П. С. Гуревич. – М.: Политиздат, 1991, 463 с.,
 76. Читанка з історії філософії: У 6 кн. / Під ред. Г. І. Волинки. – К.: „Довіра”, 1993. – В кн.. 6: Зарубіжна філософія ХХ ст. – 239 с.
 77. Ящук, Т. І. Філософія історії: Курс лекцій. Навчальний посібник / Т. І. Ящук.— К: Либідь, 2004. — 536 с.

Додаткова:

1. Абачиев С. К. Социальная философия: учебник / С. К. Абачиев. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2012. — 635 с.
2. Андрущенко В. П., Антоненко В. Г., Балабанова Г. П., Бичко А. К., Бойченко І. В. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Українська академія політичних наук / В. П. Андрущенко (заг. ред.), М.І. Горлач (заг. ред.). — К. : Рубікон, 1997 - 400 с.
3. Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. — 2.вид., випр. й доп. / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. — К. : Генеза, 1996. – 370 с.
4. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії: (Західноєвропейський контекст): Підручник для студ. вищих навч. закл. / Національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Інститут вищої освіти АПН України. — К. : Тандем, 2000. – 416 с.
5. Аристотель. Сочинения: В 4 т. / Аристотель. - М.: Мысль, 1983.
6. Арутюнов В. Філософія глобальних проблем сучасності: Навч.-метод.

- посібник для самост. вивч. дисц / В. Арутюнов, В. Свінціцький. – К.: КНЕУ, 2003. – 90 с.
7. Барулин В. С. Социальная философия: Учеб. для студ. вузов. – 2. изд., испр. и доп. / В. С. Барулин. – М.: Изд.-торг. дом «ГРАНД»: ФАИР-Пресс., 1999. – 559 с.
 8. Бенъе Ж.-М. Розумди про мудрість / Ж.-М. Бенъе. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 168 с.
 9. Бэкон Ф. Соч.: В 2т. / Френсис Бекон. – М., 1972.
 10. Бердяев Н. А. О назначении человека / Николай Бердяев. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
 11. Быстрицкий Е. К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие / Е. К. Быстрицкий. – К.: Наукова думка, 1991. – 200 с.
 12. Бубер М. Проблема человека // Два образа веры / Мартин Бубер. – М.: Республика, 1995 - С. 157-232.
 13. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 805 с.
 14. Вернадський В. «Кілька слів про ноосферу» // Філософія як рефлексія духу. Хрестоматія. – Львів, Видавн. Центр ЛНУ ім. І. Франка. – С. 168—179.
 15. Гегель, Г. В. Ф. Феноменологія духу / З нім. пер. П. Тарашук; наук ред. пер. Ю. Кушаков. — К: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 548 с.
 16. Головка Б. А. Філософська антропологія: Навч. Посібник / Б. А. Головка. - К.: ІЗМН, 1997. – 239 с.
 17. Горак Г. І. Смысл життя, безсмертя буття і доля людини // Філософсько-антропологічні читання'96. – 1996. –Вип. 1. – С. 47-56.
 18. Декарт Р. Соч.: В 2 т. / Рене Декарт. – М., 1989
 19. Дельеж Р. Нариси з історії антропології / Роберт Дельеж. - К.:Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 287 с.
 20. Дубровский Д. И. Проблема идеального / Дубровский Д. И. - М.: Канон, 2002. - 368с.
 21. Дюркгейм Э. Социология ее предмет, метод, назначение : пер. с фр. / Э. Дюркгейм. – М., 1995. – С. 286-304.
 22. Загадка человеческого понимания. – М.: Политиздат, 1991. – 351 с.
 23. Кант И. Сочинения. Т.1. / Иммануил Кант. – М., 1963. – 543 с.
 24. Кант І. Критика чистого розуму / Пер. з нім. та прим. І. Бурковського; К.; «Юніверс»; 2000 - 501 с., С. 15 – 39.
 25. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде // Сумерки богов / Альбер Камю.– М.: Политиздат, 1990. – С. 222-319.
 26. Камю А. Бунтующий человек / Альбер Камю. - М., 1990. – 416 с.
 27. Кьеркегор С. Страх и трепет / Сьорен Кьеркегор. – М., 1993. – 383 с.
 28. Колізії антропологічного розмислу // В. Г. Табачковський, Г. І. Шалашенко, Н. В. Хамітов, Г. П. Коваadlo, Є. І. Андрос. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 156 с.
 29. Костомаров М. І. Закон Божий. Книга буття українського народу / Микола Костомаров. – К., 1991. – 40 с.
 30. Крилова С. Безсмертя особистості : ілюзія чи реальність? / С. Крилова. – К., 1999. – 187 с.

31. Левчук Л. Т. Психолоанализ: Історія, теорія, мистецька практика / Л. Т. Левчук. – К.: Либідь, 2002. – 255 с.
32. Литвинов В. Д. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України / В. Д. Литвинов. – К.: Наукова думка, 1984 — 151 с.
33. Локк Дж. Сочинения / Джон Локк. - Т. 1. – М., 1985; - 621 с., Т. 3. – М., 1988- 668 с.
34. Ляйбниц Г. В. Сочинения / Ляйбниц Г. В. - Т. 1. – М., 1982. – 636 с.
35. Людина в есенційних та екзистенційних вимірах.- К., 2004. – 245 с.
36. Макиавелли Н. Государь: Сочинения / Николо Макиавелли. – М.; Харьков, 1999. – 655 с.
37. Мамардашвили М. Необходимость себя / Мераб Мамардашвили. – М. , 1996. - С. 115 – 127.
38. Мельник В. Наукова методологія та її рівні // Філософія як рефлексія духу. Хрестоматія. – Львів, 2009. – С. 257-275.
39. Мислителі німецького Романтизму / Упор. Леонід Рудницький та Олег Фешовець. – Івано-Франківськ: Вид-во «Лілея-НВ», 2003. – 588 с., С.158-161.
40. Монтень М. Опыты: В 3 кн. / Мишель Монтень. – СПб., 1998. – 953 с.
41. Мунье Э. Персонализм / Эмануель Мунье. – М.: Искусство, 1992. – 143 с.
42. Ницше Ф. “Генеалогія моралі Трактат перший “Добро і зло”. Хороше і дурне”” // Філософія [Текст] : Від витоків до сьогодення : хрестоматія : навч. Посібник за ред. Л. В. Губерського. – К. :Знання, 2009 – С. 132—140.
43. Ницше Ф. Избранные произведения: В 2 кн / Фридрих Ницше. – М.,1991.
44. Ницше Ф. Так говорил Заратустра / Ницше Фр. [Избр. произв. в 2-х кн.] Кн.1. Так говорил Заратустра. - [Л.:] Итало-советское изд-во «Сирин», 1990.- С.3-257.
45. Ортега-и-Гассет Х. Размышления о Дон Кихоте. Эстетика. Философия. Культура / Хосе Ортега-и-Гассет /Пер. с исп. О. В. Журавлева, А. Б. Матвеева; — СПб.: Изд-во С. -Петербургского унив., 1997. — 332 с.
46. Пашук А. І. Проблема "истинного человека" у філософській концепції Григорія Сковороди / А. І. Пашук // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1991. – Т. 222. – С. 181 – 200.
47. Петрушенко В. Л. Епістемологія як філософська теорія знання / В. Л. Петрушенко. – Львів: Вид-во держ. унів. «Львівська політехніка», 2000. – 296 с.
48. Платон. Діалоги. – К., 1995. – 394 с.
49. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття / М. В. Попович. - К.: Сфера, 1997. – 290 с.
50. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. У 2-х т., т. 1 / Карл Поппер. - К.: Основи, 1994. – 444 с.
51. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей / Ж. Рюс. - К., 1998. – 669 с.
52. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Сумерки богов. - М., 1989. – С. 319-344
53. Семёнов Ю. И. Философия истории / Ю. И. Семенов. — М.: Современные тетради, 2003. — 776 с.
54. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. - М.:

- Политиздат, 1992. – 543 с.
55. Спиноза Б. Избранные произведения / Бенедикт Спиноза. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 608 с.
 56. Скратон Роджер. Кант: краткое введение / Роджер Скратон: пер. С англ. А. Голосовской. – М.: Астрель: АСТ, 2006. – 158, (2) с.
 57. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. - М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
 58. Табачковський В. Г. Людина.-Екзистенція.-Історія / В. Г. Табачковський. - К.: Наукова думка, 1986. – 123 с.
 59. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / Пер Теяр де Шарден./ Пер. с фр. М.: Наука, 1987. -240 с.
 60. Тойнбі Дж. А. Дослідження історії. Т.1,2. – К., 1995.
 61. Философия культуры. Становление и развитие. / Оформление обложки С. Шапиро. — СПб.: Издательство «Лань», 1998. — 448 с.
 62. Фихте И. Г. Назначение человека // Факты сознания. Назначение человека. Наукоучение. Мн., М.: Харвест, АСТ, 2000. – С.564-722.
 63. Франк С. Духовные основы общества / Семен Франк. – М.: Республика, 1992. – 511 с.
 64. Фрейд З. Психология бессознательного / Зигмунд Фрейд. -П., 2010. – 400 с.
 65. Фрейд З. «Я» и «Оно» / Зигмунд Фрейд. – М., 1990. – С.68-107.
 66. Фромм Э. Бегство от свободы / Фромм Э. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2005. – 384 с. – (Философия. Психология).
 67. Фромм Е. Душа человека/ Ерих Фромм. - М.: Республика, 1992. – 430 с.
 68. Хайдеггер М. Время и бытие / Мартин Гайдеггер. – М., 1993. – С.391 – 406.
 69. Человек как философская проблема : Восток - Запад. - М.: Изд-во УДН, 1991. – 279 с.
 70. Человеческая субъективность // Гуревич П. С. Философская антропология. - М.: Омега-Л, 2008.—607 с.
 71. Чижевський Д. Філософія Г. Сковороди / Дмитро Чижевський. – Харків: Прапор. – 2004. – 270 с.
 72. Шевченко В. І. Концепція пізнання в українській філософії / В. І. Шевченко. – К.: Либідь, 1993. – 188 с.
 73. Шелер М. Місце людини у космосі // Філософія [Текст] : Від витоків до сьогодення : хрестоматія : навч. Посібник за ред. Л. В. Губерського. – К. :Знання, 2009 – С. 261 –269.
 74. Шеллинг Ф.В.Й. Система трансцендентального идеализма // Сочинения. Т.1. М.: Мысль, 1987. – С.227-490.
 75. Шопенгауер А. Избранные произведения / Артур Шопенгауер. – М., 1993. – 479 с.
 76. Юнг К. Г. Психология бессознательного / Карл Густав Юнг. – М.: Канон, 1995. – 320 с.
 77. Юнг К.Г. Коллективное бессознательное / Карл Густав Юнг. - М.,1995. – 448 с.